

Міністерство освіти і науки України
Одеський національний університет імені І.І.Мечникова

Міністерство освіти і науки України
Одеський національний університет імені І.І.Мечникова

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

НІКОЛАЄВА ДАРІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 327-027.21/.22(560:5-15) (043.5)

**БЛИЗЬКОСХІДНА ПОЛІТИКА ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ:
КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ**

05 – соціальні та поведінкові науки, 052 – Політологія
Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання чужих ідей,
результатів і текстів мають посилання на відповідне джерело

Д. О. Ніколаєва

Науковий керівник –
доктор політичних наук, професор
Коваль І. М.

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Ніколаєва Д. О. Близькосхідна політика Турецької Республіки: концептуальне забезпечення та практична реалізація. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 «Політологія». – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса, 2021.

Метою дисертації є виявлення відповідності сучасних доктринальних основ та практичної близькосхідної політики Турецької Республіки національним інтересам країни. У межах дослідження дисертанткою уперше: обґрунтовано прагматичний характер активізації турецько-катарського альянсу на основі прихильності до політичного ісламу, певних релігійно-політичних сил («Брати-мусульмани», ХАМАС), наявності спільних регіональних противників (Єгипту, Саудівської Аравії, ОАЕ), особливо після початку дипломатичної та продовольчої блокади Катару у 2017 р.; досліджено зближення Туреччини та Йорданії на основі спільного розуміння регіональних викликів (проблема Палестини, зростання ролі Ірану, нестабільність в Іраку, біженці зі Сирії); при цьому такі чинники як партнерство Йорданії з Єгиптом, підтримка Туреччиною ХАМАС, а Йорданією – ФАТХ, прихильність Туреччини до «Братів-мусульман» дестабілізують турецько-йорданські взаємини; запропоновано наукові підходи до розуміння конкуренції Туреччини та Саудівської Аравії, яка на тлі «Арабської весни» отримала висхідну динаміку під впливом військового перевороту в Єгипті у 2013 р., відмінного ставлення до політичного ісламу та «Братів-мусульман», блокування Катару, убивства Дж. Хашкаджі у 2018 р.; з'ясовано причини та наслідки ідеологічної та геополітичної конкуренції Туреччини та ОАЕ (за одночасного збереження ситуативної співпраці) під впливом катарської кризи, військових операцій Туреччини в Сирії, розміщення

турецьких військ у Лівії, розвідки нафтогазових родовищ на континентальному шельфі Кіпру, конкурентних інтересів у країнах Африканського Рогу.

Звернення до традиційних основ турецької зовнішньої політики (османізм, пантюркізм), відмінних від прозахідного кемалізму, зумовив широкий комплекс причин. Зовнішньополітичний курс Туреччини упродовж останніх десятиліть увиразнює її побоювання залишитися периферійною, буферною державою на тлі минулої величі доби Османської імперії. Неосманський поворот Туреччини зумовлений наявністю конфліктних ідентичностей, наміром взяти на себе відповідальність за негативні з точки зору Туреччини процеси в країнах «османського спадку» (азійські, африканські, європейські терени) та ін. Ставиться завдання виведення Туреччини на новий (надрегіональний) рівень завдяки відродженню політичного ісламу, османських традицій та ідеології. Водночас на офіційному рівні Туреччина відмежовується від неоосманізму, щоб уникнути звинувачень у прихильності до експансіонізму. Проте експансіонізм все є очевидним як на доктринальному (доктрина «Блакитна батьківщина»), так і на практичному (активність в економічних морських зонах Греції та Кіпру) рівнях. Відтак, попри заперечення Туреччиною характеристики свого зовнішньополітичного курсу на засадах неоосманізму, він став концептуальною основою зовнішньої політики Туреччини на Близькому Сході.

Доктрина «Нуль проблем зі сусідами», яка має коріння у працях А. Давутоглу, має на меті подолання периферійності Туреччини у світовій політиці. Початково тактикою була мирна співпраця з країнами-сусідами, однак згодом у неї було привнесено агресивні механізми. У період до 2011 року реалізація згаданої доктрини мала певні позитивні миротворчі здобутки, однак «Арабська весна» та події, які відбулися опісля (громадянська війна в Сирії, повалення режиму М. Мурсі в Єгипті), внесли корективи. Туреччина змістила акценти від «м'яких» до більш «жорстких» інструментів зовнішньої політики.

Практична реалізація принципів «стратегічної глибини», «ритмічної дипломатії», «багатовимірності зовнішньої політики» виявилася утрудненою в умовах динамічних змін політичного ландшафту Близького Сходу. Ідеалістичне бачення «нуля проблем зі сусідами» на практиці перетворило її на інтервенціоністського актора. Туреччина перейшла від концепції «Нуль проблем зі сусідами» до практики «Нуль сусідів без проблем» або навіть «нуль друзів» (винятком є Катар), а ізолюваність Туреччини на міжнародній арені наростає.

У період 1923–2002 років розвиток взаємин з державами, які були провінціями Османської імперії, не був зовнішньополітичним пріоритетом Турецької Республіки. Під час «холодної війни» у відносинах з багатьма країнами Близького Сходу існувала напруга, однак після її завершення виник стратегічний дисонанс у союзі Туреччини зі Заходом, а відтак активізувався інтерес Туреччини до Близького Сходу. Прихід у 2002 році до влади Партії справедливості та розвитку сприяв активізації взаємодії Туреччини з країнами Близького Сходу. Туреччина визначила за собою ролі «природного лідера регіону», «історичного старшого брата», «захисника мусульманських спільнот». Політика Туреччини щодо країн Близького Сходу на цьому етапі була комплексною багаторівневою діяльністю зі зміцнення впливу Туреччини в регіоні. «Арабська весна» посилює розбіжності між Туреччиною та державами Близького Сходу. Відкрита підтримка руху «Брати-мусульмани» віддалила Туреччину від більшості арабських країн. Після 2011 року Туреччина опинилася перед новими викликами: потоки біженців, вихід тероризму на новий рівень, унеможливлення частини торговельних шляхів тощо. «Арабська весна» сприяла зародженню турецько-катарської коаліції, що засвідчує включення Туреччиною в зону своїх інтересів територій, історично не охоплених Османською імперією. Водночас сильно поглибилася конфронтація з Єгиптом, Саудівською Аравією, ОАЕ та Ізраїлем. Військова присутність Туреччини в Сирії та Лівії загострює її

відносини з більшістю країн Близького Сходу. Додаткову напругу у взаємини Туреччини та Йорданії вносить низка чинників: союзником Йорданії є Єгипет, з котрим у Туреччини напружені відносини; Туреччина підтримує палестинський рух ХАМАС, а Йорданія – рух ФАТХ, який конкурує з ХАМАС; Туреччина розвиває відносини з «Братами-мусульманами», а в Йорданії цей рух опозиційний до йорданського короля Абдалли II; умови угоди про вільну торгівлю між Туреччиною та Йорданією 2011 року практично виявилися не вигідними Йорданії, що зумовило її призупинення в односторонньому порядку у 2018 р. Йорданію тривожить зростання сили Туреччини в арабському світі, позаяк вона економічно узалежнена від монархій субрегіону Перської затоки (значний зовнішній борг), а відтак зацікавлена у розвитку взаємин найперше з ними. Суперництво Туреччини з Іраном пояснюється регіональним домінуванням за наявності спільних інтересів (торгівля, безпекова політика). Довгі роки Іран розглядав Туреччину як інструмент Заходу, який спрямований на його ізоляцію на міжнародній арені. «Арабська весна» та наступний сирійський конфлікт посилювали турецько-іранське суперництво за регіональний вплив. У відносини з Єгиптом додаткову напругу вносить співпраця Туреччини зі Суданом, особливо в частині ймовірного розгортання на суданському острові Суакін турецької військової бази. Хоча Близький Схід є регіоном розгортання Туреччиною інструментів «м'якої сили», однак нині для захисту своїх національних інтересів, сконструйованих відповідно до ідеології неоосманізму, Туреччина щораз частіше вдається до жорстких методів («розумна сила»). На етапі «постДавутоглу» – від 2016 р. – посилювалася увага до питань національної безпеки, а стиль реалізації політики став значно агресивніший, результатом чого є перманентні звинувачення Туреччини у «колоніальних ілюзіях».

Ключові слова: Турецька Республіка, близькосхідна політика, Єгипет, Ізраїль, Іран, Йорданія, Катар, ОАЕ, Саудівська Аравія.

SUMMARY

Nikolaieva D. O. Near East Policy of the Republic of Turkey: Conceptual Framework and Practical Realisation. Qualification Scientific Work. Manuscript.

Dissertation for the Doctor of Philosophy on the speciality 052 "Political Studies". Odessa I.I. Mechnikov National University, Odessa, 2021.

The purpose of the dissertation is to identify the compliance of modern doctrinal foundations and practical Middle East policy of the Republic of Turkey with the national interests of the country. Within the research of the dissertation for the first time were developed: the pragmatic nature of the intensification of the Turkish-Qatari alliance based on commitment to political Islam, certain religious and political forces ("Muslim Brotherhood", Hamas), the presence of common regional opponents (Egypt, Saudi Arabia, OA) after the beginning of the diplomatic and food blockade of Qatar in 2017; the rapprochement of Turkey and Jordan is studied on the basis of a common understanding of regional challenges (the problem of Palestine, the growing role of Iran, instability in Iraq, refugees from Syria); at the same time, factors such as Jordan's partnership with Egypt, Turkey's support for Hamas and Fatah's support for Jordan, and Turkey's commitment to the Muslim Brotherhood destabilize Turkish-Jordanian relations; scientific approaches to understanding the competition of Turkey and Saudi Arabia, which is against the background of "Arab Spring" has received upward trend under the influence of the military coup in Egypt in 2013, a different attitude to political Islam and "Muslim Brotherhood" lock Qatar, murder J. Hashkaji in 2018; the causes and consequences of ideological and geopolitical competition between Turkey and the UAE are clarified (while maintaining situational cooperation) under the influence of the Qatar crisis, Turkish military operations in Syria, the deployment of Turkish troops in Libya, exploration of oil and gas fields on the continental shelf of Cyprus, competitive interests in the Horn of Africa.

The appeal to the traditional foundations of Turkish foreign policy (Ottomanism, Pan-Turkism), other than pro-Western Kemalism, led to a wide range

of reasons. Turkey's foreign policy over the past decades has highlighted its fear of remaining a peripheral, buffer state in the wake of the Ottoman Empire's past greatness. Turkey's neo-Ottoman turn is due to the existence of conflicting identities, the intention to take responsibility for the negative processes from the point of view of Turkey in the countries of the "Ottoman heritage" (Asian, African, European territories) and others. The task is to bring Turkey to a new (supraregional) level through the revival of political Islam, Ottoman traditions and ideology. At the same time, at the official level, Turkey is distancing itself from neo-Ottomanism in order to avoid accusations of commitment to expansionism. However, expansionism is obvious both at the doctrinal (Blue Homeland doctrine) and practical (activity in the economic maritime zones of Greece and Cyprus) levels. Thus, despite Turkey's denial of neo-Ottoman characterization of its foreign policy, it became the conceptual basis of Turkey's foreign policy in the Middle East.

The doctrine of "Zero Problems with Neighbors", as it has its roots in the works of A. Davutoglu, aims to overcome the periphery of Turkey in world politics. Initially, the tactic was peaceful cooperation with neighboring countries, but later aggressive mechanisms were introduced. In the period up to 2011, the implementation of this doctrine had some positive peacekeeping achievements, but the "Arab Spring" and subsequent events (the civil war in Syria, the overthrow of the regime of M. Morsi in Egypt) made adjustments. Turkey has shifted its focus from "soft" to more "hard" foreign policy instruments. The practical implementation of the principles of "strategic depth", "rhythmic diplomacy", "multi-dimensionality of foreign policy" proved difficult in the context of dynamic changes in the political landscape of the Middle East. The idealistic vision of "Zero problems with neighbors" in practice turned her into an interventionist actor. Turkey has moved from the concept of "Zero problems with neighbors" to the practice of "Zero neighbors without problems" or even "Zero friends" (with the exception of Qatar), and Turkey's isolation in the international arena is growing.

Between 1923 and 2002, the development of relations with the states that were provinces of the Ottoman Empire was not a foreign policy priority of the Turkish Republic. During the Cold War, there were tensions with many countries in the Middle East, but after its end, there was a strategic dissonance in Turkey's alliance with the West, and thus Turkey's interest in the Middle East intensified. The coming to power of the Justice and Development Party helped to intensify Turkey's interaction with the Middle East. Turkey has defined the roles of "natural leader of the region", "historical elder brother", "defender of Muslim communities". Politics of Turkey to the Middle East at this stage is a complex multi-activities to strengthen Turkey's influence in the region. The Arab Spring has exacerbated differences between Turkey and the Middle East. The open support of the Muslim Brotherhood has distanced Turkey from most Arab countries. After 2011, Turkey faced new challenges: refugee flows, the emergence of terrorism to a new level, the impossibility of trade routes, and so on. The "Arab Spring" contributed to the emergence of the Turkish-Qatari coalition, which testifies to the inclusion of Turkey in the area of its interests of territories not historically covered by the Ottoman Empire. At the same time, the confrontation with Egypt, Saudi Arabia, the UAE and Israel deepened. Turkey's military presence in Syria and Libya exacerbates its relations with most of the Middle East. A number of factors add to the tension between Turkey and Jordan: Jordan's ally is Egypt, with which Turkey has strained relations; Turkey supports the Palestinian movement Hamas, and Jordan supports the Fatah movement, which competes with Hamas; Turkey is developing relations with the Muslim Brotherhood, and in Jordan the movement is in opposition to Jordan's King Abdullah II; the terms of the free trade agreement between Turkey and Jordan in 2011 proved to be practically unfavorable to Jordan, which led to its suspension unilaterally in 2018. Jordan is concerned about the growing power of Turkey in the Arab world, as it is economically dependent on monarchies in the Persian Gulf subregion, and therefore interested in developing relationships with them. Turkey's rivalry with Iran is

explained by regional dominance in the presence of common interests (trade, security policy). For many years, Iran viewed Turkey as an instrument of the West aimed at isolating it in the international arena. The Arab Spring and the ensuing Syrian conflict have intensified Turkish-Iranian rivalry for regional influence. Turkey's cooperation with Sudan adds to the strain on relations with Egypt, especially with regard to the possible deployment of a Turkish military base on the Sudanese island of Suakin. Although the Middle East is a region of Turkey's deployment of "soft power" instruments, Turkey is increasingly resorting to harsh methods ("reasonable force") to protect its national interests, which are constructed in accordance with the ideology of neo-Ottomanism. At the post-Davutoglu stage, since 2016, attention to national security issues has increased, and the policy style has become much more aggressive, resulting in Turkey's permanent accusations of "colonial illusions."

Keywords: the Republic of Turkey, Near East policy, Egypt, Israel, Iran, Jordan, Qatar, UAE, Saudi Arabia.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Ніколаєва, Д. О. (2019). Турецько-йорданські двосторонні відносини: розбіжності на тлі спільних інтересів. *ПРИКАРПАТСЬКИЙ ВІСНИК НТШ Думка*, 4 (56), 99–108.
2. Ніколаєва, Д. О. (2019). Турецько-катарський альянс: спільні противники та інтереси у Близькосхідному регіоні. *Держава і право. Серія Політичні науки*, 86, 388–398.
3. Ніколаєва, Д. О. (2020). Ідеологічна та геополітична конкуренція Туреччини та ОАЕ: точки співпраці та зіткнення. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*, 1 (7), 181–191.
4. Ніколаєва, Д. О. (2020). Турецько-іранські двосторонні відносини як приклад конкурентно-кооперативної взаємодії. *Політикус*, 1, 69–73.

Статті в зарубіжних виданнях:

5. Nikolaieva, D. (2020). Від суперництва до проксі-воєн: особливості двосторонніх турецько-саудівських відносин. In R. Kordonski, A. Kordonska, Ł. Muszyński (Eds.), *Wojna – konflikt – spór. Obszary rywalizacji w przestrzeni międzynarodowej*, 1, 335–346. Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie, Olsztyn–Lwów.

6. Nikolaieva, D. (2020). Хвилеподібне партнерство та напруга: хиткість двосторонніх взаємин Туреччини та Ізраїлю. In R. Kordonski, A. Kordonska, Ł. Muszyński (Eds.), *Wojna – konflikt – spór. Obszary rywalizacji w przestrzeni międzynarodowej*, 2, 49–63. Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie, Olsztyn–Lwów.

7. Ніколаєва, Д. О. (2020). Наростаюча напруга в турецько-єгипетських відносинах як перешкода стабілізації на Близькому Сході. *Evropský politický a právní diskurz*, 7 (2), 60–67.

8. Ніколаєва, Д. О. (2020). Проблеми двосторонніх відносин Туреччини та Саудівської Аравії в умовах нестабільності стратегічного ландшафту Близького Сходу. *Global Studies Review*, 1 (1), 360–363.

Тези доповідей на наукових конференціях:

1. Ніколаєва, Д. О. (2020). Посилення конфронтації Туреччини та ОАЕ: основні чинники ескалації напруги. У *Теорія і практика розвитку наукових знань: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 19-20 лютого 2020 р.), 36–38. Київ: Міжнародний центр науки і досліджень.

2. Ніколаєва, Д. О. (2020). Взаємодія Туреччини та Ірану в системі координат «друзі-вороги». У *Теорія і практика актуальних наукових досліджень: матеріали II науково-практичної конференції* (м. Дніпро, 28-29 лютого 2020 р.), 27–31. Херсон: Видавничий дім «Гельветика».

3. Ніколаєва, Д. О. (2020). Стратегічний альянс Анкара-Доха: переваги та ризики партнерства в контексті претензій Туреччини на лідерство у Близькосхідному регіоні. У *Соціально-політичні проблеми сучасності: матеріали V Всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих учених* (м. Дніпро, 20 березня 2020 р.), 98–101. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля.

4. Ніколаєва, Д.О. (2020). Злети та падінні у відносинах Туреччина-ЄС. У *Публічне управління: традиції, інновації, глобальні тренди: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Одеса, 9 жовтня 2020 р.). 193-195. Одеса: ОРІДУ НАДУ.

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	20
1.1. Теоретичні основи дослідження.....	20
1.2. Джерельна база дослідження.....	29
Висновки до розділу 1.....	38
Список використаних джерел до розділу 1.....	40
РОЗДІЛ 2. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ТУРЕЧЧИНИ: КОНЦЕПЦІЇ ТА ДОКТРИНИ	49
2.1. Неоосманізм у близькосхідних політичних концепціях Турецької Республіки	49
2.2. Від концепції «Нуль проблем зі сусідами» до доктрини «нуль сусідів без проблем».....	60
2.3. Особливості близькосхідної стратегії Туреччини: підпорядкування регіональних завдань глобальним цілям.....	69
Висновки до розділу 2.....	80
Список використаних джерел до розділу 2.....	83
РОЗДІЛ 3. ПАРТНЕРСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ ТУРЕЧЧИНИ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ: КЕЙСИ КАТАРУ, ЙОРДАНІЇ ТА ІРАНУ	93
3.1. Турецько-катарське стратегічне партнерство	93
3.2. Турецько-йорданські спільні інтереси та проблеми.....	106
3.3. Турецько-іранські двосторонні відносини як приклад конкурентно-кооперативної взаємодії	117
Висновки до розділу 3.....	137

	13
Список використаних джерел до розділу 3.....	140
РОЗДІЛ 4. КОНКУРЕНТИ ТУРЕЧЧИНИ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ: КЕЙСИ САУДІВСЬКОЇ АРАВІЇ, ОАЕ, ІЗРАЇЛЮ ТА ЄГИПТУ.....	150
4.1. Від суперництва до проксі-воєн Туреччини та Саудівської Аравії.....	150
4.2. Ідеологічна та геополітична конкуренція Туреччини та ОАЕ.....	161
4.3. Хвилеподібна напруга у взаєминах Туреччини та Ізраїлю.....	171
4.4. Висхідна напруга в турецько-єгипетських відносинах.....	185
Висновки до розділу 4.....	200
Список використаних джерел до розділу 4.....	203
ВИСНОВКИ.....	211
ДОДАТКИ	218

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми. Арабо-ізраїльський конфлікт, протистояння сил сунітського та шіїтського спрямування, сирійський конфлікт, неоавторитарні моделі управління, дефіцит демократії та порушення прав людини упродовж тривалого часу фокусують увагу на регіоні Близького Сходу. Водночас значущість регіону очевидна з огляду на наявні паливно-енергетичні ресурси та вигідне геополітичне розташування на перетині шляхів трьох континентів. У постбіполярний період відбувся розворот зовнішньополітичного курсу Туреччини у східному керунку, але відносини з більшістю регіональних акторів мають негативну динаміку. Відтак політика Туреччини щодо Близького Сходу потребує уваги з боку сучасних дослідників з метою з'ясування можливих її векторів, визначення потенційних загроз, а також оцінки перспективи утвердження Туреччини на лідерських позиціях у близькосхідному регіоні.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана у межах наукових програм кафедри міжнародних відносин Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, присвячених дослідженню чинників зовнішньої політики держав як значущого елементу системи міжнародної безпеки, зокрема наукової теми «Міжнародні відносини й політика держав в умовах глобальних трансформацій: концептуальні виміри та зовнішньополітична практика» (державна реєстрація № 0107U012509), що була зорієнтована на науково-аналітичне забезпечення діяльності урядових і неурядових організацій української держави.

Метою дисертації є виявлення відповідності сучасних доктринальних основ та практичної близькосхідної політики Турецької Республіки національним інтересам країни.

Для досягнення мети були поставлені наступні **завдання**:

- проаналізувати концептуальні основи близькосхідної політики Турецької Республіки;
- розкрити еволюцію від доктрини «Нуль проблем зі сусідами» до практики «Нуль сусідів без проблем»;
- проаналізувати сучасний стан вивченості проблеми близькосхідної політики Турецької Республіки;
- здійснити порівняльний аналіз відносин Туреччини з союзниками по регіону – Катаром, Йорданією, Іраном;
- охарактеризувати особливості конкуренції Туреччини та Саудівської Аравії, ОАЕ, Ізраїлю, Єгипту у регіоні Близького Сходу;
- розкрити причини наростання кризових тенденцій у відносинах Туреччини як із противниками, так і з союзниками по регіону.

Об'єктом дослідження є регіональна система Близького Сходу. **Предметом** – близькосхідна політика Турецької Республіки: концептуальне забезпечення та практична реалізація.

Методи дослідження. Головним методом у поданій дисертації став *кейс-стаді*. Пояснювальна стратегія кейс-стаді ґрунтується на пошуку відповідей на широкі дослідницькі питання на прикладі одного чи кількох кейсів, відшукує систему чинників, що впливають на взаємодію Туреччини з іншими державами Близького Сходу. Метод кейс-стаді цінний своїм балансом між деталізованою описовістю та виявленням широких закономірностей. У дисертації вивчаються кейси двосторонніх взаємин Туреччини з сімома державами Близького Сходу (Єгипет, Ізраїль, Іран, Йорданія, Катар, ОАЕ, Саудівська Аравія). Інші актори Близького Сходу теж становлять значний інтерес, однак вимоги до дисертації уможливили розгляд лише обмеженої кількості кейсів.

Елементи *системного аналізу*, застосовані у дисертації, допомагають виявити зв'язок і взаємовплив політичної динаміки з тенденціями розвитку суспільств у Туреччині та країнах Близького Сходу, економіки, культури,

міжнародного середовища. Також у дисертації додатково використано *історичний* метод, що надає можливість відстежити причини зрушень у зовнішній політиці Турецької Республіки, глибше зрозуміти специфічний контекст, під впливом якого останні два десятиліття відбуваються динамічні зміни зовнішньополітичного курсу цієї держави. *Аналітичний* метод надав можливість оцінити дискусійні питання дослідження зовнішньої політики ТР у сучасній політичній думці; *структурно-функціональний* підхід дозволив виділити головні характеристики неоосманізму; *критичний* підхід уможливив визначити ступінь відповідності доктрин практиці зовнішньої політики ТР.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю завдань і способами їх розв'язання. В межах здійсненого авторкою дослідження отримано результати, що мають наукове значення.

Уперше:

– обґрунтовано прагматичний характер активізації турецько-катарського альянсу на основі прихильності до політичного ісламу та наявності спільних регіональних противників;

– досліджено зближення Туреччини та Йорданії на основі спільного розуміння регіональних викликів (проблема Палестини, зростання ролі Ірану, нестабільність в Іраку, біженці зі Сирії);

– запропоновано наукові підходи до розуміння конкуренції Туреччини та Саудівської Аравії, яка на тлі «Арабської весни» отримала висхідну динаміку під впливом відмінного ставлення до політичного ісламу, військового перевороту в Єгипті та блокування Катару;

– з'ясовано причини та наслідки ідеологічної та геополітичної конкуренції Туреччини та ОАЕ на тлі регіональних проблем (катарської кризи, громадянської війни у Сирії та Лівії, конкуренції у країнах Африканського Рогу).

Набули подальшого розвитку:

- розуміння особливостей курсу Туреччини на Близькому Сході після «Арабської весни» і спроби державного перевороту 2016 р.;
- тлумачення турецько-іранських відносин як конкурентно-кооперативної взаємодії в системі координат «друзі-вороги», яка дозволяє уникати крайнього загострення у ході прагматичного суперництва за регіональне домінування за наявності спільних інтересів;
- аргументація хвилеподібного характеру напруги в турецько-ізраїльських взаєминах під впливом імперативу палестинського питання при збереженні прагматичних торговельно-економічних відносин;
- наукові підходи щодо причин висхідної напруги в турецько-єгипетських відносинах (військовий переворот 2013 р., відсторонення від влади «Братів-мусульман», смерть М. Мурсі, введення Туреччиною військ до Лівії та Сирії).

Уточнено:

- політологічні підходи до характеристики ідеологічних засад близькосхідної політики Туреччини; неоосманський поворот Туреччини пояснено крізь призму особливостей геополітики постбіполярного періоду, наявних конфліктних ідентичностей, намірів взяти на себе відповідальність за процеси в країнах «османського спадку»;
- тлумачення еволюції від доктрини «Нуль проблем зі сусідами» до практики «Нуль сусідів без проблем» через активне просування Туреччиною претензій на регіональне лідерство, зміщення акцентів від «м'яких» до «жорстких» інструментів зовнішньої політики.

Практичне значення одержаних результатів визначається їх актуальністю, новизною та висновками – загальнотеоретичними й практичними. Теоретична цінність положень дисертації полягає не тільки в їх концептуальному, а й дискусійно-постановочному характері. Дослідження формує наукові уявлення про: 1) зміст та ідеологічне підґрунтя зовнішньої політики Туреччини на сучасному етапі; 2) комплекс чинників, під впливом

яких конструюється зовнішньополітична стратегія Туреччини щодо Близького Сходу; 3) форми співпраці, причини та наслідки конфронтації у взаєминах Туреччини з країнами Близького Сходу; 4) перспективу утвердження Туреччини на лідерських позицій на Близькому Сході. Основні положення та висновки роботи були використані у навчальному процесі на Факультеті міжнародних відносин, політології та соціології ОНУ імені І. І. Мечникова, й у подальшому можуть стати основою розробки навчальних курсів, підручників, а також застосовані у практичній діяльності зовнішньополітичного відомства України в частині розбудови відносин України з країнами Близького Сходу.

Апробація результатів дисертації. Теоретико-методологічні положення та ідеї, розвинені в дисертації, доповідалися та обговорювалися на таких конференціях: IV міжнародній науково-практичній конференції «Теорія і практика розвитку наукових знань» (м. Київ, 19–20 лютого 2020 р.); V всеукраїнській науковій конференції студентів і молодих учених «Соціально-політичні проблеми сучасності» (м. Дніпро, 20 березня 2020 р.); II науково-практичній конференції «Теорія і практика актуальних наукових досліджень» (м. Дніпро, 28–29 лютого, 2020 р.); міжнародній науковій конференції «Дилеми та перспективи в міжнародних відносинах» (м. Львів, 25 квітня 2020 р.). Дисертація обговорювалася на методологічних семінарах кафедри міжнародних відносин Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (2019–2020 рр.).

Публікації. Основні ідеї, положення та висновки дисертації викладені автором в 12 публікаціях: 5 розміщені у виданнях та збірниках наукових праць, визнаних МОН України фаховими, 3 статті у міжнародних періодичних виданнях, а також 4 тезах виступів на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків до кожного розділу, загальних

висновків, списків використаних джерел до розділів (298 джерел). Загальний обсяг – 220 сторінок, з них основний текст – 180 сторінок.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Теоретичні основи дослідження.

Оскільки наше дослідження спрямоване на розкриття політичної ролі Турецької Республіки в регіоні Близького Сходу, то найперше для нашого дослідження важливо окреслити контури цього регіону, позаяк відсутня наукова єдність у цьому питанні. Деякі актори світової політики активно використовують поняття «Близький Схід», інші – відмовляються від нього. Спірним питанням залишається й коло держав, які знаходяться у межах Близького Сходу, а також, чи власне Туреччина є однією з цих (близькосхідних) держав або ж, можливо, вона знаходиться поза цим регіоном, а відтак здійснює зовнішній вплив на країни Близького Сходу.

Поняття «Близький Схід» є історичною назвою на позначення регіону, який охоплює Західну Азію та північ Африки. Історія тлумачення цього питання засвідчує, що від XIV століття для Європи «Схід» починався з володінь Османської імперії. У XIX столітті чітко виокремлювалося «далекосхідне» та «близькосхідне» (пов'язане з кризами в межах Османської імперії) питання [40, с. 95]. Водночас широко почало використовуватися поняття «Середній Схід», що спричиняло плутанину.

Змістове наповнення поняття «Близький Схід» змінювалося синхронно з переформатуванням військових стратегічних інтересів та потужностей провідних геополітичних акторів [28, с. 6]. У період «холодної війни» Держдепартамент США використовував поняття «Близький Схід» та «Середній Схід» як взаємозамінні, які включали: держави Перської затоки, Єгипет, Ізраїль, Ірак, Йорданію, Ліван, Саудівську Аравію, Сирію [61, с. 665]. Водночас сферою відповідальності підрозділу Держдепартаменту США Бюро близькосхідних

справ (Bureau of Near Eastern Affairs) було визначено ширше коло держав: Алжир, Бахрейн, Єгипет, Ємен, Ізраїль, Ірак, Іран, Йорданія, Катар, Кувейт, Ліван, Лівія, Марокко, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія, Сирія, Туніс.

Після закінчення «холодної війни» та розпаду СРСР активізувалося обговорення переважно у США конструювання нового регіону – т. зв. Великого Близького Сходу (Близький та Середній Схід), який включав майже чотири десятки держав. Великий Близький Схід виник на геополітичній карті світу як проєкт «демократизації» регіону від Північної Африки до Центральної Азії та Перської затоки після розпаду СРСР [27]. У цей час великий вплив на регіон мали США.

Зазвичай до класичного Близького Сходу включають деякі країни Західної Азії і північного сходу Африки: Бахрейн, Єгипет, Ємен, Ізраїль, Ірак, Іран, Йорданія, Катар, Кіпр, Кувейт, Ліван, ОАЕ, Оман, Палестина (ПНА), Саудівська Аравія, Сирія, Судан і Туреччина. Такого підходу притримуємося і ми. Окремі підходи включають до Близького Сходу держави Північно-Західної Африки (Магрибу) – Алжир, Туніс, Марокко. А. Веселовський пропонує в межі Близького Сходу внести Республіку Судан і Ісламську Республіку Мавританію [9]. Навіть робилися спроби переформатування Близького Сходу шляхом можливого включення до нього пострадянських країн Південного Кавказу та Центральної Азії. Попри дискусії, більшість експертів сьогодні включають Туреччину до складу Близького Сходу. Такої позиції дотримуємося і ми.

Для вивчення політики Туреччини щодо інших країн Близького Сходу, найперше, важливо визначити особливості цього регіону. До них віднесемо такі:

- він розташований на перетині трьох континентів (Азія, Африка, Європа);
- його геостратегічна значущість не в останню чергу визначається нафто-газовими ресурсами. Надра більшості країн регіону (за винятком Туреччини) більшою чи меншою мірою мають запаси вуглеводневих ресурсів;

– це найбільш конфліктогенний регіон у світі («стабільна нестабільність» [15]), що пояснює великі видатки більшості країн регіону на підвищення обороноздатності; у цьому регіоні напружена воєнно-політична ситуація: розміщено десятки військових баз західних держав [14], розгортаються чимало локальних конфліктів, йдуть громадянські війни;

– наявною є релігійна (сунітсько-шиїтська) конфронтація;

– на країни регіону активно впливають зовнішні політичні сили задля досягнення своїх геополітичних цілей, формування регіональної системи безпеки;

– для регіону значною мірою характерна неоавторитарна модель управління; вираженою є проблема уможливлення реалізації новітнього каталогу прав і свобод людини та громадянина;

– країни Близького Сходу групуються за інтересами та геополітичними амбіціями; періодично вони створюють нові, здавалося б неможливі, альянси на тлі появи нових викликів безпеці; почастишало створення тимчасових ситуативних союзів;

– потрібно враховувати, що Близький Схід – дуже багатогранний регіон, з чисельними мовами та культурами (попри домінування арабської мови). Відтак, Близький Схід – не лише арабський світ.

Окрім висвітлення особливостей застосування дефініції «Близький Схід» у сучасному науковому дискурсі, важливо розуміти, на які теоретичні праці краще спиратися у дослідженні близькосхідної політики Туреччини. В основу дисертації було покладено теорію ролей.

Теорія ролей забезпечує життєздатний інструмент для пояснення змін у поведінці акторів зовнішньої політики. Ця теорія передбачає, що зовнішня політика новітніх держав формується відповідно до розуміння ними своєї ролі у міжнародній, регіональній політиці, які формуються в середовищі, що впливає на різні елементи внутрішньої та міжнародної політики.

Під «роллю» розуміємо політику, яку здійснює певна держава (Туреччина) у певному регіоні (на Близькому Сході); це очікувана поведінка цієї держави у сфері міжнародних відносин щодо окресленої групи держав. Найперше, ми опираємось на концепцію ролі, запропоновану ще півстоліття тому (1970 р.) одним з провідних дослідників теорії міжнародних відносин, канадським політологом К. Холсті, а також концепцію китайського (тайваньського) політолога Чі-ю Ши.

У науковій розвідці К. Холсті «Концепція національної ролі у вивченні зовнішньої політики [69] виділено три основні категорії ролей: «концепція ролі», «рольове виконання» та «рольове очікування». Засадничим поняттям концепції К. Холсті є «концепція ролі», яка передбачає «власні уявлення осіб, які приймають рішення щодо того, які зобов'язання бере на себе держава, як діє, за якими правилами функціонує і які функції виконує на постійній основі в міжнародній або ж регіональній системі» [69, с. 245–246]. Відтак, роль наділяє зовнішню політику метою та змістом. Зокрема, вона відбиває уявлення Туреччини як актора міжнародних відносин, а також її очільників, щодо місця, позиції та поведінки в певній соціальній реальності регіону Близького Сходу.

Роль, на переконання відомого політолога з Тайваню Чі-ю Ши [79, с. 48], містить такі елементи: 1) опис розуміння державою своєї місії у світі; 2) конкретні уявлення цієї держави про міждержавні відносини; 3) уявлення про шляхи досягнення стабільності на планеті. Якщо опиратися на теоретичні підходи, запропоновані Чі-ю Ши, то роль держави має вертикальний і горизонтальний виміри:

– вертикальний вимір передбачає звернення до величного минулого держави (у випадку Туреччини – це період найвищого розквіту Османської імперії) або до перспективного майбутнього (неоосманізм увиразнює мрію про відновлення минулої величі Туреччини);

– горизонтальний вимір увиразнюється в реалізації ролі шляхом взаємодії з іншими ролями учасників міжнародних відносин. У контексті дисертації вивченням охоплено ролі семи держав Близького Сходу (Єгипет, Ізраїль, Іран, Йорданія, Катар, ОАЕ та Саудівська Аравія); відтак кейси цих країн використані для вивчення ролі Туреччини в горизонтальному вимірі. Держава (Турецька Республіка) намагається сконструювати нову історико-географічну ідентичність (ісламістську) для забезпечення своєї значущості, а також трансформувати завдяки романтизованим атрибутам османського минулого ідентичність Туреччини з буферної держави на дипломатично активну, багатовимірну державу.

Власне держави намагаються підтвердити свою ідентичність в одному з названих вимірів для забезпечення відчуття значущості як актора міжнародної політики. Труднощі, котрі виникають в одному з вимірів (горизонтальному чи вертикальному), компенсуються додатковою активізацією в іншому. Обидва виміри ролі держави є невіддільною частиною національної концепції ролі, однак у ході її реалізації в різних ситуаціях один з вимірів, як правило, виходить на передній план.

Туреччина є ілюстрацією того, що вибір ролі держави в минулому часовому проміжку (вертикальний вимір) засвідчує наявність проблем, які виникають при пошуку ідентичності у горизонтальному вимірі. Туреччина намагається проєціювати минуле (османське) на майбутнє (як потенційного лідера регіону Близького Сходу, а в перспективі – перетворення у світову наддержаву), розглядати поточні події та перспективні плани крізь призму минулої величі Османської імперії, правонаступницею якої розглядає себе нинішня Турецька Республіка. Страх залишитися периферійною державою підштовхнув цю країну до конструювання неоосманської ідентичності на основі політичного ісламу, однак очевидно, що ця ідеологія відторгається багатьма державами Близького Сходу.

Якщо певна держава задоволена своїми поточними позиціями у регіоні чи загалом на міжнародній арені, то вона схильна реалізувати національну концепцію ролі в поточний історичний період, шляхом активної взаємодії з іншими країнами [7, с. 108]. Цього не можна констатувати щодо Туреччини, адже вона не лише ідеалізує минуле, а й її поточні взаємодії з державами Близького Сходу не є прикладом ефективної співпраці. З більшістю держав нині існує відкрита конфронтація, напруга, а ті відносини, які все ж розвиваються, мають радше характер виражено-прагматичний, ситуативний, але аж ніяк не дружній, передбачуваний, зорієнтований на довгострокову перспективу і т. д.

Зв'язок національної ролі держави з минулим загалом є характерний усім акторам міжнародної політики. Шляхом звернення до довгострокових перспектив політичне керівництво певної держави намагається змінити наявний стан справ, а також сформулювати новітні завдання та цілі для наступного покоління. Окрім цього, впливовість держави у певному регіоні визначається її внеском у розв'язок спільних для держав регіону питань. У випадку з Близьким Сходом, як регіоном підвищеної турбулентності та зіткнень відмінних інтересів, Туреччині складно просувати своє бачення розв'язання певних проблем, у неї немає достатньої підтримки, ресурсів для ефективної реалізації своїх ініціатив у регіоні.

Горизонтальний вимір ролі має свої особливості функціонування. Виконання ролі пов'язане зі взаємодією з іншими державами. При цьому ця взаємодія здійснюється не лише з державами-сусідами, а виходить за їх межі. «Концепції ролей, як правило, менш абстрактні при виконанні в географічній близькості зі сусідніми державами» [7, с. 109]. У випадку прояву ворожості, агресії до держав-сусідів ситуація зберігається тривалий час, не дивлячись на відсутність видимих причин на поточному історичному етапі. В межах Близького Сходу є чимало прикладів наслідків колективної травми з огляду на колись залежне від Османської імперії, колоніальне минуле багатьох, найперше,

арабських народів Близького Сходу. Цей травматичний досвід досі перешкоджає більшості близькосхідних держав вибудовувати відносини з новітньою Туреччиною, а її прихильність до неоосманізму ще більше відчужує колись підневільні народи. Такий ефект посилюється завдяки політиці Р. Т. Ердогана та керівної в Туреччині Партії справедливості та розвитку. Вони активно просувають наративи про тяглість традицій Османської імперії, необхідність відродження османських цінностей, ідеології тощо.

Таким чином, при вертикальному вимірі, розглядаючи свою ідентичність, а відтак і свою національну роль в контексті минулого або майбутнього, певна держава не може виступати активним учасником міжнародної або регіональної взаємодії. Навіть більше, зовнішня політика таких держав може стати перешкодою для консолідації зусиль світової (регіональної) спільноти в рамках різних міжнародних, міжурядових організацій з огляду на нездатність реалізувати свою національну роль у реальних взаєминах з іншими державами.

Власне пошук Туреччиною статусу та ролі, завищення свого регіонального впливу, як наслідок звернення до «величного османського минулого», вже друге десятиліття поспіль ставить питання про істинну роль цієї держави на Близькому Сході як регіоні з відмінними геополітичними пріоритетами держав. Абсолютна більшість держав Близького Сходу відкрито відкидають претензії Туреччини на лідерство в регіоні. Навпаки, цю державу відносять до т. зв. «трикутника зла» (з ініціативи Саудівської Аравії) та позиціюють як дестабілізаційний, а не інтегрувальний чинник у регіоні. З окремими країнами Близького Сходу (Бахрейн, Єгипет, ОАЕ, Саудівська Аравія та ін.) фактично ведеться неоголошена новітня «холодна війна». Своїми діями, найперше на території Сирії, Туреччина зуміла солідаризувати в критиці щодо себе навіть держав-антагоністів. Ускладненість лідерства Туреччини у регіоні Близького Сходу очевидна в ситуації, коли навіть звичайна нормалізація стосунків з окремими державами є проблематичною. Країни протилежного до

Туреччини табору, очолюваного Саудівською Аравією, не лише не готові визнати лідерство Туреччини, а й активні в усеможливих обмеженнях її регіонального впливу.

Зауважимо, що при виконанні своєї ролі будь-яка держава відчуває тривогу з двох причин: 1) страх втратити свою роль; 2) зіткнутися з необхідністю знайти нову роль і не виправдати сподівань, пов'язаних із її реалізацією. Власне Туреччина нині, окресливши свою претензію на лідерську роль на Близькому Сході, стикнулася з проблемою утвердження себе у ній.

Саме існування ролі багато в чому узалежене від відповідності її поведінки політичного актора. Тобто, роль лідера регіону передбачає взяття на себе Туреччиною відповідальності за чисельні деструктивні процеси в регіоні.

Відзначимо, готовність до таких дій декларується Туреччиною, однак для практичної їх реалізації в країні відсутні достатні ресурси. Упродовж останнього десятиліття турецька економіка стабільно зростала, однак на тлі валютної кризи в серпні 2018 року (після впровадження санкцій США) вона увійшла у фазу рецесії. Турецька грошова одиниця була сильно ослаблена. Після спроби державного перевороту у липні 2016 року на тлі репресивних дій турецької влади спостерігається постійний відтік іноземних інвестицій. Пандемія COVID-19 посилила соціально-економічні проблеми країни.

Частою є ситуація, коли відхилення фактичних дій держави від ролі призводить до зміни очікувань країн-партнерів, їх відмови співпрацювати та грати у відповідь свої ролі, що у підсумку зліквідовує роль як таку.

Отже, реалізація Туреччиною своєї ролі у регіоні Близького Сходу дозволяє їй внести чіткість у зовнішньополітичні кроки в майбутньому, з'ясувати особливості сприйняття цієї ролі іншими акторами. Бажану роль лідера регіону Туреччина наразі не реалізує з огляду на низку чинників, однак саме на неї спрямована зовнішньополітична доктрина цієї держави.

Окрім теорії ролей, як теоретичної основи дисертації, ми опираємося на кілька додаткових способів пізнання близькосхідної політики Турецької Республіки. Найперше, мова іде про постнекласичні теорії пізнання, зокрема конструктивізм (соціальний конструктивізм), який поставив під сумнів ідеї неореалістів і неолібералів [70, с. 171]. Засадничий принцип конструктивізму – переконання, що міжнародна політика формується під впливом колективних цінностей, культури, соціальної ідентифікації тощо. Тобто, міжнародні відносини постають з позиції конструктивізму як соціальна конструкція.

Якщо неореалізм у міжнародних відносинах ґрунтується, найперше на чинниках безпеки та матеріальної сили, неолібералізм звертався до економічної взаємозалежності та чинників внутрішньої політики держав, то конструктивізм зосереджений на ролі ідей у системі міжнародних відносин. Відомо, що неореалізм критикується конструктивістами, які вважають, що основні проблеми міжнародних відносин визначаються не інтересами, не силою або владою держав, а нормами і принципами, якими керуються політичні лідери, які їх представляють. У цьому ми вбачаємо його цінність для нашого дослідження. Під «ідеями» конструктивісти розуміють цілі, загрози, страхи тощо, які впливають на державних і недержавних акторів міжнародних відносин. Конструктивісти слушно вважають, що ідейні чинники часто мають цілі та результати в довгостроковому періоді, а відтак це перевага над матеріалістичними теоріями (неореалізм, неолібералізм). Ми поділяємо підходи соціальних конструктивістів, які вважають, що саме соціальні норми дуже суттєво формують і видозмінюють міжнародну політику.

З позицій соціального конструктивізму пояснюється: високий рівень підтримки громадянами Турецької Республіки політичного ісламу, зовнішньополітичного курсу Р. Т. Ердогана та Партії справедливості та розвитку; прихильність до взятого курсу на неоосманізм, відкидання прозахідного курсу, лояльність до неоімперських цінностей; завищені оцінки

щодо ролі Туреччини як регіональної сили; зростання рівня недовіри до народів Близького Сходу; наростання відчуття самотності, певної ізольованості турків на міжнародній арені тощо.

Попри нашу прихильність до соціального конструктивізму, в аналізі близькосхідної політики Туреччини не доцільно нехтувати неореалізмом, зокрема для нас певний дослідницький інтерес становить теорія балансу загроз американського політолога С. Вольта. Ця теорія пояснює поведінку держав на міжнародній арені з огляду їх сприйняття потенційних загроз. С. Вольт крізь призму потенційних загроз пояснює формування альянсів на Близькому Сході, де держави схильні укладати союзи передусім для нейтралізації загроз із боку сусідів [87, с. 16].

Таким чином, теоретична база дослідження спирається на теорію ролей (концепції К. Дж. Холста та Чі-ю Ши). Вона передбачає, що зовнішня політика держав нині формується відповідно до розуміння ними своєї ролі у міжнародній, регіональній політиці. Окрім теорії ролей дослідження опирається на постнекласичні теорії пізнання, зокрема соціальний конструктивізм, який передбачає формування міжнародної політики під впливом колективних цінностей, культури, соціальної ідентифікації тощо.

1.2. Джерельна база дослідження

Зовнішня політика Туреччини в силу особливостей цього актора на міжнародній арені незмінно перебуває в полі уваги зарубіжних і вітчизняних дослідників. База дослідження складається з джерел, які аналізують: ідеологічне підґрунтя політики Туреччини на міжнародній арені; особливості політики Туреччини щодо окремих держав Близького Сходу; вплив внутрішньополітичних процесів в Туреччині на зовнішню політику цієї держави.

Основним нормативно-правовим актом, який регулює зовнішню політику Туреччини, є т. зв. «червона книга» («секретна конституція»), яка приймається в оновленій редакції щоп'ять років. Зміст таких актів є таємним з огляду на питання національної безпеки. У документі про політику у сфері національної безпеки прописуються основні виклики та загрози для Туреччини, визначаються супротивники та союзники. Зрідка уривки з таких документів стають відомі громадськості завдяки «витокам» інформації. Позаяк такі засадничі документи відсутні для ознайомлення, ми не можемо проаналізувати їх. Також відзначимо, що інформація, оприлюднена на сайті зовнішньополітичного відомства Турецької республіки, має вкрай обмежений формальний характер.

Тому чи не найважливішу роль мають оприлюднені ідеї, запропоновані та практично впроваджені турецьким політологом і державним діячем (міністр закордонних справ, прем'єр-міністр) Ахметом Давутоглу. В основі розвороту Туреччини у близькосхідному напрямку лежать його підходи, викладені, найперше, у книзі «Стратегічна глибина: міжнародне становище Туреччини» (2001) [62]. У наукових працях, чисельних інтерв'ю [62; 63; 64; 65 та ін.] А. Давутоглу заперечував, що Туреччині притаманна роль «моста» між ісламським світом і Заходом; цю роль він розглядав, як нав'язану його державі. Натомість А. Давутоглу доводив виправданість претензій Туреччини на роль наддержави та лідера регіону Близького Сходу. Зауважимо, що український політолог Р. Рукомеда, детально проаналізувавши положення концепції А. Давутоглу, аргументував, що вона спрямована на здобуття Туреччиною регіонального лідерства. Дослідник слушно відзначає, що попри «намагання втілити концепт "нуль проблем із сусідами", останніми роками спостерігається різке погіршення відносин Туреччини з більшістю сусідніх країн – Сирією, Єгиптом, Саудівською Аравією та Ізраїлем» [42, с. 191].

Для розуміння змісту розвороту Туреччини в керунку Близького Сходу дуже важливе значення мають джерела, які з'ясовують зміст неоосманізму.

Зокрема, турецькі дослідники Х. Ішиксал та О. Гюксел [71, с. 19] виділили такі три засадничі основи «неоосманського» розуміння зовнішньої політики: 1) т. зв. «неподільність безпеки» – передбачає, що країна може відчувати себе в безпеці за умови такої ж безпеки країн-сусідів. Туреччина просуває концепцію колективної безпеки в «проблемному» оточенні країни, передусім у стосунках із Сирією й Іраком і, зокрема, й у курдському питанні; 2) економічна взаємозалежність – використання «м'якої сили» як інструмента зовнішньої політики задля підтримання стійкого миру в регіоні; 3) культурна гармонія, діалог і взаємна повага – проблеми регіону Близького Сходу мають вирішуватися за допомогою дипломатії та політичного діалогу, а також завдяки об'єднаній ролі ісламу.

Свої підходи до близькосхідної політики Туреччини пропонують такі західні автори, як: Г. Дж. Баркей [55], А. Джидич та С. М. Йованович [66], С. Кагаптай [59; 60] та ін. Зокрема, С. Кагаптай, співробітник Вашингтонського інституту близькосхідної політики, в одному з найновіших досліджень про близькосхідну політику Туреччини запропонував огляд політики Р. Т. Ердогана щодо держав Близького Сходу [60]. Дослідник підкреслює, що Р. Т. Ердоган обрав неортодоксальну модель, розвиваючи неоімперську модель зовнішньої політики з метою відродження впливу Туреччини на Близькому Сході та Балканах. В одному з попередніх своїх видань, «Новий султан: Ердоган та криза сучасної Туреччини» [59], С. Кагаптай вивчає використання Р. Т. Ердоганом починаючи від 2002 року військових і дипломатичних засобів для зміцнення Туреччини як регіональної держави.

А. Джидич та С. М. Йованович [66] на основі вивчення двосторонніх турецько-сирійських, турецько-саудівських та турецько-іранських взаємин роблять висновок про те, що після «Арабської весни» спостерігається повільна деградація, зниження результативності зовнішньої політики Туреччини. Однак переломним моментом переспрямування зовнішньої політики Туреччини у

напрямку Близького Сходу дослідники називають прихід до влади Партії справедливості та розвитку [66, с. 33]. З таким підходом ми уповні згодні.

Турецький дослідник Х. А. К. Аль-Азаві доводить зростання міжнародного авторитету Туреччини на регіональному й глобальному рівнях, що істотно впливає на формування світового й регіонального балансу сил [5]. Дослідник констатує досягнення Туреччиною «домінуючих позицій на регіональній міжнародно-політичній арені» завдяки поверненню до ісламської ідентичності [5, с. 3]; на наше переконання, такий висновок є передчасним. Така позиція, на нашу думку, потребує критичного аналізу з огляду на наростання проблем у взаєминах Туреччини з більшістю держав Близького Сходу та наявністю точок напруги з тими нечисельними акторами (як-от Катар) з якими розвивається прагматичне партнерство.

С. Наджат визначає вплив курдського чинника на політику близькосхідних держав. Політолог розкриває особливості впливу курдського чинника на внутрішню політику Туреччини, її відносини з сусідами та позарегіональними гравцями [37, с. 2, 8-9]. На думку С. Наджата, саме посилення курдського чинника в регіоні в контексті громадянської війни в Сирії та подій в Іраку зумовило відхід Туреччини від політики «нуль проблем з сусідами» та переформатувати власну зовнішню політику в регіоні [37, с. 9]. Дослідник робить висновок, що сучасна зовнішня політика Туреччини, яка формується під впливом курдського чинника, позбавляє Анкару можливості відігравати роль регіонального лідера в процесі вирішення криз в Іраку та Сирії, демонструє межі регіонального впливу Туреччини та відсутність у неї потенціалу для забезпечення стабільності та статус-кво в регіоні, а також приносить величезні репутаційні ризики для неї.

У вітчизняній політичній науці за останні десятиліття вивченню політики Туреччини, зокрема на Близькому Сході, приділялася доволі значна увага. Це

увиразнено у низці наукових розробок, дисертаціях тощо. Вкажемо на найважливіші з них.

Значна кількість досліджень присвячена вивченню близькосхідної політики Туреччини щодо держав, охоплених «Арабською весною». Л. Кияниця запропонував авторську оцінку політики Туреччини щодо регіону Близького Сходу та Північної Африки (Єгипет, Лівія, Туніс) після «Арабської весни». Автор вважає, що саме «події "Арабської весни" ознаменували собою поступовий перехід Туреччини до близькосхідного вектора зовнішньої політики» [24, с. 49]. На нашу думку, такий перехід намітився швидше і його доцільно пов'язувати з курсом на неоосманізм Партії справедливості та розвитку. Л. Кияниця далі теж доходить такої ж думки, відзначаючи активізацію близькосхідної політики Туреччини після приходу до влади в країні Партії справедливості як логічного наслідку незадоволення турецької еліти наслідками амбітних «пантюркістських» та європейських геополітичних та гео економічних проєктів 1990-х років [24, с. 51].

Є. Габер [18] вивчає вплив «турецької моделі» розвитку на майбутнє країн, охоплених «Арабською весною»; також їй належить серія публікацій з проблематики зовнішньої політики Туреччини. М. Воротнюк [16] однією з перших у вітчизняній політичній науці порушила питання про вплив Партії справедливості та розвитку на можливий розвиток поміркованих ісламістських рухів у постреволуційних державах Північної Африки. А. Захарченко [22] встановлює взаємозв'язок між посиленням зацікавленості офіційної Анкари у своєму впливі на Близькому Сході та доктриною «неоосманізму». Інтерпретація ролі Туреччини в процесах «Арабської весни» викладена О. Воловичем [10] та Т. Стародуб [45], які шукають взаємозв'язок між «ною політикою» Туреччини на Близькому Сході та поступовою ревізією євроцентристських постулатів кемалізму, що раніше домінували в турецькій зовнішній політиці.

Коллективна монографія «Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України» за редакцією Б. Парахонського [39] охоплює значне коло країн Близького Сходу. М. Алієв [1] досліджує зовнішньополітичні пріоритети Туреччини в сучасній системі міжнародних відносин. Передусім предметом його аналізу є історико-політичні передумови формування зовнішньої політики Туреччини, визначення її місця в системі геополітичних координат.

А. Худолій проаналізував особливості зовнішньої політики Туреччини та Близькому Сході в період 2002–2017 років. Дослідник робить висновок, що регіональна політика Туреччини за цей період засвідчує її амбіції та претензії на роль сильного гравця на глобальному рівні і для цього вистачає підстав: стабільна економіка, потужна боєздатна армія, висхідна роль та авторитет в арабському світі, членство в низці міжнародних організацій [47, с. 40]. У розрізі сьогодення з такими характеристиками Туреччини уповні погодитися вже не можна: економіка від 2018 року невідповідна характеристиці стабільності, зростання ролі та авторитету в арабському світі не відбувається, а радше навпаки і т. д. Погодимось з А. Худолієм в тому, що зміцненню позицій Туреччини на Близькому Сході перешкоджає конкуренція за лідерство з Саудівською Аравією та Іраном, а також непоступливість Анкари з низки питань.

С. Шуляк проаналізував політику Туреччини щодо громадянської війни в Сирії у період 2011–2018 років. Дослідник простежує еволюцію турецької політики від демократичного ідеалізму, пов'язаного з можливостями, які надала «Арабська весна», до більш прагматичної стратегії, що визначається міркуваннями національної безпеки [49, с. 404]. Погодимось зі заданим дослідником, що «перехід Туреччини до прямої збройної інтервенції в Сирії свідчить про завершення вироблення турецької стратегії стосовно конфлікту, остаточно висуває на перший план питання безпеки» [49, с. 405]. С. Шуляк

аргументував, що позиція Туреччини щодо конфлікту в Сирії «еволюціонувала від певного демократичного ідеалізму (спроби змінити режим у Сирії, спочатку шляхом схиляння його до реформ і примирення з опозицією, а потім шляхом усебічної підтримки збройної антиурядової боротьби) до суто прагматичного курсу з метою нівелювання загроз національній безпеці та зміцнення авторитарного режиму Р. Т. Ердогана» [49, с. 410]. На нашу думку, такий висновок дослідника можна спроектувати на усю нинішню політику Туреччини щодо країн Близького Сходу: під гаслом забезпечення національної безпеки робляться активні кроки, які заявляють про намір Туреччини здобути лідерські позиції у регіоні за одночасного посилення неоавторитарного управління країною, особливо після конституційного референдуму 16.04.2017 р. Цей референдум уможливив перехід від парламентської до президентської республіки, скасував посаду прем'єр-міністра тощо. Фактично йдеться про встановлення «конституційного султанізму».

У дослідженнях О. Мощенка, датованих 2013–2017 роками [32; 33; 34; 35; 36], доводиться висхідна роль Туреччини на Близькому Сході. Такий висновок є доволі слушним щодо періоду, який вивчав автор (верхня хронологічна межа дослідження – травень 2016 р.), однак наш аналіз засвідчив, за останні чотири роки таку висхідну роль констатувати не можемо.

О. Мавріна [31] дослідила питання стратегічного партнерства в зовнішній політиці Турецької Республіки. Основний акцент у ґрунтовній розвідці авторки робиться на зміцненні позицій Туреччини у Чорноморському регіоні, однак аналіз здійснюється крізь призму концепції «стратегічної глибини» А. Давутоґлу, котра має засадничу роль у вивченні й політики щодо регіону Близького Сходу. О. Мавріна підкреслює, що Туреччина намагається позиціювати себе не лише регіональним лідером, а й глобальним гравцем [31, с. 66].

К. Кулешова [28; 29; 30] дослідила «турецьку модель» як інструмент зовнішньої політики США на Великому Близькому Сході та протидію «іранській моделі». Підходи К. Кулешової є цінними в частині нашого розуміння причин неможливості перенесення «турецької моделі» на інші країни регіону та процесу девестернізації самої Туреччини.

Погоджуємося з підходами тих дослідників, які коріння сучасних відносин Туреччини з іншими державами вбачають в історичній пам'яті підкорених народів [38, с. 3]. В. Павленко, В. Бочарніков і С. Свешніков [38, с. 7] розглядають конкурентами Туреччині в боротьбі за її регіональне лідерство на Близькому Сході такі держави, як Іран, Ізраїль, Єгипет та Саудівську Аравію. Якщо з такими претензіями Саудівської Аравії та Ірану ми уповні погоджуємось, то Єгипет (густозаселена арабська держава, центр арабського світу, зі значним воєнним потенціалом тощо) потенційно може, на нашу думку, претендувати на таку роль. Ізраїль, однак, нами узагалі не розглядається нині як ймовірний лідер Близького Сходу (а відтак і конкурент Туреччині в цьому аспекті), хоча б через те, що Ізраїль навіть не визнає значна частина держав Близького Сходу, багато акторів міжнародної політики не встановили з Державою Ізраїль дипломатичних відносин і т. д.

В. Швед привертає увагу до змін у геополітичному ландшафті Близького Сходу: інтенсивне формування нової архітектури регіональної безпеки, пов'язаної зі зміною моделі присутності в регіоні США, активізацією Росії, формування кількох нових блоків та альянсів і т. д. Дослідник-історик слушно наголошує на змаганнях за гегемонію у регіоні трьох блоків держав: 1) Саудівська Аравія, ОАЕ, Єгипет, Йорданія, Бахрейн і за замовчуванням Ізраїль; 2) Іран та його недержавні клієнтські проіранські союзники (Хезболла, ХАМАС та інші), режим Б. Асада в Сирії; 3) країни, які підтримують політичний ісламізм – Туреччина і Катар [48, с. 57].

І. Колобердянко та К. Турчина наголошують на збереженні впевненості «турецького керівництва в тому, що Туреччина здатна впливати на країни регіону і трансформувати навколишній простір, буде й надалі визначати активність її політики на близькосхідному напрямку» [25, с. 90]. Дослідники слушно відзначають проблематичність практичної реалізації концепції «нуль проблем зі сусідами». Підтримуємо позицію згаданих дослідників, що претензії Туреччини на лідерство на Близькому Сході перешкоджає те, що вона не входить до низки важливих організацій, завдяки яким відбувається зближення держав регіону. Мова про ОПЕК (об'єднує експортерів нафти, однак Туреччина не належить до таких), Раду співробітництва арабських держав Перської затоки (в той час як до цієї закритої організації було запрошено Йорданію та Марокко), Ліга арабських держав (регіон Близького Сходу охоплює не лише арабські держави, однією з яких і є Туреччина).

Проблема близькосхідної політики Туреччини є однією з найважливіших на сторінках спеціалізованих видань, зокрема журналів «Foreign Affairs», «International Affairs», «Cambridge Review of International Affairs», «International security», «Middle East Policy», «Insight Turkey», «The Middle East in London», «Turkish Studies», «Middle Eastern Studies», «Security Dialogue», «Contemporary Review of the Middle East», «Journal of South Asian and Middle Eastern Studies», «Middle East Quarterly» та ін. В Україні велику увагу проблематиці політичної ролі Туреччини на Близькому Сході приділяють дослідники незалежного аналітичного центру геополітичних досліджень «Борисфен Інтел»: О. Волович [11; 12; 13], В. Волохов [15], В. Гвоздь [19] та ін. Також відзначимо публікації українського наукового журналу «Схід».

Важливими є джерела, які уможливили вивчення семи досліджених кейсів співпраці Туреччини з країнами Близького Сходу: Єгиптом [8], Ізраїлем [4; 17; 20; 21; 23; 26; 46; 67; 76; 84], Іраном [43; 44; 51; 52; 53; 54; 56; 72; 73; 74; 77; 78;

80; 81; 82; 85; 86], Йорданією [6], ОАЕ [50; 75; 83], Саудівською Аравією [57; 75] та іншими державами.

Таким чином, якщо кейси турецько-ізраїльських і турецько-іранських двосторонніх взаємин у політичній науці представлені численними науковими розвідками, то інші – розроблені порівняно слабо. Особливо це стосується турецько-йорданських, турецько-еміратських, турецько-саудівських відносин. Останні три роки активізувався науковий інтерес до причин та наслідків турецько-катарської співпраці на тлі значних проблем у взаєминах Катару з іншими державами Близького Сходу.

Висновки до розділу 1.

Теорія ролей у працях К. Холсті та Чі-ю Ши передбачає, що зовнішня політика держав нині формується відповідно до розуміння ними своєї ролі у міжнародній, регіональній політиці. У даній дисертації вивчається роль Туреччини в регіоні Близького Сходу, а також очікувані моделі взаємодії цієї держави з іншими державами регіону. Роль наділяє зовнішню політику метою та змістом, відбиває уявлення Туреччини як актора міжнародних відносин, а також її очільників, щодо місця, позиції та поведінки в певній соціальній реальності Близького Сходу. Через призму категорії ролі досягається розуміння місії Туреччини на Близькому Сході.

Спираючись на теоретичні підходи Чі-ю Ши, роль Туреччини вивчається у вертикальному та горизонтальному вимірах: вертикальний вимір передбачає звернення до величного минулого держави (у випадку Туреччини – це період найвищого розквіту Османської імперії) або до перспективного майбутнього (неоосманізм увиразнює мрію про відновлення минулої величі Туреччини); горизонтальний вимір увиразнюється в реалізації ролі шляхом взаємодії з ролями інших акторів міжнародних відносин. У контексті дисертації вивченням

охоплено ролі семи держав Близького Сходу (Єгипет, Ізраїль, Іран, Йорданія, Катар, ОАЕ та Саудівська Аравія); відтак кейси цих країн використані для вивчення ролі Туреччини в горизонтальному вимірі. Очевидно, що Туреччина намагається сконструювати нову історико-географічну ідентичність (ісламістську) для утвердження своєї значущості, а також трансформувати завдяки романтизованим атрибутам османського минулого ідентичність Туреччини з буферної держави на дипломатично активну й багатовимірну державу, лідера Близького Сходу.

Окрім теорії ролей, ми спираємося на кілька інших важливих способів пізнання близькосхідної політики Туреччини. Найперше, це постнекласичні теорії пізнання, зокрема соціальний конструктивізм, який передбачає формування міжнародної політики під впливом колективних цінностей, культури, соціальної ідентифікації тощо. З позицій соціального конструктивізму пояснюється: високий рівень підтримки громадянами Турецької Республіки політичного ісламу, зовнішньополітичного курсу Р. Т. Ердогана та Партії справедливості та розвитку; прихильність до взятого курсу на неоосманізм, відкидання прозахідного курсу, лояльність до неоімперських цінностей; завищені оцінки щодо ролі Туреччини як регіональної сили; зростання рівня недовіри до народів Близького Сходу; наростання відчуття самотності, певної ізольованості турків на міжнародній арені тощо.

Джерельна база зовнішньої політики Туреччини, зокрема і її близькосхідного напрямку, є доволі розлогою, позаяк ця держава упродовж останнього століття привертає увагу своїми динамічними змінами бачення ролі на міжнародній арені, вибору стратегічних партнерів та загалом вектора перспективного розвитку. Однак значну проблему для об'єктивного вивчення близькосхідної політики Туреччини становить відсутність публічного доступу до засадничих нормативно-правових актів, які урегульовують зовнішню політику цієї держави, з огляду на їх закритість з причин національної безпеки.

Офіційно оприлюднювана зовнішньополітичним відомством Туреччини та провладними медіа інформація має дуже однобокий характер і не спрямована на надання об'єктивної інформації. В той же час інформація, поширювана джерелами різного типу з країн Близького Сходу, з якими в Туреччини наявна напруга у взаєминах, також «забарвлена» надмірною емоційністю та нечасто пропонує неупереджений виважений аналіз. Відтак, головною проблемою вбачаємо наявність значної кількості джерел про близькосхідну політику Туреччини, які однак потребують критичного аналізу.

Список використаних джерел до розділу 1.

1. Алієв, М. М. (2009). Зовнішня політика Туреччини наприкінці 90-х рр. XX ст. – на початку XXI. *Вісник Київського міжнародного університету. Серія Міжнародні відносини*, 9. Available from: <https://vmv.kyumu.edu.ua/v/09/06.htm>
2. Аль-Азаві, Х. А. К. (2015). Нормалізація турецько-сирійських відносин на зламі XX-XXI ст. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 126 (1), 24-33.
3. Аль-Азаві, Х. А. К. (2015). Роль збройних сил у формуванні безпекової й зовнішньої політики Турецької Республіки. *Держава і право. Серія Політичні науки*, 69, 184-196.
4. Аль-Азаві, Х. А. К. (2016). Турецько-ізраїльські відносини й проблеми регіональної безпеки. *Гілея*, 107 (4), 458-463.
5. Аль-Азаві, Х. А. К. (2018). *Еволюція регіональної політики Турецької Республіки*: автореф. дис. ... канд. політ. н.: 23.00.04. Миколаїв: Чорноморський національний університет імені Петра Могили.
6. Аль-Файєз, М. (2013). Особлива роль Йорданського Хашимітського Королівства на Близькому Сході. *Нова парадигма*, 117, 98-106.

7. Балахова, З. О. (2016). Концепция роли во внешней политике современного государства. *Наука и мир*, 7 (35), 108-110.
8. Бовсунівський, П., Курас, А. (2010). Зовнішня політика Єгипту: балансування в боротьбі за регіональне лідерство. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 4, 461-469.
9. Веселовський, А. (2003). Енергетичні перспективи Східного Середземномор'я. *Нафтова і газова промисловість*, 2, 3-18.
10. Волович, О. (2011). *Турецький неоосманізм і арабські революції: інформаційно-аналітичне есе*. Одеса: Одеський філіал Національного інституту стратегічних досліджень.
11. Волович, О. (2013). *Турецьке літо після арабської весни. Частина 2*. Available from: <http://bintel.com.ua/uk/article/raskol-tureckogo-obshhestva/>
12. Волович, О. (2014). *Туреччина і українсько-російська конфронтація*. Available from: <http://bintel.com.ua/uk/article/turcia-ukraina/>
13. Волович, О. (2017). *Ердоган – Асад: від дружби до ворожнечі*. Available from: <http://bintel.com.ua/uk/article/02-06-turkey-syria/>
14. Волович, О. (2019). *Енергетичний аспект близькосхідної політики Китаю*. Available from: <http://bintel.com.ua/uk/article/enerhetychnyy-aspekt-blyzskoskhidnoyi-polityky-kytayu/>
15. Волохов, В. (2019). *Близький Схід: стабільна нестабільність*. Available from: <http://bintel.com.ua/uk/article/blyzkyu-skhid-stabilna-nestabilnist/>
16. Воротнюк, М. (2011). «Арабська весна» – шанс регіонального лідерства для Туреччини? *Зовнішні справи*, 11-12, 44-47.
17. Воротнюк, М. (2011). Турецко-израильские отношения: крах стратегического альянса? *Цайтирифт*, 6 (1), 86-102.
18. Габер, Є. В. (2012). «Арабська весна» на Близькому Сході: вибір моделі суспільної трансформації. In Л. В. Матвєєва (Ed.), *Суспільно-політичні*

трансформації в країнах Сходу на сучасному етапі (pp. 11-30). Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

19. Гвоздь, В. (2019). *Чорноморсько-Близькосхідний тигр: Туреччина як новий центр сили у світі*. Available from: <http://bintel.com.ua/uk/article/chornomorsko-blyzskoskhidnyy-tyhr/>

20. Горовенко, В., Тютюник, В. (2018). *Асиметрична стратегія Ізраїлю у період становлення держави*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.

21. Замікула, Г. (2016). Туреччина – Ізраїль: шляхи нормалізації двосторонніх відносин. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Міжнародні відносини*, 2, 3-9.

22. Захарченко, А. М. (2011). Політика США, ЄС і Росії в контексті основних проблем безпеки Близького Сходу та її врахування в політиці України: аналітична доповідь. Одеса: Фенікс.

23. Калитчак, Р., Романюк, Р. (2015). Концептуальні орієнтації зовнішньої політики держави Ізраїль. *Грані*, 11 (1), 38-43.

24. Кияниця, Л. Л. (2014). Зовнішня політика Туреччини в контексті «Арабської весни»: від ізольованої держави до претендента на регіональну гегемонію. *Наукові записки НАУКМА. Серія Політичні науки*, 160, 49-53.

25. Колобердянко, І. І., Турчина, К. А. (2018). Співробітництво Турецької Республіки з ключовими регіональними об'єднанням на Близькому Сході. *Глобальні та національні проблеми економіки*, 21, 87-91. Available from: <http://global-national.in.ua/archive/21-2018/18.pdf>

26. Конович, Ф. Е. (2002). Турецко-израильские отношения в 90-е годы (военнополитический аспект). *Востоковедный сборник*, 4, 65-78.

27. Корсунський, С. (2017). Великий турецький Близький Схід. *Дзеркало тижня*, 38.

28. Кулешова, К. І. (2010). Турецька модель в конкуренції парадигм близькосхідної регіональної безпеки. *Вісник Одеського національного університету. Серія Соціологія. Політичні науки*, 14 (15), 191-202.
29. Кулешова, К. І. (2011). До питання про визначення турецької моделі. *Вісник Одеського національного університету. Серія Соціологія. Політичні науки*, 8 (16), 180-192.
30. Кулешова, К. І. (2015). «Турецька модель» як інструмент зовнішньої політики США на Великому Близькому Сході: автореф. дис. ... канд. політ. н.: 23.00.04. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія».
31. Мавріна, О. С. (2012). Стратегічне партнерство в зовнішньополітичній практиці Туреччини. *Сходознавство*, 59, 48-81.
32. Мощенко, О. М. (2013). Взаємовідносини Туреччини та Ірану в контексті боротьби за регіональне лідерство. *Вісник Маріупольського державного університету». Серія: Історія. Політологія*, 11, 160-169.
33. Мощенко, О. М. (2013). Пріоритетні напрямки зовнішньої політики Туреччини у Близькосхідному регіоні. *Стратегічні пріоритети», 4 (29)*, 183-191.
34. Мощенко, О. М. (2014). Нова зовнішня політика Турецької Республіки в категоріях неоосманізму та неопантюркізму. *Гілея*, 90 (11), 427-434.
35. Мощенко, О. М. (2015). Місце та роль Турецької Республіки в ключових регіональних об'єднаннях на Близькому Сході. Вплив країни на діяльність організацій. *Гілея*, 99 (8), 386-392.
36. Мощенко, О. М. (2017). *Близькосхідний вектор зовнішньої політики Турецької Республіки у постбіполярний період*: автореф. дис. ... канд. політ. н.: 23.00.04. Миколаїв: Чорноморський національний університет імені Петра Могили.

37. Наджат, С. (2019). *Курдський фактор в міжнародних відносинах*: автореф. дис. ... канд. політ. н.: 23.00.04. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія».
38. Павленко, В. І., Бочарніков, В. П., Свешніков, С. В. (2015). Політика безпеки і воєнно-політичні відносини Туреччини. *Наука і оборона*, 1, 3-8.
39. Парахонський, Б. (Ed.) (2008). *Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України*. Київ: Фоліант.
40. Петюр, Р. К. (2005). Межі Близькосхідного регіону в контексті зовнішньополітичних пріоритетів України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Міжнародні відносини*, 31-32, 95-97.
41. Петюр, Р. К. (2005). Межі Близькосхідного регіону в контексті зовнішньополітичних пріоритетів України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Міжнародні відносини*, 31-32, 95-97.
42. Рукомеда, Р. М. Реалізація основних положень концепції Ахмета Давутоглу у зовнішній політиці Туреччини. *Стратегічні пріоритети*, 1 (30), 187-192.
43. Свистунова, И. А. (2015). Турецко-иранские отношения: двустороннее сотрудничество и региональная конкуренция. In: *Турция на пути к региональному лидерству (к 90-летию Турецкой республики)*. Москва: Институт востоковедения РАН.
44. Свистунова, И. А. (2019). Турецко-иранские отношения на Ближнем Востоке: в поисках регионального баланса. *Вестник МГИМО-Университета*, 12 (4), 130-144.
45. Стародуб, Т. С. (2011). *Сучасна політика Туреччини на Близькому Сході в контексті її залучення до революційних подій* (2011). Available from: <http://www.vidkryti-ochi.org.ua/2011/11/2011.html>

46. Сулейманов, А. В. (2014). Турецко-израильские отношения: история и современность. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия Международные отношения*, 4, 165-172.
47. Худолій, А. О. (2017). Зовнішня політика Туреччини на Близькому Сході. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса, Серія Політичні науки*, 2, 34-42.
48. Швед, В. (2019). Сучасна геополітика Близького Сходу у контексті змін світового порядку. *Історичні і політологічні дослідження*, 1 (64), 55-59.
49. Шуляк, С. (2018). Від «Zero problems» до «Оливкової гілки»: політика Туреччини щодо громадянської війни у Сирії. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*, 18, 404-411.
50. Acet, M. (1 Feb 2020). Turkey started to respond to UAE in the only language it understands. *Yeni Şafak*.
51. Afacan, S. (2018). Türkiye – İran İlişkilerini Yeniden Düşünmek. *İlke Politika Notu*, 2, 1-11.
52. Akbarzadeh, Sh., Barry, J. (2017). Iran and Turkey: not quite enemies but less than friends. *Third World Quarterly*, 38 (4), 980-999.
53. Aktaş, K. (2018). Suriye ve Irak Örnekleri Uzerinden Türkiye-İran İlişkileri: İş Birliği mi Rekabet mi? – *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 1 (June), 163-184.
54. Al-Fawwaz, A., Abualkanam, A. S. (2019). Political History of Turkey-Iran Relations: Convergence and Divergence. *European Journal of Social Sciences*, 58 (3), 202-210.
55. Barkey, H. J. (2011). Turkish Foreign Policy and the Middle East. *CERI strategy papers*, 10.
56. Baş, Ş. (2013). Pragmatism and Rivalry: The Nature of Turkey-Iran Relations. *Turkish Policy Quarterly*, 3, 113-124.

57. Başkan, B. (2019). Turkey between Qatar and Saudi Arabia: Changing Regional and Bilateral Relations. *Uluslararası İlişkiler*, 16 (62), 85-99.
58. Başkan, B. (2016). Turkey and Qatar in the Tangled Geopolitics of the Middle East. New York: Palgrave Macmillan US.
59. Çağaptay, S. (2017). *The New Sultan: Erdogan and the Crisis of Modern Turkey*. London: IB Tauris.
60. Çağaptay, S. (2019). *Erdogan's Empire: Turkey and the Politics of the Middle East*. London: IB Tauris.
61. Davison, R. H. (1960). Where Is The Middle East? *Foreign Affairs*, 38 (4).
62. Davutoğlu, A. (2001). *Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Uluslararası Konumu*. İstanbul: Küre Yayınları.
63. Davutoğlu, A. (2010). Turkey's Zero-Problems Foreign Policy. *Foreign Policy*, 20.
64. Davutoğlu, A. (2012). Principles of Turkish Foreign Policy and Regional Political Structuring in Turkey Policy. *Brief Series*, 3, IPLI TEPAV.
65. Davutoğlu, A. (2013). Zero Problems in a New Era. *Foreign Policy*, 21.
66. Đidić, A., Jovanović, S. M. (2019). Turkey's erratic foreign policy in the Middle East, 2011-2017. *European Journal of Transformation Studies*, 7 (1), 32-48.
67. Ertosun, E. (2017). Turkey and the Palestinian Question: The Shift of Roles in Foreign Policy. *Digest of Middle East Studies*, 26 (1), 203-219.
68. Habibi, N. (2019). Turkey's Economic Relations with Gulf States in the Shadow of the 2017 Qatar Crisis. *Middle East Brief*, 132.
69. Holsti, K. J. (1970). National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy. *International Studies Quarterly*, 14 (3), 233-309.
70. Hopf, T. (1998). The Promise of Constructivism in International Relations Theory. *International Security*, 23 (1), 171-200.

71. Işiksal, H., Göksel, O. (Eds.) (2018). Turkish foreign policy, the Arab Spring, and the Syrian crisis: One step forward, two steps back. In *Turkey's Relations with the Middle East: Political Encounters after the Arab Spring* (pp. 13-31). Cham: Springer.
72. Joobani, H. A., Mousavipour, M. (2015). Russia, Turkey, and Iran: Moving Towards Strategic Synergy in the Middle East? *Strategic Analysis*, 2, 141-155.
73. Larrabee, F. S., Nader, A. (2013). *Turkish-Iranian Relations in a Changing Middle East*. Arlington, VA: Rand Corporation.
74. MacGillivray, I. W. (2019). Complexity and Cooperation in the Times of Conflict: Turkish-Iranian Relations and the Nuclear Issue. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 1-25.
75. Mansour, S. A., Ahmed, Y. Y. (2019). Saudi Arabia and UAE in the Horn of Africa Containing Security Threats from Regional Rivals. *Contemporary Arab Affairs*, 12 (3), 99-118.
76. Müftüler-Bac, M. (1998). Turkey and Israel: an evolving partnership. *Ariel Center for Policy Research, Policy Paper*, 47.
77. Ozcan, N. A., Ozdamar, O. (2010). Uneasy Neighbors: Turkish-Iranian Relations Since the 1979 Islamic Revolution. *Middle East Policy*, 3, 101-117.
78. Sarı, B. (2018). The Strategic Interaction between Turkey and Iran in the Syrian Crisis: A Game Theoretical Analysis for the Time Frame from 2011 to 2015. *Bilig – Turk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 87, 203-227.
79. Shih, Chih-yu (1992). Seeking Common Causal Maps: A Cognitive Approach to International Organization. In: *Contending Dramas: A Cognitive Approach to International Organization*. N.Y., L.: Praeger.
80. Sinkaya, B. (2012). Rationalization of Turkey-Iran Relations: Prospects and Limits. *Insight Turkey*, 2, 137-156.

81. Sinkaya, B. (2016). Iran and Turkey Relations after the Nuclear Deal: A Case for Compartmentalization. *Ortadoğu Etutleri*, 1, 80-100.
82. Tahiroğlu, M., Ben Taleblu, B. (2015). Turkey and Iran: The Best of Frenemies. *Turkish Policy Quarterly*, 1, 123-134.
83. Turkey, UAE in row over Ottoman pasha (20 Dec 2017). *Hürriyet Daily News*.
84. Ulutaş, U. (2010). Turkey and Israel in the Aftermath of the Flotilla Crisis. *SETA Foundation for Political, Economic and Social Research. SETA Policy Brief*, 43, 4-10.
85. Unver, H. A. (2012). How Turkey's Islamists Fell out of Love With Iran. *Middle East Policy*, 4, 103-109.
86. Unver, H. A. (2016). Turkish-Iranian Energy Collaboration and Conflict: The Regional Politics. *Middle East Policy*, 2, 132-145.
87. Walt, S. (1985). Alliance formation and the balance of World Power. *International Security*, 9 (4), 3-43.

РОЗДІЛ 2

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ТУРЕЧЧИНИ: КОНЦЕПЦІЇ ТА ДОКТРИНИ

2.1. Неоосманізм у близькосхідних політичних концепціях Турецької Республіки

З огляду на нечітку євроінтеграційну перспективу Туреччини, у цій країні поступово зміцнювалися побоювання залишитися периферійною державою, яка значуща для Заходу хіба що в частині його власних (але не турецьких) військово-стратегічних, економічних, політичних інтересів. Туреччина наразі не відмовилася від наміру вступити до ЄС і домагається, найперше, безвізового режиму з ЄС. Натомість ЄС звертає увагу на регрес (особливо після спроби військового перевороту 2016 р.) Туреччини найперше в питаннях верховенства права, громадянських і політичних прав та свобод людини. Тому популярність ідеї європейського вибору Туреччини пішла на спад і це сприяло швидкому відродженню інтересу до традиційних основ турецької зовнішньої політики – османізму та пантюркізму, які в осучаснених моделях виступають як неоосманізм і неопантюркізм.

Неоосманізм в Туреччині не має офіційного закріплення в нормативно-правових документах. Це поняття використовується експертами, науковцями на позначення нової політики Туреччини на Близькому Сході, яка своїм історичним корінням сягає Османської імперії (1299–1923). У 1865 році на теренах імперії виникла таємна політична організація націоналістично налаштованої османської інтелігенції «Нові османи». Опираючись на інтелектуальний доробок найперше французького Просвітництва, «Нові османи» розробили концепцію османізму (оттоманізму), що підтримувала загалом прогресивні ідеї (лібералізація, прийняття конституції, перехід до

парламентської республіки тощо). Османізм задумувався як план демократизації імперії задля її збереження. Однак на практиці він багато в чому виявився доктриною, спрямованою на ще більше поневолення народів (найперше тих, хто проживав на Балканах та східних теренах країни). На рівні громадської думки османізм, найперше, асоціювався з боротьбою за велич народу, за свою «імперськість». І лише М. Кемалю (Ататюрку) вдалося розірвати з цією ідеологією; він уважав, що нову Туреччину потрібно будувати на інших засадах.

Неосманізм у зовнішній політиці Туреччини кардинально відійшов від прозахідного кемалізму. Новітню інтерпретацію цієї ідеології одними з перших запропонували грецькі інтелектуали в 1974 році, коли відбулося вторгнення Туреччини на Кіпр [57]. Власне концептуального оформлення неосманізм почав набувати у середині 1980-х років; англійський історик Д. Беарчард ужив цей термін на позначення можливого вектора розвитку Туреччини [20].

Вже на початку XXI століття поняття «неосманізм» почало використовуватися на позначення політики відродження османських традицій і культури, які характерні Туреччині. Неосманізм містить елементи заперечення західних (нині – неоліберальних) цінностей, прагматичне визнання того, що інтересам Туреччини не найкраще відповідає прозахідна орієнтація [32; 107].

А. Давутоглу, міністр закордонних справ Турецької Республіки (2009–2014), прем'єр-міністр (2014–2016), який є теоретиком неосманського розвороту Турецької Республіки, у книзі «Стратегічна глибина: міжнародне становище Туреччини» відзначив: «На початку минулого століття Туреччина відмовилася від свого османського минулого, закріпивши за Турецькою Республікою новий статус нації-держави. У роки "холодної війни" питання культурної ідентичності мало формальний характер. Проте геополітичні зміни, спричинені завершенням "холодної війни", поставили це питання на порядок денний. Територіальні суперечки останніх десятиліть на Балканах, Кавказі та

Туреччині в основному є наслідками історичного спадку. Відтак османське минуле Туреччини накладає на неї вантаж геокультурної, геополітичної відповідальності та потребує від неї повторного формування ідентичності турецького стратегічного мислення. Повернення до історичного спадку відкриє перед Туреччиною нові горизонти та можливості, дозволить зробити зовнішню політику більш конструктивною» [35, с. 20].

Прихильники неоосманізму в середовищі турецького істеблішменту часто аргументують свою лояльність до цієї ідеології саме історичною відповідальністю за ті негативні процеси, які відбуваються в країнах «османського спадку». За словами А. Давутоглу, «є спадок, який залишила Османська імперія. Нас називають "неоосманами". Так, ми "неоосмани". Ми вимушені займатися сусідніми країнами, і підемо навіть до Африки...» [94]. І водночас «головний архітектор» новітньої зовнішньої політики Туреччини А. Давутоглу, коли це потребує конкретна ситуація, заперечує оцінку зовнішньополітичного курсу Туреччини як неоосманізму та себе як неоосмана [54].

Відзначимо, що перші відхилення від кемалізму в зовнішній політиці Туреччини спостерігалися ще в період прем'єрства Т. Озала (1983–1989 рр.) [73, с. 119]. Уже в роки свого президенства (1989–1993) Т. Озал проголосив XXI століття «століттям Туреччини», а тогочасний прем'єр-міністр С. Демірель розмірковував про «гігантський турецький світ від Адріатики до Великої китайської стіни» [105], про Туреччину як культурний центр та історичний магніт для новостворених держав [89]; найперше малися на увазі пострадянські держави Центральної Азії.

Активне практичне впровадження ідеології неоосманізму почалося після приходу до влади в Туреччині Партії справедливості та розвитку. Те, що на виборах 03.11.2002 року перемогла (363 з 550 місць у Великих національних зборах) нещодавно створена партія (14.08.2001 р.), свідчить про існування

значного попиту в турецькому суспільстві на ідеї, які вона програмно виразила. Партія справедливості та розвитку означила себе та своїх прихильників як «нащадки оттоманів» (тур. Osmanlı torunu, англ. descendant of the Ottomans), «нові османи».

Турецький неоосманізм базується на принципах крові, османського мислення, ґрунту та мови. Принцип крові застосовується до тюркських народів. Принцип ґрунту зв'язаний з османським минулим, яке відкинув М. Кемаль (Ататюрк), але який сприйняли нинішні політичні лідери Туреччини. З двома названими принципами тісно пов'язане прагнення турецького керівництва розвивати новітнє османське мислення, надтурецьку ідентичність, яка б вивела Туреччину на новий, надрегіональний, рівень. У зв'язку з цим в турецьку мову привносяться арабські запозичення, котрі раніше навпаки завдяки зусиллям турецьких лінгвістів викорінювалися.

Отже, курс на радикальний розрив з традиціями османського врядування, зв'язків з традиційним ісламом, інтеграцію Туреччини, як національної держави до Європи, був змінений. В країні вже два десятиліття активно відроджується політичний іслам, поширюється його вплив на суспільство, зник тиск на ісламське духовенство, характерний для кемалістських часів і под. Дослідники акцентують на нинішньому тісному зв'язку між ісламізмом та неоосманізмом [53]. Неоосманізм, прихильником якого є Партія справедливості та розвитку, певною мірою мотивований ісламістською ідентичністю [83]. Державні діячі щораз більше посиляються на тяглість традицій Османської імперії в нинішній Туреччині, необхідність відродження османських традицій та ідеології. Діяльність агентів політичної соціалізації та ресоціалізації громадян спрямована на формування нового, імперського, мислення.

Неоосманізм ґрунтується на минулій величі Османської імперії, яка в часи свого піднесення контролювала великі території: Балкани, частину Близького Сходу та Північної Африки, Кавказ. Відтак нинішній політичний курс

неоосманізму заохочує посилення ролі Туреччини в цих регіонах [98]. Якщо звернутися до історичної карти Османської імперії періоду її найвищого розквіту, то чітко видно, які саме терени становлять зону інтересу Турецької республіки в силу «османського спадку». Це території європейські (значна частина країн Балканського півострова, український Крим, Республіка Кіпр, грецький острів Родос і т. д.), азійські (держави Кавказу та Леванту, значна частина Аравійського півострова, території сучасного Іраку та частини Ірану), африканські (Туніс, північ Алжиру, Єгипту, Лівії, Судану та Еритреї).

Виникає питання: що ж спричинило неоосманський поворот Туреччини? Між дослідниками відсутня єдність у розумінні причин, змісту та наслідків неоосманського повороту Турецької Республіки. Низка учених такі зміни зовнішньополітичного курсу Туреччини характеризують як «зсув осі», спрямований переорієнтувати Туреччину на країни, представлені мусульманською більшістю, відповідно до ідеологічного курсу Партії справедливості та розвитку [33; 52; 60, с. 27; 99; 102]. Натомість дослідниця-політолог Т. Огузлу виступила проти такої оцінки, стверджуючи, що це не дисоціація від Заходу, а прагматичний крок Туреччини збільшити шанси на членство в ЄС шляхом диверсифікації її зовнішньополітичних векторів в інших регіонах [76]. Дослідники З. Оніш і Ш. Їлмаз також прихильні до думки, що перехід Партії справедливості та розвитку від глибокої європеїзації до м'якого євразійства показує спадкоємність із традиційним акцентом Анкари на багатовекторність зовнішньої політики [80].

З огляду на те, що світський/ісламістський розкол є центральним мотивом турецької політики, конфліктні ідентичності можуть пояснити причини неоосманського повороту [51]. Мова про те, що проголошення світської Турецької Республіки не було неминучим результатом війни за незалежність (1919–1923), адже в країні було багато лояльних до престолу. Відтоді турецька

політика визначалася розривом між суспільно-політичними групами в залежності від місця релігії політичному житті.

Альтернативним поясненням неоосманського повороту Туреччини є намір розширити торговельно-економічні зв'язки країни. Низка дослідників саме цим пояснює зміну зовнішньої політики Туреччини [63; 64; 67; 100]. Їх аргументи доволі вірогідні з огляду на те, що політика керівної Партії справедливості та розвитку по суті є комерційно-опортуністичною [88, с. 162]. За рік до приходу до влади Партії справедливості та розвитку Туреччина стикнулася з однією з найбільших фінансових криз за свою історію: сталася низка збоїв у роботі банківської системи; ВВП на душу населення зменшився на понад 6 % [39, с. 25], зріс державний борг і под. Однак у перше десятиліття перебування при владі Партії справедливості та розвитку тенденція була зворотна: ринок позитивно відреагував на однопартійне правління та завершення довготривалого періоду хитких коаліційних урядів [77, с. 419]. Економічні успіхи, особливо у 2002–2012 роках, сприяли зростанню підтримки населенням політики Партії справедливості та розвитку [46; 96]. Ключовим аспектом цього економічного піднесення було зростання зовнішньої торгівлі: її загальний обсяг збільшився з 72 млрд дол. США у 2001 році до 400 млрд дол. США у 2014 році [104]. Зі зростанням обсягів торгівлі зростав і вплив груп інтересів (великого бізнесу) на зовнішньополітичні рішення Туреччини [17; 63]. Не випадково Р. Т. Ердогана у закордонних поїздках часто супроводжують великі делегації підприємців.

До чинників неоосманського повороту Туреччини можна віднести й особливості геополітики після закінчення «холодної війни». Вона змусила Туреччину переглянути свою безпекову політику у швидко змінюваній ситуації на Близькому Сході та в інших регіонах. Не маючи спільного противника після розпаду СРСР, Туреччина та США більше не поділяли екзистенційне сприйняття загрози. У США відчуття загрози перейшло до держав-ізоїв (rogue

states) Близького Сходу (Іран, Ірак, Сирія). Однак Туреччина узалежнена від цих держав, мала висхідні торговельні відносини з ними, а відтак обережно ставилася до будь-яких дій, які потенційно могли б дестабілізувати ситуацію в регіоні.

У вищезгаданій праці «Стратегічна глибина: міжнародне становище Туреччини» А. Давутоглу обґрунтовував необхідність повернення Туреччиною втраченого впливу на «колишній османський світ». Звернено увагу на потребу проведення більш самостійного зовнішньополітичного курсу, а при виборі вектора розвитку Туреччини виходити з того, що поняття «об'єднана Європа» в політичному сенсі є віртуальним.

В основу нового зовнішньополітичного курсу Туреччини А. Давутоглу поклав концепцію «стратегічної глибини». Вона передбачає, що Туреччина покликана повернути собі роль регіональної сили та впливового гравця на міжнародній арені, а для цього вона повинна після довготривалої пасивності усвідомити та утвердити власну історико-географічну ідентичність. А. Давутоглу гостро поставив питання: «Що то за республіка Кемаля Ататюрка? Це всього 90 років? Туреччина є правонаступницею Османської імперії, яка управляла територіями, що охоплюють аж три континенти». Концепція «стратегічної глибини» базується на тому, що Туреччина не може проводити одновимірну політику з огляду на своє історичне та культурне надбання; натомість вона з огляду на свої переваги повинна позиціювати себе в центрі.

А. Давутоглу працював над утвердженням сприйняття нової зовнішньої політики Туреччини саме як політики «нуль проблем зі сусідами», а не як неоосманізму. Політик слушно остерігався, що неоосманізм буде сприйнятий як форма новітнього експансіонізму. Тогочасний президент Турецької Республіки А. Гюль (2007–2014) також відмежувався від звинувачень у зміні його державою осі зовнішньої політики [31].

Дуже швидко нова зовнішня політика Туреччини активізувала політичний дискурс довкола питання, чи відійшла Туреччина від прозахідної орієнтації та рухається в керунку Близького Сходу та Азії [85]. У 2009–2010 роках світові медіа активно оприлюднювали аналітику зі заголовками на взірець: «Захід втратив Туреччину», «Що станеться, якщо Туреччина покине Захід?», «Туреччина більше не є союзником Заходу» і под. Найперше, зверталася увага на трансформацію ідентичності Туреччини з буферної держави на дипломатично активну, багатовимірну державу.

Відповідно до ідеології неоосманізму, зовнішня політика Туреччини базується на активній дипломатичній та економічній політиці з метою перетворення Туреччини на провідну регіональну державу, посилення впливу на мусульманські країни для набуття ролі "модернізатора" і посередника між Сходом та Заходом [4]. Водночас неоосманізм не є закріплений як офіційна зовнішньополітична доктрина Турецької Республіки, хоч він і простежується на інституційному рівні. Наприклад, першочерговим завданням зовнішньополітичного відомства Туреччини визначено «надання підтримки стійкому формуванню та зміцненню у регіоні та світі середовища, яке б сприяло справедливості та розвитку» [109]. З цього формулювання випливає позиціонування Туреччиною себе як держави, здатної виступати регулятором, брати на себе відповідальність за регіони та навіть усю планету. Окрім цього, інтегроване в формулювання завдання зовнішньополітичного відомства мовний конструкт «справедливість та розвиток» є алюзією на нову турецьку експансіоністську модель поміркованого ісламу, яку реалізує керівна Партія справедливості та розвитку [1].

Прикладом практичного увиразнення концепції неоосманізму як неофіційної зовнішньополітичної доктрини Туреччини можна уважати доктрину «Блакитна батьківщина» («The Blue Homeland», «Mavi Vatan»), яка всупереч нормам міжнародного публічного права (порушення правового

режиму морських кордонів) розширює кордони Туреччини у межах Середземномор'я. Спершу під назвою «Блакитна батьківщина» було проведено військово-морські навчання (лютий-березень 2019 р.), а у вересні 2019 року Р. Т. Ердоган зробив провокативне фото на тлі карти («Туреччина – блакитна батьківщина»), на яку некоректно нанесені морські кордони Туреччини та Греції [75]. Вперше концепцію «Блакитної батьківщини» озвучив ще у 2006 році турецький адмірал Р. С. Гюрденіз (Ramazan Cem Gürdeniz) під час симпозиуму в Командному центрі Військово-морських сил Туреччини. Погляди цього військового, який є провідником ідеї морського верховенства Туреччини, є уособленням антизахідних і ультранаціоналістичних підходів до зовнішньої політики Туреччини. Наразі бачення Р. С. Гюрденізом морської юрисдикції Туреччини включає великі райони Чорного, Середземного та Егейського морів, однак наступним кроком прогнозується включення Перської затоки та Червоного моря. Отже, «Блакитна Батьківщина» – не просто кодове ім'я, а цілісна геополітична концепція, яка увиразнює воєнно-політичні плани Анкари на найближче десятиліття [58]. Власне введення військ у Лівію у січні 2020 року можна розглядати частиною реалізації доктрини «Блакитна батьківщина». Завданням є уможливити реалізацію спірної угоди, підписану 27.11.2019 р. між Р. Т. Ердоганом та Ф. аль-Сараджем, яка надає Туреччині доступ до економічних морських зон, багатих вуглеводневими ресурсами, на які мають права Греція та Кіпр.

Надзавданням «неоосманів» є перетворення Туреччини не просто в регіональну, а у світову державу, завдячуючи своїй історії та географічному розташуванню. Для цього потрібна самостійна зовнішня політика, а не узалежненість від наддержав, зокрема США. Відтак перед Туреччиною постало завдання проводити активну дипломатичну, економічну політику, підвищувати власний статус на міжнародній арені, однак при цьому уникати конфронтації з сусідніми державами. Тобто, якщо опиратися на теоретичні постулати

неоосманізму, Туреччина мала б посилювати свій вплив на країни постосманського простору завдяки «м'якій силі» в значенні «здатності «змінювати поведінку інших шляхом не прямого примусу, але розповсюджуючи на них свої цінності» [7, с. 20]. Наприклад, популярним інструментом «м'якої сили» нині виступають турецькі історичні серіали, які завуальовано пропагують ідеї неоосманізму [30, с. 227]. Однак військові кампанії останнього часу, які проводить Туреччина (наприклад, операції на півночі Сирії, введення військ до Ірану (2015), Лівії (2020)), демонструють комбінування «жорсткої» та «м'якої» сили в реалізації близькосхідної політики. Не виключаємо, що Туреччиною такий синтез м'яких та жорстких (силових) методів у рамках єдиної стратегії інтерпретується як впровадження концепції розумної сили (smart power).

Окремі завдання в просуванні ідеології неоосманізму покладено державою на неурядові організації. Наприклад, Центри турецької культури імені Юнуса Емре, який функціонують від 2007 року у багатьох державах, зокрема й на Близькому Сході. Такі центри є прикладом «м'якої сили» Туреччини у зовнішній політиці. Примітно, що на відкритті одного з таких центрів у Лондоні (усього їх налічується 55 станом на початок 2020 року) тогочасний президент Туреччини А. Гюль озвучив: «Великі держави існують не лише завдяки дипломатії, а й завдяки культурному капіталу», «Центри турецької культури імені Юнуса Емре – це «невидима» сила Туреччини» [59]. Видається, що Туреччина активно використовує такі культурні інститути для створення образу країни як колиски цивілізації, а також просування цінностей неоосманізму через турецьку мову, культуру.

Під час церемонії 10.11.2016 року на вшанування пам'яті М. Кемалю (Ататюрка) Р. Т. Ердоган у промові проілюстрував свої імперські мрії, які, втім, несумісні з поглядами самого Ататюрка. За словами президента Туреччини, «Ви повинні знати, що Туреччина більша за Туреччину», «Ми не можемо залишатися замкненими в 780 тис. км², бо наші фізичні кордони – це одне, а

наші серця – це щось інше. Наші брати в Мосулі, Кіркуку, Алеппо, Хомсі, Місураті, Скоп'є, Криму та на Кавказі опинилися поза нашими фізичними кордонами, однак вони в межах нашого серця» [74]. Ці слова дозволяють характеризувати Р. Т. Ердогана як гіпернаціоналіста, який переконаний в історичній місії Туреччини. Він вибудовує свою конфігурацію новітньої Туреччини, поєднуючи неоосманізм та ісламізм (ісламістський неоосманізм). Оскільки зовнішня політика, яку вибудовує Р. Т. Ердоган, фактично базується на політиці сили в ім'я домінування, то її можна розглядати як новітню модель імперіалістичної політики.

Зауважимо, що окрім неоосманізму, ідеологічним підґрунтям зовнішньополітичного курсу Туреччини залишається й неопантюркізм. Географія неопантюркізму має іншу спрямованість – азійську та навіть далекосхідну (аж до теренів Далекого Сходу Російської Федерації та Сінцзян-Уйгурського автономного району КНР). Однак, очевидним є, що у більшості напрямків, які випливають саме з неопантюркізму, реалізувати свої геополітичні амбіції Туреччині, навряд вдасться. В цій ситуації саме країни Близького Сходу та Північної Африки, стають об'єктами прицільної зацікавленості Туреччини щодо розповсюдження свого впливу, а ідеологічною основою такого плану виступає неоосманізм. Свої претензії на близькосхідний регіон «неоосмани» озвучують шляхом ініціювання різноманітних інтеграційних проєктів османського економічного простору, конференції колишніх держав, які входили до імперії, демократизації країн регіону за турецькою моделлю і под.

Таким чином, попри відмежування Туреччиною від характеристики свого курсу саме як неоосманізму, її нинішня зовнішня політика засвідчує намір розповсюджувати та зміцнювати панування над іншими державами та регіонами, найперше – Близьким Сходом. Видається, що саме неоосманізм оптимально означає ідеологію сучасної зовнішньої політики Туреччини. Він

став ідеологічним підґрунтям для конструювання нової надідентичності завдяки застосуванню політичних, економічних, культурних та інших впливів. Безумовно, його виправдано розглядати як новітню геостратегію Турецької Республіки. Не виключеним є сценарій, що активне впровадження цінностей неоосманізму спричинить перехід Туреччини до моделі радикальної та в перспективі (не виключено) ядерної держави. Очевидно, що романтизовані атрибути османського минулого стають головними джерелами ідентичності новітньої Туреччини.

2.2. Від доктрини «Нуль проблем зі сусідами» до практики «Нуль сусідів без проблем».

Туреччина є державою з чіткою системою геополітичних інтересів. Вона прихильна до концепції семи кіл євразійської безпеки (Центральна Європа, Балкани, Чорноморський регіон, Кавказ, Східне Середземномор'я, Близький Схід і Центральна Азія), які накладаються, перетинаючись у місці розташування Туреччини. Таке розташування підвищує претензію Туреччини на роль регіонального лідера. Зовнішньополітичний курс Туреччини, її стратегії національної безпеки базуються на тому, що Туреччина – важлива регіональна євразійська держава, яка має значний потенціал і може істотно впливати на перебіг процесів на Близькому Сході, а також на Балканах, Кавказі, Центральній Азії. Відтак уся зовнішня політика Туреччини, починаючи від 2002–2003 років, засвідчує намагання Анкари вийти з позиції периферійного на позиції центрального актора міжнародної політики.

Розквіт зовнішньої політики Туреччини припав на 2007–2010 роки, коли Туреччина доволі успішно впроваджувала доктрину «Нуль проблем зі сусідами». Ця доктрина була сконструйована А. Давутоглу на основі його концепції, викладеної у вже згадуваній нами книзі «Стратегічна глибина:

міжнародне становище Туреччини». У 2009 році доктрина «Нуль проблем зі сусідами» стала офіційною зовнішньополітичною доктриною Турецької Республіки.

Спершу доктрина «Нуль проблем зі сусідами» була символом пацифізму, однак згодом вона трансформувалася в доволі агресивне бачення механізмів зміни статусу країни шляхом управління політичними процесами у державах-сусідах. Концепція А. Давутоглу була переглядом традиційних кемалістських цінностей у зовнішній політиці. Вона мала завданням «закріпити за Туреччиною статус регіонального лідера та перетворити її на силу світового масштабу» [6, с. 297].

Табл. 1. Принципи зовнішньої політики Турецької Республіки (за доктриною «Нуль проблем зі сусідами»)

Методологічні принципи	Операційні принципи
1. Далекоглядний, прогностичний підхід, на відміну від кризоорієнтованого підходу періоду «холодної війни»; 2. послідовний, систематичний розвиток відносини з усіма регіонами світу; 3. новий дискурс і дипломатичний стиль, що сприятиме посиленню «м'якої сили».	1. підтримання балансу між безпекою й демократією (безпека не повинна реалізуватись шляхом звуження прав і свобод людини); 2. відсутність проблем зі сусідами; 3. активна дипломатія миру, спрямована на запобігання кризам; 4. багатовимірна зовнішня політика, в якій її напрями не конкурують, а взаємодоповнюють один одного; 5. «ритмічна дипломатія» – присутність Туреччини в міжнародних організаціях та участь у всіх міжнародних питаннях.

Відповідно до концепції А. Давутоглу, Туреччина, як країна в центрі Євразії, має множинну ідентичність. Цей факт задає параметри багатовекторної зовнішньої політики. Туреччина повинна забезпечувати безпеку та стабільність не лише собі, а й сусіднім державам. Гарантією її власної безпеки повинна бути активна, конструктивна роль у підтримці порядку, стабільності та безпеки поза

межами її кордонів. Відповідно до концепції А. Давутоглу, Туреччина має прагнути створити довкола своїх кордонів таку атмосферу, яка б перешкоджала появі нових осередків напруги. Відтак Туреччина має виконувати місію «встановлення порядку», позаяк саме ця держава, за оцінками А. Давутоглу, значно переважає усіх держав-сусідів за територію, військовою та економічною міццю.

Підхід А. Давутоглу базувався на розумінні того, що відсутність проблем зі сусідами дозволить Туреччині сконцентруватися на розв'язку внутрішніх проблем і розвивати економіку. Якщо це буде реалізовано, то країна в силу свого геополітичного положення відіграватиме важливу роль і в Європі, і на Близькому Сході, і на Кавказі, і у Центральній Азії. Відтак у цих регіонах планети вже ніяке важливе питання не можливо буде вирішити без участі Туреччини.

На старті реалізації доктрини «Нуль проблем зі сусідами» єдиною метою Анкари справді було налагодження добрих відносин з країнами-сусідами [36]. Опираючись на підходи попереднього міністра закордонних справ Туреччини І. Джема [55], А. Давутоглу скерував керівну Партію справедливості та розвитку на налагодження добросусідських взаємин з Грецією та Кіпром [78, с. 49; 79]. Також у 2009–2010 роках робились спроби налагодити відносини з Вірменією [44] (напруга між країнами триває від Першої світової війни). Оскільки зі сусідніми державами в Анкари була велика кількість складних проблем, то впровадження концепції В. Давутоглу здавалося надзавданням [8], однак на її реалізацію в той час у Туреччині були наявні ресурси завдяки економічному піднесенню.

Ініціативи щодо зближення з Вірменією та примирення з Кіпром лише активізували публічний дискурс, але дали очікуваного Туреччиною результату. Деякі інші дії Туреччини, наприклад, відмова запроваджувати санкції проти Ірану (тоді Міністерство закордонних справ Туреччини не підтримало

впровадження будь-яких санкції проти Ірану, окрім схвалених РБ ООН), відмова певний час через побоювання розмістити на своїй території радари НАТО X-Band, підтримка регіонального уряду Курдистану як цілком незалежного утворення від Багдада в Іраку та інші дії, становили певну загрозу як західним, так і регіональним сусідам Туреччини [65]. Після початку громадянської війни в Сирії Туреччина опинилася залученою у боротьбу з трьома учасниками конфлікту, яких вона розглядає як терористів – Робітничою партією Курдистану, угрупованням «Ісламська держава», а також гюленістами (прихильниками Ф. Гюлена, якого звинувачують у режисеруванні спроби військового перевороту в Туреччині 2016 року) [97].

Доволі швидко концепція «Нуль проблем зі сусідами» А. Давутоглу набула амбітної мети врегулювання усіх суперечностей, що прямо чи опосередковано стосувалися Туреччини [38; 88, с. 164]. Зокрема, намагаючись розширити глобальну владу, Туреччина декларувала намір розширити свої інтереси на Африку [84], Балкани [103], навіть Латинську Америку [81] та Східну Азію [86]. Туреччина взяла на себе роль миротворця між Ізраїлем та Сирією [15], Сербією та Боснією і Герцеговиною [23], палестинськими угрупованнями ХАМАС і ФАТХ [13], Іраном та Заходом [48], ворожими сторонами в Сомалі [10] і т. д.

Оскільки деякі режими, з якими Анкара прагнула мати «нульові проблеми», були авторитарними, то це вступило в суперечність з тією роллю, яку для себе сама означила керівна турецька Партія справедливості та розвитку – роль маяка демократизації. Ця проблема стала очевидною ще влітку 2009 року, коли Іран вдався до репресій опозиційного «Зеленого руху», а Анкара не відреагувала критично на ці дії, на відміну від багатьох світових лідерів. Відтак невдовзі турецькі лідери почали усвідомлювати, що просування політики «нульових проблем» може спричинити їх звинувачення у підтримці курсу на «нульові проблеми з диктаторами» [11]. Відповідно до цього розуміння турецькі

лідери засудили режим Б. Асада у Сирії (відносини різко погіршилися від 2011 року) та підтримали сирійську опозицію. Така позиція впливає з того, що Партія справедливості та розвитку себе позиціонує саме як демократична сила, яка змогла усунути військових від влади (хоча саме військові розглядали себе охоронцями ідеалів М. Кемаля (Ататюрка) та світського турецького націоналізму).

Турецька зовнішньополітична концепція «Нуль проблем зі сусідами» певний час мала деякі позитивні результати, однак «Арабська весна», а невдовзі – початок громадянської війни в Сирії, внесли істотні корективи в уможливлення її реалізації. Одночасно зі зростанням амбіцій Туреччини, меншало реальних досягнень у площині зовнішньої політики [108]. Більшість зусиль із посередництва Туреччини на міжнародній арені не мали позитивного результату [42].

Припускаємо, що саме події «Арабської весни» змусили Туреччину змінити акценти своєї зовнішньої політики від «м'яких» до більш «жорстких» інструментів зовнішньої політики. Практична реалізація таких понять, як «стратегічна глибина», «ритмічна дипломатія», «багатовимірна зовнішня політика», популяризованих А. Давутоглу, виявилася утрудненою в умовах динамічних змін політичного ландшафту регіону Близького Сходу після початку «Арабської весни». Від 2011 року доктрина зовнішньої політики Туреччини була оскаржена політичними змінами та висхідною нестабільністю на Близькому Сході. З позиції А. Давутоглу, революційні події в арабських країнах Близького Сходу були природними та неминучими, а відтак необхідне ґрунтовне розуміння причин цієї трансформації та розробка відповідної стратегії реагування на зміни. Відтак ідеалістичне бачення «нуль проблем зі сусідами» на практиці почало співіснувати з прагматичними реакціями Туреччини на поточні виклики та фактичне перетворення її на інтервенціоністського актора.

Таку позицію підтримує й нідерландська дослідниця та політик М. Хааке, яка стверджує, що «Арабська весна» створила низку проблем для реалізації Туреччиною курсу на «нуль проблем зі сусідами» [93], а заклики з вулиць арабських країн про права людини актуалізували питання прав людини в самій Туреччині.

Отже, практичне впровадження доктрини «Нуль проблем зі сусідами» стало менш результативним саме після 2011 року: зросла напруга у взаєминах з Ізраїлем, виникли нові суперечки з Кіпром щодо геологорозвідки у Середземному морі, активізувалися перехресні звинувачення між Р. Т. Ердоганом та прем'єр-міністром Іраку Х. Аль Абаді, погіршилися відносини з Іраном як результат участі Туреччини в «ядерному щиті» НАТО і т. д. І хоч турецькі високопосадовці продовжували озвучувати, що бачення відсутності проблем у взаєминах зі сусідами все ще діє, однак на тлі чисельних проблем Туреччини та міжнародній арені вони не заперечували переосмислення цієї концепції – мовляв, на цьому етапі мова про «нульові проблеми» з народами, а не з урядами [37]. Зауважимо, що з контенту, розміщеного на офіційному сайті зовнішньополітичного відомства Турецької Республіки, очевидно: і нині (станом на липень 2020 р.) держава офіційно декларує впровадження концепції «Нуль проблем зі сусідами» попри уся очевидність розбіжності декларацій із реаліями [87].

Політику відсутності проблем з державами-сусідами дослідники слушно називають «ідеалістичною» [16, с. 149], адже такий підхід дуже уразливий до динамічних політичних, економічних подій у регіоні та світі загалом. Очевидно, що останніми роками турецький уряд на практиці фактично відмовився від нього та переорієнтувався на курс зовнішньої політики, заснований на реалістичних підходах щодо захисту своїх національних інтересів. Така амбіційна політика призвела до протилежних результатів. Нинішній етап

зовнішньої політики Туреччини називають «благородною самотністю» («precious loneliness») [43].

У політологічному дискурсі дедалі частіше висловлюється позиція, що у своїй зовнішній політиці Туреччина перейшла від доктрини «Нуль проблем зі сусідами» до практики «нуль друзів». Є очевидним, що актори міжнародної політики більшою чи меншою мірою є друзями для Туреччини лише доти, доки вони підтримують амбіції та прагнення цієї держави стати регіональним лідером.

Країни, щодо яких Туреччина реалізовувала курс на «нуль проблем», усвідомлювали, що Туреччина у такий спосіб відроджує свою османську ідентичність. Однак деякий час вони прагматично намагалися отримати свою національну вигоду від реалізації доктрини «Нуль проблем зі сусідами». Таку ситуацію не вдалось втримувати довго, конфлікти на різних напрямках загострювалися. Відтак і реалізація доктрини «Нуль проблем зі сусідами» перетворилася з масштабного плану на нездійсненну політичну утопію, а А. Давутоглу дещо саркастично почали іменувати «Mr. 'Zero Problems'».

Видається, що історична пам'ять та націоналістична політика призвели до того, що не лише інститут держави, а й громадяни Туреччини починають відчувати себе щораз більше ізольованими. Десятиліттями турецька держава мала у своїх школах сувору націоналістичну навчальну програму, доносячи учням, що турки майже завжди самотні, коли стикаються з екзистенційною кризою на міжнародній арені; «у турків немає інших друзів, окрім інших турків». Така тенденція нині хоч і менш виражена, однак присутня.

Наприкінці 2019 року Університетом Кадір-Хас (Стамбул) проведено опитування громадської думки населення Туреччини на широке коло питань внутрішньої та зовнішньої політики. В оцінках більшості опитаних (56,5 % респондентів) Азербайджан схарактеризований як друг, союзник, хоча й показник цієї держави знизився у порівнянні з 2018 роком (63,6 %) [105, с. 72].

На другому місці – невизнана світом держава Республіка Північний Кіпр (43,1 %). Відзначимо, що абсолютно усі країни, включені в опитування, продемонстрували зниження відсотка респондентів, які віднесли їх до категорії «друг», «союзник». Незначні коливання в напрямку зниження спостерігалися лише у випадку Катару та Індії; щодо інших країн, то розрив між показниками 2018 та 2019 років значний. Такі результати очікувані з огляду на те, що опитування проводилося на тлі початку воєнних операцій Туреччини на півночі Сирії та масової негативної оцінки практично усіма державами таких дій. Після початку турецької інтервенції до Сирії (операція «Джерело миру») та озвучення світовими лідерами можливості впровадження економічних санкцій до Туреччини, у громадській думці турків посилюється відчуття, що «усі проти них». При цьому такі настрої характерні усім соціально-демографічним групам турецького суспільства. Ймовірно, після негативної реакції світу на нову (від 01.03.2020 р.) військової операції у Сирії («Весняний щит»), відсотки тих, хто певні держави відніс би до числа союзників, були б ще нижчими.

Відносини Туреччини зі сусідами та загалом з державами Близького Сходу (за винятком наразі Катару) є доволі напруженими. Хоч і з багатьма державами регіону налагоджене взаємовигідне партнерство, однак в його основі часто лежить поточна прагматична зацікавленість країн одна в одній, а відтак – реальна співпраця часто не виходить за рамки торговельно-економічних відносин. За останнє десятиліття Туреччина відійшла від свого іміджу ісламської демократії у бік неоавторитаризму. Фактично вона є ізольованою від своїх сусідів. Втім саме це не уповні пояснює наростання антагонізму в відносинах із більшістю держав Близького Сходу, адже більшість із них також є репресивними авторитарними державами. Не виключено, що відповідь потрібно шукати в активності Р. Т. Ердогана просунути справу політичного ісламу як на внутрішньому, так і на міжнародному рівні. Це зближує Туреччину з Катаром і

спричиняє напругу в відносинах з більшістю інших арабських держав, найперше – Саудівською Аравією, ОАЕ, Єгиптом.

Велику напругу в відносинах з Грецією та Болгарією, та ЄС загалом, стало рішення Туреччини 29.02.2020 р. (на тлі загострення ситуації в сирійській провінції Ідліб) відкрити свій кордон для біженців до ЄС. Станом на початок 2020 р. в Туреччині перебували близько 3,5 млн біженців, переважно зі Сирії та Іраку, а також інших близькосхідних та північноафриканських країн. У березні 2016 р. між Туреччиною та ЄС було укладено угоду, згідно з якою Анкара отримує щорічно допомогу для забезпечення потреб біженців, розміщених на її території. Про це було оголошено президентом Р. Т. Ердоганом. Міністр закордонних справ Туреччини М. Чавушоглу у своєму твіттері наголосив, що у турецької сторони «немає зобов'язань зупиняти людей, які залишають країну» (<https://twitter.com/MevlutCavusoglu/status/1233756447290384386>).

ЄС звинувачується Туреччиною у невиконанні своїх зобов'язань в обмін на розміщення біженців (6 млрд євро підтримки та надання безвізового режиму відповідно до угоди, укладеної у 2016 р.). Турецький телеканал TRT у своєму твіттері (<https://twitter.com/trtarabi>) представив карту, на якій показані всі потенційні маршрути, які біженці та мігранти можуть пройти, щоб дістатися до європейських країн. Така політика Туреччини щодо мігрантів спричинила чергову ескалацію європейської міграційної кризи.

Підхід «нуль проблем» перетворився на «тисячу й одну проблему» зі залученням багатьох акторів міжнародної політики. Французька газета L'Express іронізувала, що турецька доктрина «Нуль проблем зі сусідами» перетворилася на практику «нуль сусідів без проблем» [69]. В контексті близькосхідного вектора Туреччини чи не найнегативнішим є те, що найбільша арабська держава Єгипет нині має найвищий рівень відторгнення Туреччини як партнера через її підтримку руху «Братів-мусульман».

Таким чином, доктрина «Нуль проблем зі сусідами» від початку була невідповідна змістовому наповненню: «нуль» визначався як щось занадто умовне, «сусіди» визначалися вибірково. Не виключено, що така назва була використана для прикриття намірів встановити регіональну гегемонію. За нашими оцінками Туреччина нині має нульовий шанс на «нуль проблем».

2.3. Особливості близькосхідної стратегії Туреччини: підпорядкування регіональних завдань глобальним цілям.

У період 1923–2002 років Туреччина приділяла незначну увагу країнам, котрі колись були провінціями Османської імперії. Історична травма після краху імперії, а особливо від Арабського повстання 1916–1918 років (спротив солдатів арабської армії османському пануванню на Аравійському півострові, який мав метою створення єдиної арабської держави від Сирії до Ємену), яке турки називають «арабською зрадою», залишила глибокий відбиток у колективній свідомості [24]. Не виключено, що саме ця травма резонувала в політичному курсі республіканської Туреччини: нова турецька еліта прагнула зробити Туреччину частиною Заходу та не мати спільності з Близьким Сходом. Цей регіон ототожнювався зі складним вузлом проблем, до розв'язку якого Туреччина долучатися не вбачала за доцільне [72, с. 16].

Особливо напруженими були взаємини Туреччини з країнами Близького Сходу в період «холодної війни». Відносини з Іраном погіршилися після Ісламської революції 1979 року, оскільки світський режим в Анкарі остерігався впливу іранських муллів на турецьких ісламістів [82]. Сирія та Ірак були союзниками СРСР; у відносинах Туреччини з цими країнами наявним був чинник територіальних претензій щодо провінції Хатай (напруга зі Сирією) [14, с. 231], щодо міста Мосул (нині є територією Іраку) [34]. Гостро постало питання контролю над водною системою рік Тигр та Євфрат [19]; згодом плани

Туреччини щодо будівництва дамби на річці Євфрат ледве не призвели до війни зі Сирією (1998 р.). Сирія неодноразово звинувачувала Туреччину в маніпуляціях з водними ресурсами, позаяк спроби звести греблі на річках Тигр і Євфрат можуть зневоднити Сирію та Ірак.

Збройний конфлікт Туреччини зі Сирією або ж Іраком на цьому етапі міг спричинити ескалацію напруги у взаєминах з СРСР. Позаяк Туреччина входила до НАТО (з 1952 р.), то союзники Анкари незмінно стояли на позиції збереження її низького статусу в регіоні Близького Сходу для недопущення переходу «холодної війни» в відкриту конфронтацію. Водночас у Туреччини й не було належних ресурсів для стримування своїх південно-східних сусідів, позаяк відповідно до стратегічних планів НАТО роль цієї держави вбачалася у запобіганні розширенню сфери впливу СРСР. Відтак збройні сили Туреччини були зосереджені в основному на кордоні з СРСР (нинішні Вірменія та Грузія), а також з Болгарією [66], а не на південно-східному напрямку кордону.

Така ситуація від середини 1970-х років почала розглядатися Туреччиною під кутом проблеми забезпечення своєї національної безпеки. Наприклад, попри підтримку Сирією та Іраком бойових угруповань, які протидіяли Туреччині (Вірменська таємна армія звільнення Вірменії (АСАЛА), Робітнича партія Курдистану та ін.), Анкара не могла вдатися до активної протидії, бо її військові сили (як ми зазначили вище) були дислоковані в інших місцях. Туреччина була занепокоєна тим, що її союзники по НАТО неоднозначно ставляться до її інтересів у сфері національної безпеки, але натомість підтримують Ізраїль.

Попри низку суперечностей з Іраком та Іраном, Туреччина мала стійкі відносини з обома, засновані на взаємних інтересах. Ще під час Ірано-іракської війни (1980–1988) Туреччина залишалася нейтральною, вирішивши зберегти відносини з двома сторонами конфлікту [91, с. 10], позаяк усі три країни мали спільний інтерес у стримуванні прагнень курдів до незалежності. І Багдад, і

Тегеран підтримували військові операції Анкари проти позицій курдських «Загонів народної самооборони» (YPG) [22, с. 110; 27].

Після вторгнення Туреччини на Кіпр у 1974 році США ввели ембарго на продаж зброї Туреччині. Відтак Туреччина вдалася до інших способів модернізації свого війська, зокрема почала співпрацювати в цьому питанні з країнами Близького Сходу, зокрема з Ізраїлем (див. підрозділ 4.3).

Зі закінченням «холодної війни» стратегічний дисонанс у необхідності союзу Туреччини із Заходом ставав щораз очевиднішим, і це сприяло активізації відносин Туреччини на близькосхідному напрямку. Війна в Перській затоці (1990–1991) між Іраком і коаліцією 28-ми держав на чолі зі США виступила критичним чинником. Відомо, що Туреччина не виділяла військ для участі в коаліції, однак надала аеродроми для базування союзної авіації. Зауважимо, що ще до вторгнення у 1990 році Іраку в Кувейт наростали хвилювання Туреччини щодо ядерних амбіцій Іраку, зростання його ракетного арсеналу. Тому Туреччина підтримала міжнародну спільноту в осуді анексії С. Хусейном Кувейту, приєдналася до низки економічних санкцій, включаючи закриття нафтопроводу Кіркук-Юмурталік [50, с. 684]. Оскільки радянської загрози на той час вже не існувало, то турецькі війська були перекинуті з болгарського кордону на іракський [49]. Попри пасивну роль Туреччини в ході війни у Перській затоці, позиції цієї держави у близькосхідному регіоні почали зміцнюватися.

У першій половині 1990-х років посилилася конкуренція між Туреччиною та Іраном за домінування над пострадянськими державами Південного Кавказу та Центральної Азії [21; 29]. Туреччина звинувачувала Іран у підтримці релігійного екстремізму на турецькій території, долученості до вбивств видатних світських інтелектуалів. Також Туреччина протестувала проти надання притулку бійцям Робітничої партії Курдистану на території Ірану [22;

29; 62, с. 60]. Іранські ядерні амбіції та тестові запуски нових балістичних ракет також розглядалися Туреччиною як загроза [68].

Зауважимо, що нинішні взаємини Туреччини та Ірану визначаються тим, що це дві неарабські країни, кожна з яких позиціонує себе провідним актором близькосхідної політики. Відносини між ними є прикладом доволі непередбачуваного суперництва за регіональне домінування за наявності спільних інтересів (торговельна співпраця, безпекова політика тощо). Країни зближує знаходження по іншій бік осі, сконструйованої довкола лідерства Саудівської Аравії. Турецько-іранські відносини – це приклад прагматичних взаємодій у системі «друзі-вороги», що дозволяє уникати крайнього загострення та наразі не допускати розриву.

Відносини Туреччини зі Сирією також були напруженими та відзначені взаємною недовірою та підозрами. Їх обтяжувала низка проблем: територіальні, пов'язані з Александреттським санджаком (нині – турецька провінція Хатай); проблема розподілу вод ріки Євфрат; курдська проблема й підтримка офіційним Дамаском Робітничої партії Курдистану [2, с. 25]. Анкара звинувачувала Дамаск в пособництві вірменським терористам в їхніх акціях, спрямованих проти турецьких дипломатів за кордоном [5]. Сирія розглядала Туреччину як «регіонального жандарма» США, за допомогою якого реалізується американська політика щодо Близького Сходу. Взаємини ускладнювало нарощування Сирією арсеналу балістичних ракет, наявність хімічної та біологічної зброї, намагання розвивати свій ядерний потенціал. Переломним моментом в цьому питанні була авіаційна атака Ізраїлю на Аль-Кібар (2007 р.) [40; 56; 61; 70], ймовірний ядерний реактор, який невдовзі мав бути готовий до експлуатації.

Однак, основним довготривалим джерелом суперечок Туреччини та Сирії була Робітничая партія Курдистану [26]. До 1998 року лідер Робітничої партії Курдистану А. Оджалан проживав у Сирії, користуючись заступництвом

сирійської влади. Численні демарші Туреччини щодо вигнання лідера курдів тривалий час не були результативними [45, с. 100-101]. Лише у жовтні 1998 року під тиском Анкари тодішній президент Сирії Х. аль-Асад був змушений попросити А. Оджалана залишити Сирію [18].

Прихід у 2002 році до влади поміркованої ісламістської Партії справедливості та розвитку змінив парадигму турецької політики [95]. У частині зовнішньої політики ці зміни впливали з того, що турецькі ісламісти були давніми критиками політики байдужості Анкари до Близького Сходу. Також вони не були надто прихильні до членства Туреччини в НАТО, однак упродовж «холодної війни» мирилися з цим як необхідним злом для запобігання комуністичної загрози. А. Давутоглу як «архітектор» нової зовнішньополітичної стратегії Туреччини вважав, що Анкара десятиліттями помилялася, відсторонюючись від арабського світу, і настав час активізувати «стратегічну глибину Туреччини». За аргументами А. Давутоглу, прийшов час, коли Туреччина має відігравати на Близькому Сході принципово нові ролі – «природного лідера» регіону, «історичного старшого брата», «захисника мусульманських спільнот» та ін. [47, с. 95]. Відтак, Туреччина своїм важливим завданням в регіоні визначила наростання економічної, політичної та культурної присутності. Вона намагалася закріпити за собою роль «сили, яка міцніє».

У десятиліття між 2002 та 2012 роками «турецька модель» (поєднання ісламу та демократії, перехід від контрольованої державою до ринкової економіки тощо) часто розглядалася як модель розвитку для Близького Сходу та широкого мусульманського світу. Однак вона була переглянута після «Арабської весни». Власне «Арабська весна» посилила розбіжності між Туреччиною та державами Близького Сходу. Найбільшим позитивом для Туреччини був прихід до влади в Єгипті та Тунісі представників близького до Партії справедливості та розвитку руху «Брати-мусульмани». На перших

постреволюційних виборах і в Тунісі, і в Єгипті «Брати-мусульмани», як провідний у світі актор політичного ісламу, отримали безпрецедентний кредит довіри. Однак їх перебування при владі не було довгочасним – один рік у Єгипті та три роки в Тунісі. Однак така відкрита підтримка Туреччиною цієї політичної сили спершу віддалила її від більшості арабських країн, а згодом спричинила різке погіршення політичних (але не завжди економічних) відносин з ними. Загалом «Арабську весну» складно оцінювати як «вікно можливостей» для Туреччини; це радше «вікно вразливості».

Коли громадянський конфлікт у Сирії переріс у війну, а відтак – глобальну проблему, Туреччина опинилася перед новими викликами: потоки біженців, вихід тероризму на новий рівень, унеможливлення торговельних шляхів через Сирію тощо. Після початку громадянської війни у Сирії зовнішньополітичний курс Туреччини стикнувся з новими викликами, пов'язаними з активізацією політичних акторів, яких Туреччина позиціює як терористичні: Робітнича партія Курдистану, радикальна невизнана «Ісламська держава», рух поленістів, запідозрений в організації державного перевороту в липні 2016 року і т. д. Одночасно загострилися відносини з ЄС: Туреччина очікувала безвізовий режим, реальну перспективу вступу до ЄС; натомість ЄС звинувачував Туреччину в відході від норм ліберальної демократії, ущемленні громадянських і політичних прав і свобод у цій країні.

Після «Арабської весни» посилилася турецько-катарська коаліція, яка вийшла після початку блокади Катару групою держав (2017 р.) у формат стратегічного партнерства (активна торгівля, розміщення двох військових баз тощо). Первинно турецько-катарська співпраця була формою латентного протистояння Саудівській Аравії та її союзникам (ОАЕ, Бахрейн, Єгипет) щодо питань постреволюційних перетворень найперше в Єгипті та Ємені. Зближення Туреччини та Катару відбулося на основі прихильності до політичного ісламу та руху «Братів-мусульман», наявності спільних регіональних противників.

Останніми роками Катар надає Туреччині фінансову підтримку (на тлі кризи, яка розпочалась у серпні 2018 р.), а Туреччина Катару – військову та продовольчу допомогу. Нинішнє протистояння двох блоків держав (на чолі з Туреччиною та Саудівською Аравією) є вираженим свідченням боротьби за лідерські позиції на Близькому Сході. Посилення співпраці з Катаром демонструє, що Туреччина задекларувала зоною своїх інтересів території, які історично не були охоплені Османською імперією.

Після приходу до влади в Туреччині Партії справедливості та розвитку активізувалися взаємини зі Саудівською Аравією. Держави зблизило наростання зовнішньополітичного впливу Ірану; вони об'єдналися в намірі стримувати вплив Ірану в Сирії та Лівані. Водночас було активізовано бізнес-контакти та інвестиції. Однак, вже друге десятиліття Туреччина та Саудівська Аравія перебувають на антагоністичних позиціях; в ході «Арабської весни» вони підтримали протилежні сторони революційних протистоянь. Погіршення двосторонніх взаємин відбулося на тлі військового перевороту в Єгипті (2013 р.) та протилежного ставлення до руху «Братів-мусульман». Лініями розламу між Туреччиною та Саудівською Аравією виступили, найперше, ініціатива останньої щодо блокування Катару (2017 р.), убивство (2018 р.) журналіста Дж. Хашкаджі. В оцінках Саудівської Аравії Туреччина належить до «трикутника зла» (Туреччина – Іран – Ісламська держава). Наростанню напруги сприяє військова присутність Туреччини на півночі Сирії, політика Туреччини щодо Кіпру та його континентального шельфу. Туреччина та Саудівська Аравія підтримують протилежні сторони конфлікту в Лівії. Наразі країни залишаються торговельними та інвестиційними партнерами, хоча обсяги співпраці постійно зменшуються. Припускаємо, що метою Саудівської Аравії є обмеження регіонального впливу Туреччини за допомогою економічних важелів та впровадження механізмів, за допомогою яких роль Туреччини в ісламських питаннях буде мінімізована.

Відносини Туреччини та ОАЕ еволюціонували від доволі широкої співпраці до її звуження за поглиблення конфронтації. Між країнами відбувається ситуативна співпраця, однак загалом відносини визначаються доволі агресивною ідеологічною та геополітичною конкуренцією. Одним із визначальних чинників знову ж таки виступає відмінність у ставленні до руху «Брати-мусульмани». Як і в випадку зі Саудівською Аравією, розбіжності в політичних позиціях посилюються на тлі військового перевороту в Єгипті (2013 р.). Очевидним є відмінне розуміння Туреччиною та ОАЕ питань катарської кризи, військової присутності Туреччини в Сирії, доцільності розміщення турецьких військ у Лівії, розвідки нафто-газових родовищ на континентальному шельфі Кіпру та ін. У двох держав простежуються конкурентні інтереси у країнах Африканського Рогу. ОАЕ відкрито звинувачує Туреччину в «колоніальних ілюзіях» та вважає її державою, яка найбільше підриває інтереси арабських політичних акторів. Напругу у двосторонні відносини вносять звинувачення Туреччиною ОАЕ в причетності до спроби державного перевороту (2016 р.). Останніми роками знизилися показники торговельно-інвестиційної співпраці двох держав. Очікуваним є подальше наростання політичного суперництва Туреччини та ОАЕ.

Взаємини Туреччини зі ще однією країною Близького Сходу, Йорданією, ґрунтуються на спільному баченні проблеми Палестини, спільній проблемі біженців зі Сирії та ін. Зближенню Туреччини та Йорданії сприяло відновлення у 2019 році Йорданією повноцінних дипломатичних відносин з Катаром (після двох років зниження рівня дипломатичних взаємин). Водночас країни не налагодити взаємовигідну торговельну співпрацю, результатом чого було зупинення Йорданією у 2018 році дії угоди про вільну торгівлю з Туреччиною. Динаміка двосторонньої турецько-йорданської співпраці не є стабільною, адже між країнами, найперше, наявні суперечності щодо підтримки таких політичних сил, як ХАМАС, ФАТХ, «Брати-мусульмани» та ін. Напругу в взаємини

Туреччини та Йорданії вносить той факт, що Єгипет є важливим союзником Йорданії. Відзначимо, що загалом Йорданія намагається витримувати певну дистанцію у стосунках з Туреччиною, адже є сильно узалежненою від зовнішньої допомоги, а тому намагається забезпечити собі нейтралітет у відносинах з країнами регіону.

Туреччина стала першою мусульманською державою, яка де-юре визнала Державу Ізраїль, встановила з нею дипломатичні відносини (1949 р.) [90, с. 114]. Їх взаємини мінливо поєднують партнерство та напругу [25]. Туреччина та Ізраїль зближувалися на тлі чисельних проблем у взаєминах із територіальними сусідами, а також розуміння переваг торговельно-економічної, військово-політичної, безпекової співпраці. Погіршення та поступове згортання двосторонніх взаємодій пов'язане з політичним курсом Партії справедливості та розвитку, яка була зорієнтована на співпрацю з арабськими країнами Близького Сходу. Туреччина (неарабська держава) прагне лідерства у мусульманському світі, однак цього статусу важко досягти, розвиваючи стосунки з Державою Ізраїль, адже сам факт існування цієї держави сприймається вороже арабськими країнами Близького Сходу.

В основі протистояння Туреччини та Ізраїлю було та залишається палестинське питання; Туреччина підтримує ідею «двох держав для двох народів». Гостроту у двосторонні відносини вніс інцидент 2010 року з флагманським судном «Флотилії свободи» «Mavi Marmara» з гуманітарною допомогою для заблокованого Ізраїлем Сектора Гази. Після нього держави вступили в період «регіональної холодної війни», яка тривала до укладення угоди про перемир'я (2016 р.). Однак прагматичний намір Туреччини та Ізраїлю співпрацювати змінило чергове протистояння в результаті перенесення посольства США в Державі Ізраїль з Тель-Авіва до Єрусалима (травень 2018 р.) та подальших масових протестів з людськими жертвами. Це загострення було посилене прийняттям (липень 2018 р.) закону про єврейський характер Держави

Ізраїль, який, за оцінками Туреччини, легалізує дискримінацію палестинців. Загалом риторика Туреччини та Ізраїлю характеризується взаємними звинуваченнями в насиллі щодо цивільного населення. Водночас на тлі ескалації політичної напруги, між країнами зберігаються прагматичні торговельно-економічні взаємини («бізнес, не дивлячись ні на що»).

Одними з найпроблематичніших на Близькому Сході нині є взаємини Туреччини з Єгиптом. Розходження між ними позначаються на політичній ситуації в Катарі, Сирії, Лівії та регіоні Східного Середземномор'я в цілому. Політичний дискурс очільників двох держав характеризує неприхована неприязнь; Туреччина не визнає легітимності нинішнього президента Єгипту А. Ф. Ас-Сісі. Дипломатичні відносини між країнами підтримуються на найнижчому рівні (повірений у справах). Основним чинником, який дестабілізує єгипетсько-турецькі взаємини, є протилежне ставлення до руху «Брати-мусульмани». Смерть в ув'язненні експрезидента Єгипту М. Мурсі (17.06.2019 р.), військові операції Туреччини в Сирії, відправлення турецьких військових до Лівії тощо ще більше посилили кризу турецько-єгипетських взаємин. Напругу вносить співпраця Туреччини зі Суданом, особливо в частині перспективи розгортання на суданському острові Суакін турецької військової бази. Подразником у двосторонніх відносинах виступають й родовища газу в Східному Середземномор'ї, а також солідаризація уряду Єгипту з Грецією та Кіпром щодо неправомірних дій Туреччини у виключній морській економічній зоні Кіпру. Відзначимо, що попри напругу в політичних відносинах, торговельно-економічні взаємини між Туреччиною та Єгиптом наразі зберігаються (тема бойкоту турецького імпорту дебатуються), однак інвестиційні проєкти Туреччини в Єгипті зупинені.

Попри те, що викладеним вище стислим аналізом було охоплено не усі держави Близького Сходу, а лише кілька з них, які становлять найбільший інтерес для вивчення нами, можемо зробити висновок: політика Туреччини

щодо країн Близького Сходу постає як комплексна багаторівнева діяльність з нарощування цілеспрямованого впливу Туреччини в регіоні. Основою присутності Туреччини в країнах Близького Сходу є, найперше, бізнес-зв'язки та інвестиції. Там, де такі зв'язки розвиваються, Туреччина активно вибудовує політичні, громадські контакти та розвиває військово-технічну співпрацю. Однак ми, опираючись на результати аналізу кейсів семи держав у розділах 3, 4 дисертації, не можемо погодитися з тими дослідниками, які доводять існування прямої залежності між економічною активністю Туреччини в країнах Близького Сходу та зростанням її політичного впливу. Кейси окремих держав (наприклад, Єгипту, Ізраїлю) добре ілюструють, що економічний прагматизм може зберігатися навіть у ситуації, коли дипломатичні відносини понизилися до найнижчого рівня.

Одним із чинників, які визначають зовнішню політику Туреччини, є її претензія на роль «енергетичного комутатора» Євразії [3, с. 65]. З огляду на географічне розташування Туреччина хоче стати важливою магістраллю для енергетичних потоків зі Сходу на Захід. Позаяк власних енергоресурсів для експорту Туреччина не має, то узалежнена від тих країн Близького Сходу, які мають запаси вуглеводневих ресурсів.

Близький Схід став регіоном, у якому Туреччина була особливо активною в розгортанні комплексу інструментів «м'якої сили», і водночас регіоном, де ця стратегія показала свої межі. Розвиток торгівлі, інвестування, співпраці в питаннях освіти та науки, візова лібералізація тощо використовувалися Туреччиною для посилення свого впливу. Нині елементи «м'якої сили» збережені, однак Туреччина для захисту своїх національних інтересів, сконструйованих відповідно до ідеології неоосманізму, щораз частіше вдається до «твердої сили». Після спроби військового перевороту 2016 року та подальшої відставки прем'єр-міністра А. Давутоглу (ймовірно, причиною були його розбіжності з Ердоганом, який мав намір внести зміни до Конституції й

розширити свої повноваження), Туреччина вступила у новий етап зовнішньої політики – етап постДавутоглу (The Post-Davutoglu Era). Відтоді посилилася увага до питань національної безпеки, а стиль реалізації політики став значно агресивніший.

Романтизація колишньої Османської імперії продовжує визначати уявлення Туреччини про її власну роль у світі [70]. Народом, які колись засновували імперії, часто характерне перебільшене сприйняття своєї колишньої величі, а також готовність слідувати за політиками, які просувають такі наративи. Р. Т. Ердоган обрав своїм пропагандистським гаслом ідею знову зробити Туреччину могутньою наддержавою. Він домігся у цьому завданні певного успіху завдяки економічному зростанню країни на початку 2000-х років. Однак країну після спроби військового перевороту 2016 року та репресій, які слідували за ним, масово залишають заможні та освічені громадяни. За таких неоавторитарних процесів реалізація плану відродження величі колишньої Османської імперії видається ускладненою.

Якщо раніше Туреччина демонструвала приклад співжиття ісламу та демократії, то нині вона перейшла в релігійний неоавторитаризм. При цьому це відбувається на тлі спаду економіки в останні роки [71]. Завдяки військовим діям 2019–2020 року на півночі Сирії Туреччина домоглася згуртування в опозиції до неї більшості держав світу (зокрема й тих, які конкурують між собою з інших питань на міжнародній арені) [101]. В оцінці дій Туреччини у Сирії домінує одностайність їх, як дестабілізаційних, у той час, як Туреччина характеризує свою збройну експансію як мирний шлях просування своїх безпекових інтересів. Нині Туреччиною відносини з більшістю країн Близького Сходу доцільно розглядати крізь призму доби панування Османської імперії та колоніальної залежності частини земель нинішніх арабських держав.

Висновки до розділу 2.

Новітній зовнішньополітичний курс Туреччини є відбиттям побоювань залишитися периферійною, буферною державою на тлі минулої величі доби Османської імперії. Широкий комплекс причин зумовив звернення до традиційних основ турецької зовнішньої політики (османізм, пантюркізм), які кардинально відмінні від прозахідного кемалізму. Неоосманський поворот Туреччини пояснюється особливостями геополітики постбіполярного періоду, наявністю конфліктних ідентичностей, наміром взяти на себе відповідальність за певні негативні (з точки зору Туреччини) процеси в країнах «османського спадку» (європейські, азійські та африканські терени) та ін. Ставиться завдання виведення Туреччини на новий (надрегіональний) рівень завдяки відродженню політичного ісламу, османських традицій та ідеології. Водночас на офіційному рівні Туреччина відмежовується від неоосманізму, щоб уникнути звинувачень у прихильності до експансіонізму. Проте експансіонізм реалізується на доктринальному (напр., доктрина «Блакитна батьківщина») та практичному (напр., активність в економічних морських зонах Греції та Кіпру) рівнях. Відтак, попри відмежування Туреччиною від характеристики свого зовнішньополітичного курсу як неоосманізму, саме він є ідеологією сучасної зовнішньої політики цієї держави.

Концептуальною основою для подолання периферійності Туреччини у світовій політиці є доктрина А. Давутоглу «Нуль проблем зі сусідами». Початково її метою була мирна співпраця з країнами-сусідами, однак згодом вона трансформувалася в керунку привнесення агресивних механізмів. Центральною метою ставилося закріплення за Туреччиною регіонального лідерства, перетворення її на глобального актора, залученого до пошуку рішень-відповідей на новітні виклики, зокрема й безпекові. У період до 2011 року реалізація згаданої доктрини мала певні позитивні миротворчі здобутки, однак «Арабська весна» та події, які відбулися опісля (громадянська війна в Сирії,

повалення режиму М. Мурсі в Єгипті тощо), внесли корективи. Туреччина змістила акценти від «м'яких» до більш «жорстких» інструментів зовнішньої політики. Після початку «Арабської весни» практична реалізація принципів «стратегічної глибини», «ритмічної дипломатії», «багатовимірності зовнішньої політики» виявилася утрудненою в умовах динамічних змін політичного ландшафту Близького Сходу. Ідеалістичне бачення «нуля проблем зі сусідами» на практиці почало співіснувати з прагматичними реакціями Туреччини на поточні виклики та фактичне перетворення її на інтервенціоністського актора. Фактично Туреччина перейшла від концепції «Нуль проблем зі сусідами» до практики «нуль друзів» (винятком наразі є Катар); наростає ізоляваність Туреччини на міжнародній арені.

У період 1923–2002 років розвиток взаємин з державами, які були провінціями Османської імперії, не був зовнішньополітичним пріоритетом Турецької Республіки. Під час «холодної війни» у відносинах з багатьма країнами Близького Сходу існувала напруга. Однак після завершення цього періоду виник стратегічний дисонанс у необхідності союзу Туреччини зі Заходом, а відтак активізувався інтерес Туреччини у близькосхідному напрямку. Прихід у 2002 році до влади Партії справедливості та розвитку сприяв активізації взаємодії Туреччини з країнами Близького Сходу. Ця співпраця латентно розглядалася крізь призму неоосманізму: Туреччина визначила за собою ролі «природного лідера регіону», «історичного старшого брата», «захисника мусульманських спільнот» і под. Вочевидь це впливало з позиціонування Туреччиною себе як спадкоємиці Османської імперії, в якій частина земель нинішніх арабських держав були колоніально залежними. Отже, політика Туреччини щодо країн Близького Сходу на цьому етапі була комплексною багаторівневою діяльністю зі зміцнення впливу Туреччини в регіоні.

«Арабська весна» посилила розбіжності між Туреччиною та державами Близького Сходу. Відкрита підтримка руху «Брати-мусульмани» віддалила Туреччину від більшості арабських країн. Після 2011 року Туреччина опинилася перед новими викликами: потоки біженців, вихід тероризму на новий рівень, унеможливлення частини торговельних шляхів тощо. «Арабська весна» сприяла зародженню турецько-катарської коаліції (посилилася після 2017 р.), що засвідчує включення Туреччиною в зону своїх інтересів територій, історично не охоплених Османською імперією. Водночас сильно поглибилася конфронтація з Єгиптом, Саудівською Аравією, ОАЕ та ін.; хвилеподібно розвиваються взаємини з Ізраїлем. Військова присутність Туреччини в Сирії та Лівії загострює її відносини з більшістю країн Близького Сходу.

Хоч Близький Схід є регіоном розгортання Туреччиною комплексу інструментів «м'якої сили», однак нині для захисту своїх національних інтересів, сконструйованих відповідно до ідеології неоосманізму, Туреччина щораз частіше вдається до жорстких методів («розумна сила»). На етапі «постДавутоглу» (від 2016 р.) посилилася увага до питань національної безпеки, а стиль реалізації політики став значно агресивніший, результатом чого стали звинувачення Туреччини у «колоніальних ілюзіях».

Список використаних джерел до розділу 2.

1. Аватков, В. (2014). Неоосманізм. Базовая идиологема и геостратегія Турции. *Свободная мысль*, 3. Available from: <http://svom.info/entry/458-neosmanizm/>
2. Аль-Азаві, Х. А. К. (2015). Нормалізація турецько-сирійських відносин на зламі ХХ- ХХІ ст. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 126 (1), 24-33.

3. Бурашнікова, А. Б. (2013). Неопантюркизм и неоосманізм во внешнеї політике Турції. *Известия Саратовського університета. Серія Історія. Міжнародні відносини*, 13 (2), 64-69.
4. Волович, О. (2014). *Туреччина і українсько-російська конфронтація*. Available from: <http://bintel.com.ua/uk/article/turcia-ukraina/>
5. Волович, О. (2017). *Ердоган – Асад: від дружби до ворожнечі*. Available from: <http://bintel.com.ua/uk/article/02-06-turkey-syria/>
6. Замікула, Г. О. (2018). Зовнішньополітична концепція Ахмета Давутоглу: основні теоретичні положення. *Гілея*, 136 (9), 296-301.
7. Капітоненко, М. Г. (2010). «М'яка сила» у сучасній світовій політиці: теоретичні аспекти. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 94 (2), 20-29.
8. Кулеба, Д. (17 листоп. 2017). Сусіди, що біжать по лезу. *Новое Время*.
9. Луцишин, З. О., Дікарев, О. І. (2011). Енергетична дипломатія в П'ятимор'ї. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 101 (2), 28-45.
10. Akınar, P. (2013). Turkey's Peacebuilding in Somalia: The Limits of Humanitarian Diplomacy. *Turkish Studies*, 14 (4), 735-757.
11. Akyol, M. (29 June 2016). The Problem With Turkey's 'Zero Problems' Plan. *The New York Times*.
12. Almog, O., Sever, A. (2017). Hide and Seek? Israeli – Turkish Relations and the Baghdad Pact. *Middle Eastern Studies*, 53 (4), 619-620.
13. Altunışık, M., Çuhadar, E. (2010). Turkey's Search for a Third Party Role in Arab-Israeli Conflicts: A Neutral Facilitator or a Principal Power Mediator? *Mediterranean Politics*, 15 (3), 371-392.
14. Altunışık, M. B., Tür, Ö. (2006). From Distant Neighbors to Partners? Changing Syrian-Turkish Relations. *Security Dialogue*, 37 (2), 229-248.

15. Aras, B. (2009). Turkey's Rise in the Greater Middle East: Peace-Building in the Periphery. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 11 (1), 29-41.
16. Askerov, A. (2017). Turkey's "zero problems with neighbors" policy: Was it realistic? *Contemporary Review of the Middle East*, 4 (2), 149-167.
17. Atli, A. (2011). Businessmen as Diplomats: The Role of Business Associations in Turkey's Foreign Economic Policy. *Insight Turkey*, 13 (1), 109-128.
18. Aykan, M. B. (1999). The Turkish-Syrian Crisis of October 1998: A Turkish View. *Middle East Policy*, 6 (4), 174-191.
19. Bagis, A. I. (1997). Turkey's Hydropolitics of the Euphrates-Tigris Basin. *International Journal of Water Resources Development*, 13 (4), 567-582.
20. Barchard, D. (1985). *Turkey and the West*. London: Routledge & Kegan Paul.
21. Barkey, H. J. (1995). Iran and Turkey: Confrontation Across an Ideological Divide. In A. Z. Rubinstein, O. M. Smolansky (Eds.), *Regional Power Rivalries in the New Eurasia: Russia, Turkey and Iran* (pp. 147-168). London: Routledge.
22. Barkey, H. J. (2000). Hemmed in by Circumstances: Turkey and Iraq Since the Gulf War. *Middle East Policy*, 7 (4), 110-126.
23. Bechev, D. (2012). Turkey in the Balkans: Taking a Broader View. *Insight Turkey*, 14 (1), 131-146.
24. Bengio, O., Özcan, G. (2001). Old Grievances, New Fears: Arab Perceptions of Turkey and Its Alignment with Israel. *Middle Eastern Studies*, 37 (2), 50-92.
25. Bolukbasi, S. (1989). Turkey Copes with Revolutionary Iran. *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 13 (1), 102-106.
26. Bolukbasi, S. (1991). Ankara, Damascus, Baghdad, and the Regionalization of Turkey's Kurdish Secessionism. *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 14 (4), 15-36.

27. Bolukbasi, S. (1999). Behind the Turkish-Israeli Alliance: A Turkish View. *Journal of Palestine Studies*, 29 (1), 21-35.
28. Cagaptay, S. (24 Apr 2018). How President Erdogan Is Turning Turkey Into Putin's Russia. *Time*.
29. Carley, P. M. (1995). Turkey and Central Asia: Reality Comes Calling. In A. Z. Rubinstein, O. M. Smolansky (Eds.), *Regional Power Rivalries in the New Eurasia* (pp. 169-200). London: Routledge.
30. Çevik, S. B. (2019). Turkish historical television series: public broadcasting of neo-Ottoman illusions. *Southeast European and Black Sea Studies*, 19 (2), 227-242.
31. Claims of axis shift stem from ignorance, bad intentions, says Gül (15 June 2010). *Today's Zaman*.
32. Çolak, Y. (2006). Ottomanism vs. Kemalism: Collective Memory and Cultural Pluralism in 1990s Turkey. *Middle Eastern Studies*, 42 (4), 587-602.
33. Cornell, S. E. (2012). What Drives Turkish Foreign Policy? *Middle East Quarterly*, 19 (1), 13-24.
34. Coşar, N., Demirci, S. (2006). The Mosul Question and the Turkish Republic: Before and After the Frontier Treaty, 1926. *Middle Eastern Studies*, 42 (1), 123-132.
35. Davutoğlu, A. (2001). *Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Uluslararası Konumu*. İstanbul: Küre Yayınları.
36. Davutoğlu, A. (2010). Turkey's Zero-Problems Foreign Policy. *Foreign Policy*, 20.
37. Davutoğlu, A. (2012). Principles of Turkish Foreign Policy and Regional Political Structuring in Turkey Policy. *Brief Series*, 3, IPLI TEPAV.
38. Davutoğlu, A. (2013). Zero Problems in a New Era. *Foreign Policy*, 21.

39. Demiroğlu, U. (2013). The Effects of the Investment Decline on Potential GDP in Turkey's 2001 and 2009 Crises. *Central Bank Review*, 13 (3), 25-44.
40. Diab, M. Z. (1997). Syria's Chemical and Biological Weapons: Assessing Capabilities and Motivations. *The Nonproliferation Review*, 5 (1), 104-111.
41. Dombey, D. (3 Mar 2015). Turkey's Regional Ambitions Evaporate Along with Friendships. *Financial Times*.
42. Eralp, D. U. (Ed.) (2016). *Turkey as a Mediator: Stories of Success and Failure*. Lanham, Md.: Lexington Books.
43. Gardner, D. (15 Nov 2015). Turkey's Foreign Policy of "Precious Loneliness». *Financial Times*.
44. Görgülü, A. (2009). Towards a Turkish-Armenian Rapprochement? *Insight Turkey*, 11 (2), 19-29.
45. Gunter, M. M. (1995). The Kurdish Factor in Middle Eastern Politics. *International Journal of Kurdish Studies*, 8 (1/2), 94-109.
46. Gurkaynak, R. S., Sayek-Boke, S. (2013). AKP Döneminde Türkiye Ekonomisi. *Birikim*, 296, 64-69.
47. Gürzel, A. (2014). Turkey's role as a regional and global player and its power capacity: Turkey's engagement with other emerging states. *Revista de Sociologia e Política*, 22 (50), 95-105.
48. Gürzel, A. G., Ersoy, E. (2012). Turkey and Iran's Nuclear Program. *Middle East Policy*, 19 (1), 37-50.
49. Haberman, C. (6 Dec 1990). Standoff in the Gulf: Turkish Leader Sees Chance to Avert War against Iraq. *New York Times*.
50. Hale, W. (1992). Turkey, the Middle East and the Gulf Crisis. *International Affairs*, 68 (4), 679-692.

51. Hoffmann, C., Cemgil, C. (2016). The (un)Making of the Pax Turca in the Middle East: Understanding the Social Historical Roots of Foreign Policy. *Cambridge Review of International Affairs*, 29 (4), 1279-1302.
52. Hounshell, B. (2010). Mr. Zero Problems. *Foreign Policy*, 183, 45-46.
53. Hristov, I. (2019). Neo-Ottomanism – Emergence, Ideology and Political Doctrine. *Social Evolution and History*, 18 (1), 139-156.
54. *I am not a neo-Ottoman, Davutoğlu says* (2011). Available from: <https://web.archive.org/web/20131025025036/http://www.todayszaman.com/tz-web/news-193944-i-am-not-a-neo-ottoman-davutoglu-says.html>
55. Ismail Cem (2005). *Türkiye, Avrupa, Avrasya: Strateji, Yunanistan, ve Kıbrıs*. Istanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
56. Jouejati, M. (2005). Syrian Motives for Its WMD Programs and What to Do about Them. *The Middle East Journal*, 59 (1), 52-61.
57. Karpat, K. H. (2002). *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays*. Boston: Brill.
58. Kasapoğlu, C. (2019). 'The Blue Homeland': Turkey's largest naval drill. Available from: <https://www.aa.com.tr/en/analysis/-the-blue-homeland-turkey-s-largest-naval-drill/1404267>
59. Kaya, A., Tecmen, A. (2011). The role of common cultural heritage in external promotion of modern Turkey: Yunus Emre Cultural Centres. Available from: <http://openaccess.bilgi.edu.tr:8080/xmlui/handle/11411/197>
60. Keating, J. E. (2010). The World's Kissingers. *Foreign Policy*, 178.
61. Kerr, P. K., Beth, M., Nikitin, D., Hildreth, S. A. (2014). *Iran-North Korea-Syria Ballistic Missile and Nuclear Cooperation*, CRS Report No. R43480. Washington: Congressional Research Service.
62. Kibaroğlu, M., Çağlar, B. (2008). Implications of a Nuclear Iran for Turkey. *Middle East Policy*, 15 (4), 59-80.

63. Kirişçi, K. (2009). The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State. *New Perspectives on Turkey*, 40, 29-56.
64. Kirişçi, K., Kaptanoğlu, N. (2011). The Politics of Trade and Turkish Foreign Policy. *Middle Eastern Studies*, 47 (5), 705-724.
65. Koplow, M. J. (20 Feb 2014). False Friends: Why the United States Is Getting Tough with Turkey. *Foreign Affairs*.
66. Kuniholm, B. R. (1983). Turkey and NATO: Past, Present, And Future. *Orbis*, 27 (2), 421-445.
67. Kutlay, M. (2011). Economy as the "Practical Hand" of New Turkish Foreign Policy: A Political Economy Explanation. *Insight Turkey*, 13 (1), 67-88.
68. Lesser, I. O. (2004). Turkey, Iran and Nuclear Risks. *Turkish Policy Quarterly*, 3 (2), 89-112.
69. Makarian, P. C. (19 Jan 2016). Turquie: état fort, maillon faible. *L'Express*.
70. Makovsky, D. (17 Sep 2012). The Silent Strike: How Israel Bombed a Syrian Nuclear Installation and Kept It Secret. *The New Yorker*.
71. Moore, E., Srivastava, M., Blitz, R. (9 Jan 2017). Turkey Left in Not-So-Splendid Isolation. *Financial Times*.
72. Mufti, M. (2015). *Daring and Caution in Turkish Strategic Culture*. New York: Palgrave Macmillan.
73. Murinson, A. (2009). *Turkey's Entente with Israel and Azerbaijan: State Identity and Security in the Middle East and Caucasus*. Routledge.
74. Nehme, M. (2020). *Erdogan's neo-Ottoman dreams was on Libya's shores*. Available from: <https://thearabweekly.com/erdogans-neo-ottoman-dreams-was-libyas-shores>
75. Νέα πρόκληση από Ερντογάν: Φωτογραφίζεται σε χάρτη που δείχνει τουρκικό το μισό Αιγαίο (2019). Available from: <https://www.protothema.gr/world/>

article/921049/nea-proklisi-apo-erdogan-fotografizetai-se-harti-pou-deihnei-tourkiko-to-miso-aigaio/

76. Oğuzlu, T. (2008). Middle Easternization of Turkey's Foreign Policy: Does Turkey Dissociate from the West? *Turkish Studies*, 9 (1), 3-20.

77. Öniş, Z. (2009). Beyond the 2001 Financial Crisis: The Political Economy of the New Phase of Neo-Liberal Restructuring in Turkey. *Review of International Political Economy*, 16 (3), 409-432.

78. Öniş, Z. (2011). Multiple Faces of the 'New' Turkish Foreign Policy: Underlying Dynamics and a Critique. *Insight Turkey*, 13 (1), 47-65.

79. Öniş, Z., Yılmaz, Ş. (2008). Greek-Turkish Rapprochement: Rhetoric or Reality? *Political Science Quarterly*, 123 (1), 123-149.

80. Öniş, Z., Yılmaz, Ş. (2009). Between Europeanization and Euro-Asianism: Foreign Policy Activism in Turkey during the AKP Era. *Turkish Studies*, 10 (1), 7-24.

81. Onsoy, M. (2017). Latin America-Turkey Relations: Reaching Out to Distant Shores of the Western Hemisphere. In P. G. Ercan (Ed.), *Turkish Foreign Policy: International Relations, Legality and Global Reach* (pp. 237-258). London: Palgrave Macmillan.

82. Özcan, N. A., Özdamar, Ö. (2010). Uneasy Neighbors: Turkish-Iranian Relations since the 1979 Islamic Revolution. *Middle East Policy*, 17 (3), 101-117.

83. Ozkan, B. (2014). Turkey, Davutoglu and the Idea of Pan-Islamism. *Survival*, 56 (4), 119-140.

84. Özkan, M., Akgün, B. (2010). Turkey's Opening to Africa. *The Journal of Modern African Studies*, 48 (4), 525-546.

85. Palabıyık, A. (29 June 2010). Interpreting foreign policy correctly in the East-West perspective. *Today's Zaman*.

86. Pehlivan Türk, B. (2017). East Asia in Turkish Foreign Policy: Turkey as a 'Global Power'? In P. G. Ercan (Ed.), *Turkish Foreign Policy: International Relations, Legality and Global Reach* (pp. 259-278). London: Palgrave Macmillan.
87. *Policy of Zero Problems with our Neighbors* (2020). Available from: <http://www.mfa.gov.tr/policy-of-zero-problems-with-our-neighbors.en.mfa>
88. Pope, H. (2010). Pax Ottomana: The Mixed Success of Turkey's New Foreign Policy. *Foreign Affairs*, 89 (6), 161-171.
89. Robins, P. (1998). Turkey's Ostpolitik: Relations with the Central Asian States. In: *Central Asia Meets the Middle East* (pp. 129-149). L., Portland, Or.
90. Rouleau, E. (1993). The Challenges to Turkey. *Foreign Affairs*, 72 (5), 110-126.
91. Sayari, S. (1992). Turkey: The Changing European Security Environment and the Gulf Crisis. *Middle East Journal*, 46 (1), 9-21.
92. Sazak, S. C., Kurc, C. (2019). *From Zero Problems to Zero Friends? The Past, Present, and Future of Turkey's Role in Regional Security Cooperation*. The Century Foundation.
93. Schaaque, M. (2011). Zero Problems? Time for a New Policy Narrative. *Turkish Policy Quarterly*, 10 (1), 47-52.
94. Seven, E. (2009). *Sarkozy gittiği her yerde bizi görecektir*. Available from: <https://www.yenisafak.com/gundem/sarkozy-gittigi-her-yerde-bizi-gorecek-225129>
95. Sözen, A. (2010). A Paradigm Shift in Turkish Foreign Policy: Transition and Challenges. *Turkish Studies*, 11 (1), 103-123.
96. Subaşat, T. (2014). The Political Economy of Turkey's Economic Miracle. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 16 (2), 137-160.
97. Taş, H. (2018). A History of Turkey's AKP-Gülen Conflict. *Mediterranean Politics*, 23 (3), 395-402.

98. Taspınar, Ö. (2008). Turkey's Middle East Policies: Between Neo-Ottomanism and Kemalism. *Carnegie Endowment for International Peace*. Available from: https://carnegieendowment.org/files/cmec10_taspınar_final.pdf
99. Taspınar, Ö. (2011). The Rise of Turkish Gaullism: Getting Turkish-American Relations Right. *Insight Turkey*, 13 (1), 11-17.
100. Tezcür, G. M., Grigorescu, A. (2014). Activism in Turkish Foreign Policy: Balancing European and Regional Interests. *International Studies Perspectives*, 15 (3), 257-276.
101. Tisdall, S. (12 Oct 2019). Erdoğan has managed the unthinkable: uniting all the other Middle East rivals. *The Guardian*.
102. Traub, J. (20 June 2011). Turkey's Rules. *New York Times*.
103. Türbedar, E. (2011). Turkey's New Activism in the Western Balkans: Ambitions and Obstacles. *Insight Turkey*, 13 (3), 139-159.
104. *Turkey's foreign trade deficit drops by 15.4 pct upon fall in oil imports, rise in exports to EU* (2015). Available from: <http://www.hurriyetdailynews.com/turkeys-foreign-trade-deficit-drops-by-154-pct-upon-fall-in-oil-imports-rise-in-exports-to-eu--77666>
105. *Türkiye Eğilimleri-2019* (2020). Available from: https://www.khas.edu.tr/sites/khas.edu.tr/files/inline-files/TE2019_TUR_WEB_15.01.20.pdf
106. Winrow, G. (1995). *Turkey in Post-Soviet Central Asia*. London: Royal Institute of International Affairs.
107. Yavuz, M. H. (1998). Turkish Identity and Foreign Policy in Flux: The Rise of Neo-Ottomanism. *Critique: Critical Studies of the Middle East*, 7 (12), 19-41.
108. Zalewski, P. (22 Aug 2013) How Turkey Went from „Zero Problems“ to Zero Friends. *Foreign Policy*.
109. *6004 sayılı Dışişleri Bakanlığı Teşkilât Kanunu* (2010). Available from: <http://www.mfa.gov.tr/data/BAKANLIK/mevzuat-2013.pdf>

РОЗДІЛ 3

ПАРТНЕРСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ ТУРЕЧЧИНИ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ: КЕЙСИ КАТАРУ, ЙОРДАНІЇ ТА ІРАНУ

3.1. Турецько-катарське стратегічне партнерство.

Коаліція Туреччини та Катару склалася у 2011–2013 роках, коли обидві країни латентно протистояли Саудівській Аравії та її союзникам щодо питань постреволуційних перетворень найперше в Єгипті та Ємені [10, с. 389]. Тоді Туреччина та Катар підтримали рух «Братів-мусульман» та близькі їм політичні сили. Натомість коаліція, керована Саудівською Аравією, схилилася до світських сил, які могли б забезпечити авторитарну стабілізацію в відповідних державах [7, с. 44]. «Ці процеси перервало проголошення 08.04.2013 р. Ісламської Держави Іраку та Леванту (ІДІЛ; 29.06.2014 р. перейменована на Ісламську Державу), яка оголосила себе всесвітнім халіфатом, а іншими державами, зокрема й близькосхідними, позиційована як невизнана мусульманська терористична держава. Оскільки ІДІЛ було озвучено план радикальної трансформації всього політичного ландшафту Близького Сходу, а потім і всього світу, то за нових обставин поле зіткнень між просаудівською коаліцією та турецько-катарським альянсом було переформатовано» [10, с. 389].

Відносини між Туреччиною та Катаром були започатковані значно раніше – наприкінці XIX століття Османською імперією, яка мала стратегічні плани приєднання Східної Аравії. У 1872 році землі Катару були підпорядковані цій імперії. У 1913 році за Англо-османською конвенцією Османська імперія відмовилася від претензій щодо Катару та деяких інших арабських шейхств. Двосторонні відносини Туреччини та Катару встановлені у 1972 році, невдовзі після проголошення Катаром незалежності. Вони активізувалися в останні роки, вийшовши на рівень стратегічного партнерства завдяки спільним політичним,

економічним, військовим та ін. інтересам. Цьому сприяла низка причин, на яких ми зупинимося нижче.

Якщо у 2000-х роках Саудівська Аравія та ОАЕ зберігали толерантність до зміцнення позицій Катару та Туреччини, то після початку «Арабської весни» підтримка Катаром і Туреччиною сил, пов'язаних із міжнародною релігійно-політичною організацією «Брати-мусульмани», була сприйнята як виклик безпеці провідних країн субрегіону Перської затоки [30]. «Зміцнення альянсу Анкара-Доха вступило в суперечність з інтересами провідних країн Близького Сходу. Вочевидь Туреччину та Катар зблизила наявність спільних регіональних противників (наприклад, Єгипту), схожість інтересів в підтримці противників Б. Асада та палестинської партії ХАМАС, а також інші інтереси» [10, с. 389].

На користь активізації турецько-катарських відносин свідчить підписання останніми роками низки важливих угод, зокрема:

- про військове співробітництво (військова підготовка, оборонна промисловість, спільні навчання тощо) (травень 2007 р., липень 2012 р.);
- про співробітництво в боротьбі з торгівлею наркотиками, тероризмом та відмиванням грошей (грудень 2007 р.);
- про створення Вищого стратегічного комітету для забезпечення співпраці між країнами (грудень 2014 р.);
- про продовження військового співробітництва, яка передбачила розміщення збройних сил Туреччини в Катарі, підготовку катарських військ турецькими військовими (грудень 2014 р.);
- про дозвіл Туреччині використовувати порти та аеропорти Катару, користуватися об'єктами його військової інфраструктури (квітень 2016 р.).

Останній великий блок двосторонніх угод було підписано 25.11.2019 р. з питань урбанізації, розвитку промисловості, технологій та стандартизації.

Періодично між Катаром та іншими державами регіону Близького Сходу зростає напруга. Наприклад, конфлікт 2014 року між Катаром і його сусідами

призвів до відкликання послів Саудівської Аравії та ОАЕ. Однак тоді завдяки посередництву Кувейту напруга була пом'якшена, дипломатичні відносини стабілізувалися, але змістовно не покращилися. У 2017 році протистояння у регіоні вийшло на новий рівень. У нашому аналізі питання катарської кризи потребує деталізації, позаяк його ми визначаємо детонатором нинішньої турецько-катарської співпраці [10, с. 390].

Той факт, що Катар у квітні 2017 року виплатив угрупованню, наближеному до «Аль-Каїди», а також невідомим представникам іранської сторони близько 1 млрд дол. США за звільнення членів катарської королівської родини, полонених під час полювання на території Іраку [77], запустив механізм звинувачень Катару в фінансуванні тероризму. Поштовхом до ескалації напруги стало цитування 23.05.2017 р. катарським державним інформагентством «Qatar News Agency» ніби-то слів еміра країни шейха Таміма бін Хамада Аль Тані. Йшлося, найперше, про: 1) оцінку Ірану як значущої регіональної й ісламської держави, з якою необхідно співпрацювати, а не провокувати конфлікт; 2) пропозицію дослухатися до думки партії ХАМАС та визнати її повноправним представником палестинського народу; 3) збереження розбіжностей між США та Катаром. Попри те, що Катар пояснив появу такої інформації (чи, точніше, дезінформації) хакерською атакою на сайт інформагентства, вони детонували антикатарські настрої [10, с. 390]. Згодом видання «Washington Post» провело власне журналістське розслідування цього кейсу, проаналізувавши поширені антикатарські пости та хештеги в мережі «Твітер». Було з'ясовано, що близько 20 % акаунтів, з яких розміщувалися антикатарські дописи, були ботами [53]. Відтак не виключена організація керованої антикатарської кампанії з метою легітимізації дискурсу про Катар як прихильника тероризму. Вочевидь, це приклад новітнього використання кіберінструментів для ескалації напруги в регіоні. З огляду на серйозний репутаційний удар по Катару, розслідування інциденту проводили запрошені Катаром слідчі ФБР США [46].

05.06.2017 р. Саудівська Аравія, Єгипет, Бахрейн, ОАЕ, Ємен, Лівія, Маврикій та Мальдіви, звинувативши Катар в підтримці тероризму, співпраці з Іраном, дестабілізації регіону підтримкою терористичних угруповань (зокрема, руху «Братів-мусульман»), розірвали дипломатичні відносини з ним. Йорданія вдалася до м'якшої форми дипломатичного тиску – відкликання свого посла. Саудівською Аравією було закрито державний кордон з Катаром, унеможливлене усяке наземне, морське й повітряне сполучення; громадянам було заборонено висловлювати симпатії до Катару під загрозою ув'язнення на 3–15 років і штрафу не менше 136 тис. дол. США. Єгипет також розірвав повітряне та морське сполучення з Катаром. Остракізм щодо Катару проявився й щодо перспективних дій, наприклад, Саудівська Аравія озвучила план прорити канал між двома державами, перетворивши Катар на ізольовану острівну державу. Станом на кінець 2019 року намітилися деякі ознаки «відлиги» у перебігу катарської кризи, однак відсутня чітка перспектива її близького завершення [10, с. 390].

Продовольча блокада Катару була ударом з огляду на те, що близько 90 % усіх харчів в країні імпортувалися. Однак продовольча криза в країні була нетривалою: постачання було оперативно налагоджено з Туреччиною, Іраном, Марокко та ін. державами. Відтак Катар доволі швидко подолав гострі наслідки торговельного ембарго, а нині успішно розвиває нові бізнес-напрямки, пов'язані з виробництвом досі імпортованої продукції, зокрема, сільськогосподарської.

«Туреччина першою підтримала Катар, відкрито стала на його сторону і розкритикувала дії держав, які розірвали дипломатичні відносини з цією близькосхідною державою. Р. Т. Ердоган активно лобіював інтереси Катару: від перших днів катарської кризи він провадив міжнародні перемовини, зокрема з президентом Франції Е. Макроном, президентом Індонезії Дж. Відодо, прем'єр-міністром Малайзії Н. Разаком, королем Бахреїну Хамад бен Ісою Аль Халіфою, королем Йорданії Абдаллою II, прем'єр-міністром Лівану С. Харірі та

ін.» [10, с. 391]. Турецький парламент невідкладно 07.06.2017 р. прийняв акти, які уможливили проведення спільних військових навчань із Катаром, залучення турецьких офіцерів для тренування катарських солдатів, збільшення військової присутності Туреччини в еміраті [5]. З прийняттям згаданих законів Туреччина відкрито перейшла на сторону Катару, припинивши своє перебування на нейтральній позиції.

В основі катарської дипломатичної кризи проглядається конкуренція за лідерство в близькосхідному регіоні між Саудівською Аравією та Катаром. Як невелика, але багата держава, Катар доволі швидко озвучив претензії на виняткове місце в системі міжнародних відносин, прагнучи впливати на перебіг політичних процесів в арабських країнах [8, с. 104]. Ця маленька держава позиціонує себе як незалежний центр мусульманського світу, що порушує рівновагу в відносинах з іншими країнами Близького Сходу, найперше – Саудівською Аравією, а також Єгиптом, який має сподівання на відновлення своєї важливої ролі в арабському світі. Відтак не виключено, що бойкот Катару спричинений прагненням частини країн Близького Сходу змусити його узгоджувати свою зовнішню політику з політичною лінією Саудівської Аравії. Активність Катару щодо посилення впливу на регіональну політику викликає невдоволення еліт провідних країн Близького Сходу.

Для вивчення особливостей турецько-катарської співпраці важливим є розуміння, що в багатьох питаннях Катар пішов проти загальної лінії держав субрегіону Перської затоки на чолі зі Саудівською Аравією. Катар сильно схиляється до співпраці з Туреччиною в підтримці тих сил, яких Саудівська Аравія позиціонує як терористів. Одночасно Катар активний у підтримці рухів в Африці, які багатьма країнами розглядаються як терористи. За висновками Ю. Райхеля: 1) Катар фінансував «Арабську весну»; 2) спецпідрозділ Катару сприяв поваленню лівійського лідера М. Каддафі; 3) єгипетську організацію «Братів-мусульман» Катар підтримував в протистоянні з експрезидентом Єгипту Х.

Мубараком; 4) в Сирії окремі опозиційні організації та їхні бойові загони фінансово підтримуються з Катару через Туреччину [15].

Катар балансує між двома головними акторами регіонального протистояння – сунітською Саудівською Аравією та шиїтським Іраном. У війнах і революціях на Близькому Сході Катар співпрацює з обома сторонами-суперниками. З одного боку, Катар є союзником США, розміщує на своїй території велику американську військову базу. Водночас тут же у 2012 році було відкрите політичне представництво афганського «Талібану». Під час «Арабської весни» Катар підтримував «Братів-мусульман», що підбурювали революції в Єгипті та Лівії. Також підданам Катару дозволялося фінансувати угруповання «Фронт ан-Нусра» (окремі країни визнали його терористичним).

Не виключено, причиною тиску на Катар є й комерційні інтереси, адже тривалий час саме ця країна була лідером регіону з постачання природного скрапленого газу: катарські енергетичні компанії «Qatargas» і «Rasgas» контролюють 32 % світового ринку. Саме прибутки від видобутку газу перетворили країну на найбагатшу державу регіону (за доходами на душу населення Катар посідає перше місце у світі) та дозволили Катару здобути повноцінну незалежність від сусідніх впливових нафтовидобувних держав. Фінансова міць сприяла політичним амбіціям Катару. Проблемою, однак, є те, що газовидобуток Катар здійснює спільно з Іраном, а що країну Саудівська Аравія розглядає як основного суперника [40]. Вийшовши з-під контролю Саудівської Аравії, Катар відтак здійснює міжнародну політику, опираючись на національні інтереси, вибудовує відносини з Іраном, США, Росією, Туреччиною та ін.

«Відзначаючи підтримку Катару Туреччиною, зауважимо, що Катар був серед тих держав, які надали Туреччині підтримку в ході спроби військового перевороту в ніч з 15 на 16 липня 2016 року. В той час як Катар невідкладно засудив цей заколот, інші арабські країни зайняли вичікувальну позицію» [10, с.

391]. Нині позиція Катару щодо турецького путчу, а також позиція Туреччини щодо бойкоту Катару провідними арабськими державами від 2017 року є найважливішими чинниками зміцнення двосторонніх стосунків на рівні стратегічного партнерства [71]. Зауважимо, що Туреччина теж відчуває відносну ізоляцію в регіоні, а відтак набуває в особі Катару важливого союзника для посилення політичної ваги на Близькому Сході всупереч інтересам, найперше, Саудівської Аравії, ОАЕ та Єгипту.

«Події червня 2017 року стали поворотним моментом активізації двосторонніх економічних відносин Туреччини та Катару. Одним із наслідків катарської кризи стало підписання (листопад 2017 р.) Туреччиною, Іраном і Катаром тристоронньої угоди про укріплення торговельних відносин між країнами та створення нових маршрутів проходження товарів із Туреччини та Ірану до Катару. Для Катару ця угода стала рішенням в умовах продовольчої блокади» [10, с. 391].

В 2017 у порівнянні з попереднім (2016) роком турецький експорт до Катару збільшився на 50 %, склавши 750 млн дол. США. Загальний обсяг торгівлі між Туреччиною та Катаром зріс на 85 % за перший рік після початку катарської кризи [72]. Після впровадження торгового ембарго щодо Катару велика кількість турецьких компаній вийшли на ринок цієї країни. Щорічний обсяг двосторонньої торгівлі між двома країнами наразі становить близько 1,5 млрд дол., а в перспективі на найближчі роки заплановано зростання торгових потоків до 5 млрд дол. США [73]. 205 турецьких фірм нині реалізують серію проєктів, переважно пов'язаних з організацією чемпіонату світу з футболу 2022 року [67]. Турецькі компанії виграли тендери на загальну суму 13 млрд дол. США в рамках підготовки до цих змагань [10, с. 392].

Одним із наслідків блокади стало рішення Катару створити власну промислову зону з близько 100 заводів поблизу столиці країни м. Доха орієнтовною вартістю 2,5 млрд дол. США [5, с. 99]. Спорудження цих об'єктів

здійснюють турецькі компанії. Понад 10 тис. турецьких працівників залучені на цих роботах. Катар знайшов у Туреччині торговельно-інвестиційного партнера, за посередництва якого пом'якшуються найболючіші прояви економічної блокади [5, с. 99].

Зауважимо, що не лише Туреччина підтримує Катар, а й навпаки. Коли після запровадження США санкцій проти двох турецьких урядовців – С. Сойлу та А. Гюля у 2018 році в Туреччині інфляція досягла найвищого за останні п'ятнадцять років рівня, різко ослабла національна грошова одиниця (турецька ліра), то катарська влада озвучила намір вкласти в економіку Туреччини 15 млрд дол. США прямих інвестицій [5, с. 100].

Туреччина наразі успішно використовує цей період активних катарських інвестицій для стабілізації своїх мінливих ринків, але не може ігнорувати економічні відносини з іншими країнами-учасницями Ради співробітництва арабських держав Перської затоки та іншими акторами. Обсяги співпраці Туреччини зі Саудівською Аравією, ОАЕ та іншими країнами субрегіону Перської затоки все ж були та залишаються значно більшими, аніж з Катаром. Відтак очевидно, що Туреччині важливо розвивати стратегічне партнерство з Катаром, але за ситуації посилення дипломатичного протистояння не допустити звуження економічної співпраці з іншими країнами Близького Сходу. Після початку катарської кризи очікуваним було різке зниження показників економічної співпраці Туреччини з ОАЕ та Саудівською Аравією. Однак дані 2018 року вказують на все ще відносну стійкість економічних зв'язків між ними. Експорт Туреччини до Саудівської Аравії у 2017 році знизився на 16 % та на 10 % у 2018 році, однак виріс імпорт. Навіть у дипломатично напруженому 2018 році понад 70 % загального експорту Туреччини до країн Близького Сходу припадав саме на Саудівську Аравію та ОАЕ. Отже, Саудівська Аравія та ОАЕ нині залишаються важливими торговельними партнерами Туреччини на

Близькому Сході (про це детальніше у підроділі 4.1.). Водночас не виключене подальше зниження позитивної динаміки ділових відносин між ними.

Відзначимо, що чинник газу також виступає причиною налагодження Катаром тісних стосунків з Туреччиною. Проблема – в потребі надійного транспортування скрапленого газу до споживачів (найперше, у Західну Європу). Наразі танкери з газом від катарських портів до європейських терміналів проходять три морські зони: Ормузьку та Баб-ель-Мандебську протоки, Суецький канал. Найгірша ситуація з проходженням Суецького каналу, оскільки нинішня влада Єгипту на чолі з А. Ф. Ас-Сісі, недружня до Катару. Катар тисне на неї, підтримуючи рух «Братів-мусульман». З огляду на таку непевну ситуацію, Катар обмірковує новий глобальний проєкт, який спростив би проблему транспортування газу. Мова про будівництво газопроводу від родовища «Південний Парс» через Саудівську Аравію Іран, Ірак та Сирію до Туреччини, а відтак – до Європи. Оскільки Сирія не підтримала такий план, то ініційовано проєкт в обхід неї. Не виключено, що уряд Катару уклав неофіційні домовленості з урядами Ірану та Туреччини, і якщо такий проєкт запрацює, Катар стане більш незалежним від інших арабських країн, найперше – від Єгипту.

У 2014 році було досягнуто домовленості про розміщення першої військової бази Туреччини («Гарік бен Зіяд») на території Катару. Турецька військова присутність має багато причин, зокрема й захист суверенітету Катару та керівної династії Аль Тані від внутрішніх заворушень. Також Туреччина пояснює відкриття своїх військових баз у Катарі турботою про безпеку усього субрегіону Перської затоки, а не виключно однієї держави (Катару) [5, с. 100].

Водночас віднедавна небезпеку, яка загрожує країнам субрегіону Перської затоки, Туреччина сприймає як таку, що спрямована й проти неї. Відтак Туреччина задекларувала зоною своїх інтересів такі території, які історично не були охоплені Османською імперією. Очевидно, постійна

дислокація підрозділів армії Туреччини в Катарі виходить за межі інтересів Катару; зокрема, мова про створення т. зв. «Турецького трикутника» у складі турецьких баз в Катарі, Сомалі та Судані (о. Суакін) [83].

Зростання турецької військової присутності в субрегіоні Перській затоці є предметом занепокоєння Саудівської Аравії, ОАЕ, Бахреїну, Єгипту та інших держав. Вони побоюються ймовірного дестабілізаційного втручання Туреччини та Катару в їх внутрішні справи. Саме цим пояснюється, що однією з тринадцяти ультимативних вимог до Катару 2017 року [87] було припинення військового співробітництва з Туреччиною. Натомість Катар не лише не виконав цю вимогу, а й уможливив будівництво другої турецької бази на своїй території (завершено у 2019 році). Спорудження другої бази в Катарі можна розглядати як намагання Туреччини, паралельно зі США, Францією та Великою Британією, зміцнити свої позиції в субрегіоні Перської затоки та впливати на формування регіональної системи безпеки. При відкритті згаданих військових баз Туреччину, як члена НАТО, не зупиняло те, що в Катарі вже є великі військові бази НАТО (американська база ВПС США «Ель-Удейд», штаб Центрального командування США на військовій базі «Ас-Саалія» [3]).

Незалежно від кількості турецьких військових, дислокованих у Катарі, дві наявні військові бази мають величезне стратегічне значення в ситуації володіння Катаром величезними запасами природного газу. Відтак військова присутність Туреччини в Катарі потенційно дозволить їй вийти в групу провідних гравців світового енергетичного ринку. Військова присутність Туреччини в субрегіоні Перської затоки також може переформатувати її відносини з іншими державами Близького Сходу.

Віднедавна Туреччина стала головним постачальником військової техніки для Катару. Наприклад, на початку 2019 року Катар отримав від Туреччини шість розвідувально-ударних безпілотних літальних апаратів Bayraktar TB2, а також три комплекси наземного управління [5, с. 100]. Угоду про їх отримання

було укладено у 2017 році. 55 катарських військовослужбовців пройшли навчання в Туреччині щодо обслуговування цієї техніки [57]. Відзнаймо, що 26.11.2020 р. Туреччина і Катар підписали ще десять нових угод про військову співпрацю, міжнародну торгівлю і вільні економічні зони, а також інвестиції.

Катар став першою державою у світі та єдиною державою-членом Ради співробітництва арабських держав Перської затоки, який підтримав (хоч і з певними застереженнями) військову кампанію Туреччини «Джерело миру» на півночі Сирії, розпочату 09.10.2019 р. [5, с. 100]. Відзначимо, що операцію «Джерело миру» в межах ЄС підтримала тільки Угорщина, а поза межами ЄС – Пакистан.

Ця кампанія викликала різку критику й оцінена як акт агресії. Підтримка Катаром Туреччини за ситуації, коли міжнародна спільнота висловила протест операції «Джерело миру», засвідчує потужність турецького-катарського альянсу [35]. Очікується, що Катар профінансує повернення близько 2 млн сирійських біженців на північ їх батьківщини («зона безпеки») після завершення операції «Джерело миру» [44]. Станом на листопад 2019 року Катарське Товариство Червоного півмісяця (QRCS) розпочало надання житла репатрійованим із Туреччини сирійським біженцям поблизу міста Ель-Баб на півночі країни. Проект фінансується коштом Катарського фонду розвитку (QFFD) і здійснюється в партнерстві з турецьким органом із надзвичайних ситуацій (AFAD).

Певні точки дотику Туреччини та Катару є й щодо впливу на країни Північної Африки. Прикладом може слугувати Судан, який відіграє важливе геополітичне значення у Східній Африці. Турецька влада прагне зміцнити зв'язки з країнами, які перебували у сфері впливу Османської імперії у XVI столітті. У березні 2018 році було підписано угоду про інвестування Туреччиною 4 млрд дол. США на розвиток суданського порту на острові Суакін у Червоному морі. Після повалення у квітні 2019 року режиму президента О.

аль-Башира, Р. Т. Ердоган активізував пошук нових партнерів у Судані, а для налагодження контактів зі суданськими політиками, Туреччині важливе сприяння Катару, адже він має широкі зв'язки в ісламському світі. Зокрема, катарська влада підтримує контакти з лідерами партії «Альянс свободи та змін» та ін. Відтак, партнерство Туреччини та Катару проявляється в тому, що Туреччина є свого роду гарантом безпеки Катару, розмістивши на території емірату кілька тисяч своїх військових. В обмін на гарантії безпеки катарські політичні лідери можуть сприяти налагодженню контактів влади Туреччини з впливовими політиками Судану. Туреччина і Катар вже набули досвіду налагодження зв'язків зі сунітськими ісламістами під час громадянської війни в Лівії та Сирії, відтак можуть діяти за тією ж схемою в Судані.

Попри активізацію співпраці Туреччини та Катару, вихід на рівень стратегічного партнерства, слушними є оцінки їх відносин як примхливої мозаїки кооперації та суперництва [36, с. 70–71]. «Між обома державами є низка розбіжностей. Прикладом може слугувати долучення Катару (попри заперечення Туреччини) до бурових робіт поблизу берегів Кіпру, після відкриття там американською корпорацією ExxonMobil трьох великих родовищ природного газу. Туреччина різко виступила проти їх розвідки, мотивуючи порушенням своїх прав на природні ресурси Північного Кіпру. Водночас Туреччина веде власні пошуки нафти та газу в акваторії Кіпру, не вважаючи це порушенням суверенітету Кіпру. Відтак Туреччина опинилася під загрозою запровадження економічних санкцій через геологорозвідувальне буріння і такі санкції 15.07.2019 р. були введені ЄС. Водночас Катар намагається активізувати свою діяльність у Східному Середземномор'ї; стратегічним кроком стало його партнерство з ExxonMobil. Окрім цього, компанія Qatar Petroleum у 2019 році запустила нафтопереробне підприємство в Єгипті (будівництво було заплановане ще у 2012 році)» [5, с. 101].

Отже, альянс Туреччини та Катару має стратегічний для обох держав характер. Він охоплює політичну координацію, значну фінансову допомогу (Катару Туреччині), військову й продовольчу підтримку (Туреччини Катару) тощо. Угоди, підписані у сфері безпеки та оборони, вивели співпрацю між обома країнами на рівень стратегічного партнерства. Відкриття двох військових баз Туреччини у Катарі – аргумент щодо міцності альянсу двох держав. Економічна складова відносин також має прогресивну динаміку. Туреччина має намір закріпитися у субрегіоні Перської затоки, впливати на держави регіону. Не виключено, що вона хоче повернути собі гегемонію, яку мала до падіння у 1924 році Османської імперії. З огляду на таку перспективу, альянс із Катаром є виправданим [5, с. 101].

«Водночас, підтримуючи Катар, Туреччина потрапила в площину складного релігійного конфлікту між сунітами та шіїтами. Не виключене погіршення відносин Туреччини з іншими державами субрегіону Перської затоки в силу її союзу з Катаром (а також Іраном). Підтримка Туреччиною Катару вже певною мірою ускладнила її зв'язки зі Саудівською Аравією та ОАЕ, мотивувала ці країни перешкоджати зусиллям Туреччини розширити дипломатичні та економічні зв'язки з іншими країнами в арабському світі» [5, с. 100].

Таким чином, схоже, що Туреччина не може визначально впливати на зовнішньополітичний курс Катару, який в силу своєї активної позиції на міжнародній арені часто тісно співпрацює з протилежними сторонами різних конфліктів на теренах Близького Сходу. Наразі Катар доволі вміло використовує свої великі природні ресурси як своєрідний страховий поліс, щоб за будь-якої ситуації мати достатню підтримку на міжнародній арені задля продовження функціонування як суверенної держави, а також утвердження своєї ролі важливого актора близькосхідної політики.

Перші дні нового 2021 року стали переломним для вирішення понад трирічної катарської кризи. Було досягнуто домовленості про врегулювання конфлікту зі Саудівською Аравією та її союзниками, відкриття кордонів і припинення блокади Катару. В ході 41-го саміту ди співробітництва арабських держав Перської затоки 05.01.2021 р. досягнуто домовленості про припинення цієї дипломатичної кризи на Близькому Сході. Відтак вже 09.01.2021 р. Саудівська Аравія відкрила кордон з Катаром. Наразі складно прогнозувати, як примирення Катару з країнами Близького Сходу вплине на турецько-катарські двосторонні взаємини, адже такий поворот є сприятливий для Катару, однак не для Туреччини з огляду на її доволі напружені взаємини з більшістю держав Перської Затоки.

3.2. Турецько-йорданські спільні інтереси та проблеми.

Республіка Туреччина та Йорданське Хашимітське Королівство – два важливі актори близькосхідної регіональної системи міжнародних відносин. Вони є активними суб'єктами процесу вироблення стратегій взаємодії країн Близького Сходу щодо розв'язання конфліктів у регіоні з урахуванням динамічних змін, які відбуваються в архітектурі регіональних міжнародних відносин.

Регіональні та міжнародні події останнього десятиліття суттєво вплинули як на Туреччину, так і на Йорданію. Обидві країни від початку у 2011 році «Арабської весни» опинилися перед спільними викликами, зумовленими, найперше, громадянською війною в Сирії як територіального сусіда обох аналізованих держав. Двосторонні взаємини між Туреччиною та Йорданією є одним із визначальних чинників близькосхідної регіональної системи міжнародних відносин, що й актуалізує їх вивчення політичною наукою [9, с. 99].

Якщо Туреччина, завдяки розташуванню в одному з геостратегічно найзначиміших регіонів планети, є політичним «важковаговиком» міжнародної політики, то Йорданію зазвичай характеризують як державу-балансир [2, с. 100], яка більш-менш підтримує зрівноваженість близькосхідної системи міжнародних відносин, хоч і має за багатьма показниками обмежені ресурси. «Йорданія перебуває в центрі конфліктів на Близькому Сході. Роль цієї невеликої держави у регіоні не можна недооцінювати, оскільки позиції Йорданії є одним із важливих чинників у боротьбі з викликами регіональної безпеки» [9, с. 100].

Помітно, що останніми роками Туреччина та Йорданія зміцнюють двосторонні зв'язки, об'єднуючись у позиціях щодо регіональних викликів. Обидві країни мають спільні позиції з низки проблем. Проблема Палестини, висхідна роль Ірану в регіоні, нестабільність в Іраку, потоки біженців зі Сирії – це лише найважливіші питання спільного інтересу Туреччини та Йорданії в вимірі регіональної стабільності та безпеки [9, с. 100].

Значущим для активізації турецько-йорданських відносин став факт відновлення влітку 2019 року Йорданією повноцінних дипломатичних стосунків із Катаром, куди було призначено дипломатичного представника. Це сталося після двох років зниження рівня дипломатичних взаємин. Йорданія в червні 2017 року підтримала ті держави Близького Сходу (ОАЕ, Саудівська Аравія, Бахрейн, Єгипет; згодом перелік розширився), які звинуватили Катар у підтримці тероризму та екстремізму, зокрема «Аль-Каїди» та «Ісламської держави». Тоді Йорданія прийняла рішення знизити рівень свого дипломатичного представництва в Катарі (відкликати посла, але не закривати посольство). Також Йорданія відкликала ліцензію в катарського телеканалу «Al Jazeera». Водночас Йорданія не приєдналася до т. зв. «Антитерористичного квартету» (АТQ) у складі перелічених вище чотирьох держав Близького Сходу. Очевидно, вона ціннісно зорієнтована на підтримку відносин з усіма країнами

Близького Сходу, однак є певні сфери (до прикладу, палестино-ізраїльський конфлікт), де Йорданія послідовно відстоює свої позиції, відмінні від інших суб'єктів близькосхідної політики. Такі розбіжності, зокрема, існують між Йорданією та Саудівською Аравією щодо Палестини [9, с. 100].

Відновлення повноцінного дипломатичного представництва Йорданії стало поштовхом до активізації турецько-йорданських відносин, позаяк Туреччина виступає одним зі союзників Катару. Турецька влада в особі президента Р. Т. Ердогана назвала помилковим рішення держав «Антитерористичного квартету» розірвати дипломатичні відносини з Катаром; також було засуджено дії США щодо міжнародної ізоляції Катару. Відтак одразу після призначення нового посла Йорданії в Катарі відбулися важливі перемовини на рівні міністрів закордонних справ Туреччини та Йорданії. Акцент було зроблено на декларуванні наміру розширяти економічну співпрацю та поглиблювати координацію з регіональних (близькосхідних) питань [9, с. 100]. Також відзначимо, що в часі народних заворушень у Йорданії (червень 2018 р.) саме Катар виділив 500 млн дол. США фінансової допомоги Йорданії та запропонував 10 тис. робочих місць для йорданців на території Катару. Нині грошові перекази додому цих працівників конструктивно впливають на економіку Йорданії.

Йорданія відноситься до тих держав, від яких узалежнені «перспективи досягнення миру на Близькому Сході загалом та розв'язання палестинської проблеми» [4, с. 61–62]. «Позиція Йорданії з палестинської проблеми віддавна (від 1947 року) відрізнялась від решти арабських держав. Йорданія залишила за собою право вільних і незалежних дій внаслідок особливих відносин із Палестиною, проживання на її території значної кількості палестинців. Попри історично тісні стосунки Йорданії з країнами субрегіону Перської затоки, найперше – Саудівською Аравією, Йорданія в особі короля Абдалли II досі

намагалася зберігати незалежність на міжнародній арені та уникати поляризації» [9, с. 101].

Найперше звернемося до проблеми Палестини, щодо якої дві країни перебувають на близьких позиціях. І Туреччина, і Йорданія перебувають в опозиції до рішення президента США Д. Трампа визнати Єрусалим столицею Ізраїлю та перенести американське посольство з Тель-Авіва до Єрусалиму. Статус Єрусалима є одним із найгостріших питань у відносинах між Ізраїлем і арабськими сусідами. Він безпосередньо пов'язаний із конфліктом між Ізраїлем і Палестинською автономією, яку підтримує ісламський світ. Ізраїль розглядає Єрусалим своєю столицею, але палестинці перебувають на позиціях, що Східний Єрусалим – столиця їхньої майбутньої держави. США власне першими у світі визнали Єрусалим столицею Ізраїлю. Це сталося попри прохання лідерів арабських країн утриматися від цього кроку, аби не відбулося ескалації конфлікту в регіоні.

І Туреччина, і Йорданія домагаються припинення палестино-ізраїльського конфлікту мирними засобами; обидві держави підтримують Палестину на міжнародному рівні. Відповіддю на рішення Д. Трампа стало рішення, прийняте на саміті Організації ісламського співробітництва (Стамбул, 13.12.2017 р.), до якої зокрема входять Туреччина та Йорданія, про визнання Палестини суверенною державою зі столицею у Східному Єрусалимі [9, с. 101].

Видається, що для Туреччини палестинське питання вирізняється за значущістю за інші проблеми Близького Сходу. Це пов'язано з глибокими історичними та ідеологічними вимірами цього питання в сприйнятті турецького народу. Схожа підтримка, характерна й для Йорданії, оскільки наявна велика кількість палестинських біженців, які отримали підданство Йорданії. Приблизно 750 тис. палестинців добровільно або примусово залишили свої домівки. Серед країн регіону, в яких вони знайшли притулок як біженці, лише Йорданія надавала їм громадянство [14, с. 131]. Навіть більше, йорданський король

Абдалла II офіційно від 31.03.2013 р. є хранителем мусульманських і християнських святинь в Єрусалимі (мечеті Аль-Акса, гробниці Ісуса Христа та ін.), а відтак наділений правом докладати будь-яких зусиль для їх захисту [41]. На відміну від керівників інших держав субрегіону Перської затоки (найперше – Саудівської Аравії), президент Туреччини Р. Т. Ердоган проголосував за підтримку ролі хашимітської династії короля Абдалли II як зберігача релігійних святинь в Єрусалимі [25]. «Зрештою така роль Абдаллі II (принаймні щодо мусульманських святинь) відведена не випадково – він прямий нащадок пророка Мухаммеда у 43-му поколінні» [9, с. 101–102].

Турецький глава держави Р. Т. Ердоган все ж залишається спірною фігурою серед йорданців [23]. Багато хто захоплюється ним за його позицію в відносинах з Ізраїлем та США, але інші розглядають його як демагога та політичного опортуніста. Не завжди позитивним щодо турецького президента є й ставлення йорданського правителя Абдалли II [62]. Наприклад, «упродовж трьох років (від 06.03.2016 р.) король Абдалла II не зустрічався з турецьким президентом, хоч загалом понад 25 % усього робочого часу в ці роки проводив у закордонних відрядженнях» [9, с. 102]. Причин цьому чимало. Зокрема, Р. Т. Ердоган несхвально відгукувався про єгипетського главу держави Ас-Сісі (називав його «нелегітимним тираном»), у той час як Єгипет є одним із найбільших союзників Йорданії. Також турецький глава держави підтримує палестинський рух та партію ХАМАС, а йорданський монарх – рух ФАТХ, конкурента ХАМАСу (власне ХАМАС в Йорданії та Єгипті заборонений, а в багатьох країнах він позиційований як терористична організація). Також Р. Т. Ердоган підтримує рух «Брати-мусульмани», якій у багатьох державах протидіють як вияву ісламського екстремізму. Наприклад, цей рух від 2013 року заборонили в Єгипті. В Йорданії «Брати-мусульмани» перебувають в опозиції до короля Абдалли II і в країні навіть вживаються обмежувальні заходи до нього [9, с. 102].

Йорданія має найдовший кордон з Ізраїлем і, відтак, збільшуються ризики її стабільності. Питання Єрусалиму має життєво важливе значення для власної легітимності короля Абдалли II. Враховуючи низку чинників, видається, що Йорданія зацікавлена співпрацювати з Туреччиною щодо палестино-ізраїльського конфлікту. Хоч питання Палестини в регіональних стратегічних розрахунках як Туреччини, так і Йорданії, а також їх двосторонньої співпраці, є на чільному місці, але рівень співпраці в цьому питанні поки що не можна uważати достатнім [9, с. 102].

Однією з точок співпраці Туреччини та Йорданії є проблема громадянської війни у Сирії, оскільки обидві країни несуть важкий тягар війни, що відбувається поруч їх державних кордонів. Станом на листопад 2019 року за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців в Йорданії перебувало 655 тис. осіб (11,6 % від загальної кількості біженців), в Туреччині – 3,7 млн осіб (65,1 % від загальної кількості) [78]. Водночас у медіа наводяться значно вища кількість сирійських біженців, особливо на території Йорданії (до 2 млн осіб [38]). Втім, попри масштаби проблеми передчасно стверджувати, що між Туреччиною та Йорданією ведеться активна співпраця щодо проблеми біженців, хоч саме ці країни чи не найсильніше відчули деструктивні наслідки громадянської війни в Сирії [38].

Очевидними є певні відмінності у політиках Туреччини та Йорданії щодо біженців зі Сирії. Забезпечивши скорочення потоку шукачів притулку та мігрантів зі Сирії до ЄС, Туреччина активно лобіює вимогу візової лібералізації. Однак, попри схвальну оцінку ЄС дій Туреччини щодо призупинення потоку біженців в країни ЄС, це не визнано достатнім для скасування короткострокових віз для турецьких громадян (наявні 72 пункти вимог для надання безвізового режиму) [9, с. 102–103].

Надавши притулок справді великій кількості біженців, Туреччина водночас повільно виконує вимоги щодо надання таким особам доступу до ринку праці,

розв'язання проблеми захисту їх особистих даних, гарантування основних прав та свобод людини. Опитування [27] сирійських біженців, які перебували у двох містах – турецькому Стамбулі та йорданському Ез-Зарку – засвідчило певні відмінності двох країн у підходах до надання допомоги. Зокрема, «у Стамбулі більшість біженців отримують незначну підтримку або не отримують її, а відтак змушені самотужки знаходити способи виживання. Більшість із них працюють нелегально, а влада не санкціонує це, дозволяючи певний ступінь свободи. Хоча нещодавно Туреччина дозволила біженцям подавати заявки на отримання дозволів на роботу, більшість не можуть подолати фінансові та бюрократичні перешкоди, пов'язані з його отриманням. Турецькі роботодавці теж не схильні до офіційного найму біженців з огляду на необхідність сплачувати соціальні внески за офіційно працевлаштованих. Відтак сирійські шукачі притулку в Туреччині є вразливими до експлуатації; їх заробіток нижчий за прожитковий мінімум, вони постійно змушені шукати компроміси між потребами у харчах, житлі, освіті, лікуванні тощо. Водночас Туреччині передбачено надання фінансової допомоги 6 млрд євро на реалізацію проектів підтримки біженців зі Сирії (є проблеми з її виплатами ЄС, що й стало однією з причин фактичного відкриття Туреччиною свого кордону з Грецією та Болгарією у 2020 році). Ця допомога не перераховується до державного бюджету Туреччини, а конкретно надається під проекти (спершу фінансувалися первинні потреби біженців, а надалі – проекти їх культурної інтеграції, вивчення мови, здобуття професійної освіти, працевлаштування тощо). Наразі проблемою залишається те, що дуже мало сирійців отримали у Туреччині офіційний дозвіл на роботу, багато нелегальних працівників – діти з родин сирійських біженців» [9, с. 103].

Натомість у йорданському Ез-Зарці в значно ширшому обсязі реалізуються програми допомоги. Уряд Йорданії погодився зменшити обмеження в доступі сирійських біженців на отримання дозволу на роботу в окремих секторах економіки та професіях. Йорданська влада, у порівнянні з турецькою, більш

жорстка у ставленні до тих біженців, які працюють нелегально. Загалом очевидними є зміни, які відбулися за чотири роки активних міграційних потоків зі Сирії до Йорданії: ліберальна політика щодо біженців поступово змінюється на більш жорстку, а кордон Йорданії зі Сирії – від відкритого до практично закритого.

Водночас маємо припущення про доволі насторожене ставлення Йорданії до зростання сили Туреччини в арабському світі, де вона використовує свій вплив як сунітська держава для конкуренції за лідерство зі Саудівською Аравією [25]. Загальновідомо, що Туреччина та Саудівська Аравія – традиційні геополітичні конкуренти на Близькому Сході. Натомість Йорданія вже довготривало певною мірою узалежнена від монархій субрегіону Перської затоки, маючи обтяжену значним зовнішнім боргом економіку. Фінансово-економічна ситуація в Йорданії не є сприятлива: зовнішній борг країни незмінно зростає. Державний борг Йорданії дорівнює 95 % річного ВВП, а рівень безробіття серед молоді становить 41 %. Понад мільйон з 9,7 млн населення Йорданії знаходиться за межею бідності [58]. «Країни субрегіону Перської затоки задекларували намір фінансово підтримати Йорданію в умовах фінансової кризи та на тлі масштабних соціальних протестів, які пройшли взимку 2018 року, а також тиску МВФ з вимогами провести рекомендовані економічні реформи. Така підтримка Йорданії надзвичайно потрібна в умовах збереження значного навантаження на соціально-економічну інфраструктуру країни через велику чисельність біженців зі сусідніх Сирії та Іраку» [9, с. 104].

Водночас у політологічному дискурсі озвучуються оцінки того, держави субрегіону Перської затоки все ж неналежно фінансово підтримують Йорданію, і, не виключено, саме це дало поштовх до помітного «потепління» Йорданії з Катаром та Туреччиною, які є ключовими конкурентами Саудівської Аравії. Можливо, навіть відбувається деякий про поворот у зовнішній політиці

Йорданії, адже досі вона активно підтримувала Саудівську Аравію та ОАЕ в більшості регіональних і міжарабських конфліктів.

«Відзначимо, що у березні 2018 році Йорданія навіть зупинила дію угоди про вільну торгівлю з Туреччиною» [9, с. 104]. Не виключено, що це відбулося під тиском союзників у субрегіоні Перської затоки, які намагаються мінімізувати роль Туреччини у регіоні Близького Сходу. Водночас офіційне обґрунтування такого рішення йорданською стороною пояснено негативним впливом умов угоди на місцеву йорданську промисловість та потребу забезпечити її конкурентоспроможність [56].

«Згадана вище угода про вільну торгівлю між Туреччиною та Йорданією набула чинності ще у 2011 році. Для Йорданії вона не дала очікуваних результатів: торговельний баланс різко збільшився винятково на користь Туреччини. Натомість турецькі інвестиції в йорданську економіку суттєво не зросли, як це було передбачено угодою. Наприклад, за даними за 2016 рік торговельний обмін між Туреччиною та Йорданією становив близько 742 млн дол. США, з яких 664 млн дол. США – експорт Туреччини до Йорданії, і лише 78 млн дол. США – експорт Йорданії до Туреччини» [9, с. 104]. У наступному, 2017 році, за даними Турецької асамблеї експортерів (ТІМ) Туреччина знову ж експортувала до Йорданії товарів на значну суму – 672 млн дол. США [55]. З огляду на невзаємовигідні результати дії угоди про вільну торгівлю Йорданія в односторонньому порядку призупинила дію угоди про вільну торгівлю з Туреччиною та запровадила митні збори на турецький імпорту у розмірі 20–30 %.

Наголосимо: угода про вільну торгівлю була саме призупинена, а не скасована; це не виключає перспективи її відновлення, якщо турецькою стороною ініціюватиметься підтримка йорданських місцевих виробників, зокрема з передачі ноу-хау [49]. Також йорданська сторона озвучувала пояснення призупинення угоди недобросовісною конкуренцією зі сторони турецької влади [68]. Йорданія мала очікування скористатися турецькими

технічними розробками, але замість цього відбувся лише величезний потік турецького експорту (найперше – текстилю) до Йорданії та проявилися великі дисбаланси у двосторонньому торговому обміні [9, с. 105].

Зауважимо, що на офіційному сайті Міністерства закордонних справ Республіки Туреччина в частині аналізу турецько-йорданських відносин відзначено факт підписання у 2011 році угоди про вільну торгівлю, але відсутня інформація про її призупинення з ініціативи йорданської сторони.

«01.10.2019 р. Туреччиною та Йорданією була підписана нова рамкова угода про активізацію двосторонньої торгівлі. Її потенціал є взаємовигідним, адже для Туреччини Йорданія залишається великим ринком збуту; йорданська ж сторона все ще зберігає зацікавленість у співпраці в очікуванні інвестицій в економіку країни та активного комерційного обміну» [9, с. 105].

Певний час проблемою двосторонніх відносин уважалася відсутність прямого авіасполучення між Стамбулом і Акабою [62] (цей аеропорт має стратегічне значення для розвитку йорданського туризму з огляду на близькість до стародавнього міста Петра). У 2018 році цей повітряний маршрут вдалося відновити з авіакомпанією «Turkish Airlines» [84]. «Оскільки скельне місто Петра є найпопулярнішою історичною пам'яткою Йорданії (у 2007 році Петра позиційована одним зі семи нових "чудес світу"), постійним джерелом доходу держави від розвитку цього туристичного напрямку, то Йорданія активно лобіювала запуск прямого авіасполучення з таким важливим світовим авіавузлом, яким є Стамбул» [9, с. 105].

Аналіз зовнішньополітичного курсу Йорданії дозволяє зробити висновок, що ця держава прагне перебувати на максимально поміркованих позиціях. Вона певною мірою віддаляється від країн субрегіону Перської затоки як давніх партнерів і зближується як з Туреччиною, так і з Катаром, ставлячи себе десь посередині [48]. Схоже, що Йорданія реалізуючи зовнішню політику, не хоче бути частиною жодної осі або коаліції в регіоні, крім коаліції для боротьби з

ІДІЛ. Також Йорданія вже не зацікавлена бути частиною антикатарської коаліції. Не виключено, що Йорданія зміцнює зв'язки з Туреччиною, бо остерігається зростання її сили в арабському світі. Адже Туреччина останнім часом нарощує свій вплив як головний сунітський мусульманський силовий гравець, який конкурує зі Саудівською Аравією на Близькому Сході [9, с. 105].

Дедалі частіше в політичному дискурсі ставиться питання про те, чи формується альянс Туреччини, Катару та Йорданії на зміну іншим форматам співпраці у регіоні (наприклад, співпраці Йорданії та Саудівської Аравії тощо). Не в останню чергу саме Йорданія ініціює такі зовнішньополітичні метаморфози, адже ця держава орієнтовно від початку 2017 року (обрання Д. Трампа президентом США) щораз більше усвідомлює зміни у регіоні, їх можливий вплив на стабільність королівства за умов уже наявних значних економічних проблем. Відтак відбувається переосмислення зовнішньої політики Йорданії щодо традиційних союзників.

Таким чином, Туреччина та Йорданія формують свою зовнішню політику на основі взаємних інтересів. Ініціатива США щодо зміни інституційного статусу Єрусалиму та низка інших чинників створили підґрунтя для поглиблення співпраці Туреччини та Йорданії. Двосторонні турецько-йорданські відносини нині сконцентровані на таких важливих напрямках, як врегулювання палестино-ізраїльського конфлікту; громадянська війна в Сирії й спричинені нею проблеми біженців; взаємний намір посилювати економічну співпрацю на взаємовигідних умовах (цей аспект співпраці останніми роками не можна вважати успішним для йорданської сторони). Періодично ці взаємини активізуються або ж сповільнюються [61], а між лідерами Туреччини та Йорданії є доволі вагомі протиріччя щодо підтримки певних політичних сил (як-от, ХАМАС, ФАТХ, «Брати-мусульмани» та ін.). Йорданія, як країна, сильно узалежнена від зовнішньої допомоги, намагається забезпечити собі нейтральну позицію у відносинах з територіальними сусідами та державами-

гегемонами Близького Сходу, зокрема й з Туреччиною. Туреччина, навпаки, позиціонує себе як сильний гравець на глобальному рівні, який відкрито демонструє намір посилювати свій вплив на Близькому Сході та зайняти позицію регіонального лідера.

3.3. Турецько-іранські двосторонні відносини як приклад конкурентно-кооперативної взаємодії.

Турецька Республіка та Ісламська Республіка Іран – два мусульманські неарабські гравці, які позицінують себе як провідні актори «нового Близького Сходу» (New Middle East) [26]. Обидві країни мають велику територію та майже однакове за чисельністю населення (бл. 81 млн осіб кожна); їх об'єднує спільний кордон, протяжністю 534 км. Офіційно Турецька Республіка є світською державою, населена переважно мусульманами-сунітами. Ісламська Республіка Іран, натомість, є уособленням теократичного неоавторитаризму та населена здебільшого шиїтами [11, с. 27].

Природа турецько-іранських відносин є дуже динамічною. Ці відносини «є комплексом елементів суперництва за регіональне домінування та реалізацію спільних інтересів найперше – в економіці та безпековій політиці. Між Туреччиною та Іраном є кілька векторів взаємодії: іракський та сирійський напрямки, іранська ядерна програма, розвиток торгівлі та ін.» [11, с. 29]. Останніми роками проблематика турецько-іранських відносин актуалізується, позаяк на Близькому Сході наростає нестабільність, а зовнішньополітична активність Туреччини від 2002 року (прихід до влади Партії справедливості та розвитку) наростає [13, с. 69].

Відтак ставимо завданням з'ясувати основні сюжети регіональної взаємодії Туреччини та Ірану, виявити особливості процесу конструювання архітектури турецько-іранських взаємин на Близькому Сході. Потребує

з'ясування, які саме чинники викликають розбіжності чи конвергенцію політичних інтересів Туреччини та Ірану, а також, як вони впливають на політичні відносини двох держав [24, с. 202].

На взаємини Туреччини та Ірану накладає відбиток історична спадщина, починаючи від серії воєн XVI – початку XIX століть між Османською імперією та Сефевідським Іраном за володіння Кавказом та Іраком, захоплення стратегічних шляхів. Знаковими подіями новітньої еволюції турецько-іранських двосторонніх взаємин стали: встановлення офіційних відносин Туреччини з Іраном у 1922 році; підписання Угоди про братерство та безпеку 1926 року (суперечності щодо кордонів, однак, зберігалися до 1932 року); входження (до 1979 року) в спільну прозахідну організацію СЕНТО і т. д. [11, с. 27]

Однією з причин регіональної конкуренції між двома аналізованими країнами став перехід Туреччини у XX столітті до секулярної моделі розвитку та її зближення зі Заходом. Країнам Близького Сходу було запропоновано турецький досвід «мусульманської демократії» та співробітництво з країнами ліберальної демократії. Водночас Іран також позиціював себе як потенційний лідер ісламського світу, особливо після революції 1979 року, коли посилювалися релігійні акценти [13, с. 69].

Ісламська революція 1979 року в Ірані сприяла антагонізму турецької (як світської) та іранської (як релігійної) моделей розвитку. Як тільки теократичний та антизахідний характер іранського режиму став очевидним, у світській Туреччині зросло занепокоєння, що Іран розпалюватиме ісламізм і курдський націоналізм. Саме на території Туреччини знайшла притулок іранська опозиція, що викликало особливе невдоволення Тегерана. Іран критикував впроваджені Туреччиною секулярні обмеження на присутність ісламу в політиці [28, с. 114–115], відкрито виявляв своє несприйняття заборони на носіння турецькими жінками хіджабу щодо державних закладів. Заборона була введена у Туреччині у 1980 році й уже друге десятиліття питання дискутується в турецькому

суспільстві. Заборона останніми роками скасована для шкіл, вузів, державної служби, поліції, армії [13, с. 70].

До революції 1979 року Іран (як і Туреччина) входив до воєнно-політичного блоку Організація Центрального договору (СЕНТО), а також до організації «Регіональне співробітництво в цілях розвитку». Після революції 1979 року Іран вийшов з цих організацій, однак економічні відносини з Туреччиною збереглися й навіть розширилися.

Постреволюційний ідеологічний антагонізм проявлявся і на рівні взаємної медіа-критики знакових політичних фігур обох держав (президента М. Кемаля (Ататюрка) та аятоли Р. Хомейні). Іранські політики під час візитів до Анкари відмовлялися відвідувати такий традиційний пункт офіційної програми для закордонних делегацій, як «Аніткабір» – мавзолей М. Кемаля (Ататюрка). Відмова від символічних дій, на взірць опускання прапора на будівлі посольства Ірану в річницю смерті М. Кемаля (Ататюрка), також посилювали напругу між державами. У медіа Туреччини та Ірану активно використовувалися різноманітні образливі ідеологічно забарвлені означення-ярлики на позначення кожної з держав [31, с. 153]. Водночас лівоцентристський уряд на чолі з М. Б. Еджевітом вітав вихід Ірану зі складу Організації Центрального договору (СЕНТО). Візит турецького міністра закордонних справ (червень 1979 р.) до Тегерана, його прийняття Верховним лідером Ірану аятолою Р. М. Хомейні сприяв позитивному сценарію розвитку двосторонніх взаємин.

Однак державний переворот 1980 року в Туреччині та подальша зміна уряду створили несприятливий клімат для поступу двосторонніх взаємин. Військові, які прийшли до влади, позиціювали теократичний режим Ірану як загрозу турецькому секуляризму та національній безпеці. Водночас Тегеран почав розглядати Туреччину як «служницю дияволу», яка прагне підірвати здобутки Ісламської революції 1979 року [13, с. 70].

У 1990-х роках лейтмотивом турецько-іранських взаємин найперше слугували суперечності, пов'язані з конкуренцією на теренах Центральної Азії та Південного Кавказу. Одразу після розпаду СРСР між Туреччиною та Іраном розгорнулася конкуренція за вплив на пострадянські країни з панівною кількістю тюркомовного (Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Туркменістан, Узбекистан) та фарсімовного (Таджикистан) населення. Суперництво за вплив на згадані пострадянські держави стало однією з важливих перешкод для повноцінних двосторонніх відносин Туреччини та Ірану. Відтак уже три десятиліття Туреччина та Іран змагаються за згадані молоді держави Південного Кавказу та Центральної Азії, лобіювання для них відповідно світського чи клерикального шляху розвитку мусульманської держави. Іран мав сподівання, що ідеї революції 1979 року рано чи пізно актуалізуються на пострадянському просторі. Відтак виділялося фінансування на відновлення та побудову великої кількості мечетей. «Використовуючи міцні взаємини з Вірменією й Туркменістаном, Іран у своїй економічній стратегії намагався перехопити у Туреччини проєкт постачання вуглеводнів із Каспійського регіону» [1, с. 152]. Водночас привабливість шіїтського варіанту ісламської ідеології в пострадянських країнах недостатня, позаяк більшість населення становлять мусульмани-суніти. Зауважимо, що станом на 2019 рік Туреччина тільки в країнах Центральної Азії реалізує проєкти загальною вартістю 86 млрд дол. США; близько чотирьох тисяч турецьких компаній працює в цьому регіоні [82].

Одним із джерел напруги між Туреччиною та Іраном були тисячі іранців-біженців. Вони виступали проти релігійного уряду або ж намагалися ухилитися від військової служби під час Ірано-іракської війни 1980–1988 років. Іран таких громадян позиціонував як терористів і здійснював тиск на Туреччину, яка надала притулок біженцям, щодо їх видачі.

Також побоювання Ірану викликала й на той час тісна турецько-ізраїльська співпраця, особливо в військовій сфері. Натомість Туреччина

звинувачувала Іран у підтримці сепаратистської Робітничої партії Курдистану, а також радикальних ісламістських угруповань у Туреччині та пов'язувала їх з убивствами видатних світських інтелектуалів.

У 1990-х роках розвиток турецько-ізраїльських взаємин слугував ніби противагою зміцненню відносин між Іраном і Сирією [18, с. 132]. Взаємну недовіру посилювало озвучення Туреччиною гіпотез, що Іран підтримує опозиційні до турецького уряду курдський та ісламський рухи [69, с. 106]. У 1997 році сторони навіть на понад рік відкликали своїх дипломатичних представників. Додатково напругу посилювала позиція США – розвиток військово-стратегічної співпраці з Туреччиною, підтримка прозахідної «турецької моделі» за одночасного вираженого протистояння з іранським режимом. Відтак Іран був занепокоєний турецько-американським співробітництвом у військовій сфері, розвитком турецько-ізраїльських зв'язків. Усе це оцінювалося як «американська стратегія стримування Ірану» [28, с. 117].

Територія Іраку, з яким межують Туреччина та Іран, також виступає традиційною зоною регіонального суперництва обох держав. Туреччина підтримує іракських сунітів, іракських туркменів, Демократичну партію Курдистану. Натомість Іран підтримує шиїтів, партію Патріотичний союз Курдистану. Обидві країни побоюються росту курдського сепаратизму. У період Ірано-іракської війни (1980–1988) співпраця між Туреччиною та Іраном узагалі фактично обмежувалася взаємозацікавленістю в економічній сфері.

У 1999 році сталася чергова ескалація напруги турецько-іранських безпекових відносин, зумовлена активізацією в Ірані кампанії на підтримку проісламських сил у Туреччині, нав'язування іранської ідеології світському турецькому суспільству. Прикладом розгортання такої кампанії стали демонстрації в іранських містах на підтримку депутатки Великого національного зібрання Туреччини від ісламістської Партії чесноти М. Кавакчі, що прийшла в парламент секулярної держави у хіджабі (згодом вона була

позбавлена громадянства Туреччини та тривалий час намагалася відновити його). Іранський посол був викликаний до МЗС Турецької Республіки, де йому було вручено ноту протесту щодо «втручання Тегерана у внутрішні справи Туреччини» [1, с. 154].

Дослідник Аль-Азаві Хайдер Аділ Камім звертає увагу, що до початку 2000-х років офіційний Тегеран намірявся експортувати до Турецької Республіки «ісламську революцію» і задля цього різними «каналами до Туреччини засилалися представники іранських спецслужб задля здійснення терористичних актів і диверсій, а також ідеологічної обробки населення» [1, с. 150]. Іранські медіа проводили масштабну антитурецьку кампанію з критикою світських засад Турецької Республіки та натомість посилення в ній ісламістських настроїв. Іран проводив політику розпалювання конфліктів у південно-східних провінціях Туреччини з курдським населенням.

Така активність Ірану не могла не мати наслідків для Туреччини. Зокрема, в турецькому суспільстві зросли фундаменталістські настрої; як в Туреччині, так і за її межами, в середовищі турецьких мігрантів (найперше, у країнах Західної Європи), набули впливовості проіранські релігійні угруповання, фінансовані Іраном. Це спричинило негативну реакцію Туреччини, вносило елемент недовіри до іранської сторони.

Іран перебував на позиції, що головною загрозою для регіональної безпеки є Ізраїль, боротьба проти якого була пріоритетом зовнішньої політики офіційного Тегерана. Відтак іранська влада негативно відреагувала на формування геополітичної вісі «Анкара – Тель-Авів». На 8-му саміті Організації Ісламська конференція (Тегеран, грудень 1997 р.) Іран виступив з ініціативою ухвалення резолюції, що звинувачувала Турецьку Республіку в співробітництві з сіоністським режимом, який є небезпекою для всього ісламського світу. Коли у листопаді 1997 року в Середземному морі проводилися американо-

ізраїльсько-турецькі військові маневри, тогочасний глава Ірану С. Хатамі розцінив їх як пряму загрозу його державі.

Попри перелічені проблеми, увиразнені у 1980–1990-х роках, прагматизм турецько-іранських двосторонніх взаємин сприяв певній толерантності між відмінними політичними режимами. Зокрема, Туреччина продовжила ставити завданням розширяти зв'язки з Іраном, найперше – економічні.

Зближенню Туреччини й Ірану тривалий час перешкождали не лише територіальні, ідеологічні й політичні спори, а й відмінності щодо взаємин зі США. Іран в оцінках США відносився до «вісі зла», а Туреччина позиціювалася як партнер і військовий союзник США, член НАТО. Іран звинувачувався в спонсоруванні радикальних організацій близькосхідного регіону (ХАМАС, «Ісламський джихад Палестини», «Хезболла», «Комітети народного опору»). До Кедрової революції 2005 року Іран зберігав військову присутність у Лівані. Це не відповідало зовнішньополітичному курсу Туреччини як держави НАТО і країни, яка претендує на членство в ЄС. Водночас саме Туреччина намагалася і намагається нині відігравати роль посередника у діалозі Заходу з Іраном.

Зміна вектора зовнішньої політики Туреччини щодо Ірану пов'язана з концепцією професора Стамбульського університету, міністра закордонних справ (2009–2014 рр.) А. Давутоглу, викладеній у праці «Стратегічна глибина: міжнародні позиції Туреччини» [42]. У ній акцентувалося на потребі розвитку взаємин із важливими незахідними країнами, зокрема й Іраном [13, с. 70].

Певне зближення двох режимів ілюструють події 2009 року, коли тодішній турецький президент А. Гюль одним із перших світових лідерів привітав іранського главу держави М. Ахмадінежада з переобранням. Це сталося на тлі масових вуличних акцій протесту опозиції («Зелена революція»). У цьому випадку Анкара утрималася від критики Ірану через порушення прав активістів, хоча до 2002 року (коли при владі ще не була проісламська Партія

справедливості та розвитку) активно виступала проти утисків громадянських та політичних прав і свобод іранців.

Якщо до приходу до влади Партії справедливості та розвитку Туреччина була спрямована на воєнно-політичний союз зі США та НАТО, то після 2002 року зміцнилося прагнення Анкари до самостійної «регіональної ролі, зросла настороженість щодо можливих непередбачуваних наслідків західного втручання у справи країн Близького Сходу. Іранське керівництво схвалювало позицію Туреччини щодо інтервенції США в Ірак у 2003 році та відмову надати територію своєї держави для відкриття другого фронту. Також зближенню Туреччини та Ірану сприяло охолодження турецько-ізраїльських взаємин після визнання Туреччиною партії ХАМАС, яка перемогла на палестинських виборах у 2006» [11, с. 27–28].

Отже, практичній активізації турецько-іранських відносин сприяли найперше такі два чинники: 1) прихід у 2002 році до влади в Туреччині ісламістської Партії справедливості та розвитку; 2) зміна у 2003 році влади в Ірані (главою держави обраний М. Ахмадінежад). Туреччина одразу переглянула взаємини з країнами ісламського світу. Партію справедливості та розвитку часто звинувачують в ісламізмі та відході від принципів світської держави, закладених у 1920-х роках М. Кемалем (Ататюрком). Відтоді іранський істеблішмент вже не сприймав Туреччину, як інструмент Заходу, який спрямований на ізоляцію Ірану на міжнародній арені. Окрім цього, перемога саме ісламістської партії була сприйнята як частина релігійного пробудження мусульманського світу, зумовленого революцією 1979 року в Ірані [75, с. 140]. Коли у 2009 році іранський глава держави М. Ахмадінежад здійснив офіційний візит до Туреччини, то турецький президент Р. Т. Ердоган назвав його «братом» [85, с. 105].

Попри те, що з приходом до влади в Туреччині у 2002 році помірковано-ісламістської Партії справедливості та розвитку ідеологічне протистояння між

«Туреччиною та Іраном пішло на спад, суперництво за вплив у регіоні стало новою лінією турецько-іранського розлому. Найперше, ця конкуренція стосувалася Іраку» [11, с. 28]. «Арабська весна» та наступний сирійський конфлікт ще більше посилили турецько-іранське суперництво за регіональний вплив [13, с. 71]. У новітніх політологічних розвідках щодо турецько-іранських відносин найперше «Арабську весну» називають чинником інтенсифікації політичного суперництва двох держав [63] на цьому етапі двосторонніх взаємин.

У 2004 році Іран та Туреччина підписали угоду про співпрацю, яка увиразнила позицію обох держав щодо терористичного характеру Робітничої партії Курдистану. Тегеран почав проводити операції щодо прихильників цієї організації на території Ірану та Іраку та видавати їх турецькій владі. З 2008 року між Туреччиною та Іраном розпочався обмін даними розвідки щодо діяльності Робітничої партії Курдистану та іранського відгалуження цієї організації – Партії вільного життя Курдистану. Також спільно координувалася антитерористична операція в горах Кандідб. У 2009 році Туреччина, Іран та Ірак проводили спільні операції проти Робітничої партії Курдистану [32, с. 452]. Такі дії Ірану дослідники пояснюють очікуванням турецької підтримки з питання ядерного досє Ірану, яка і була надана наступними роками [6, с. 229–231].

Однак елементи недовіри зберігалися у відносинах двох країн. Наприклад, коли у 2011 році іранська влада не зуміла заарештувати лідера Робітничої партії Курдистану М. Карайилана (Джемала), котрий знаходився на території Ірану. Це затримання мало відбутися з огляду на надану турецькою розвідкою інформацію. Відтак турецькі медіа оприлюднили припущення про неформальну домовленість між іранцями та курдами [32, с. 452].

Водночас Іран був занепокоєний розвитком тісних економічних зв'язків Туреччини та Іракського Курдистану, зокрема в частині вуглеводневих ресурсів. Це порушувало турецько-іранський баланс сил у зоні регіонального

суперництва обох країн. Така ситуація сприяла тому, що Іран в деяких випадках підтримував Ірак у його напрузі з Туреччиною. Прикладом є конфлікт довкола розміщення турецьких військових у тренувальному таборі «Башика» в північній провінції Іраку Найнава [22, с. 176].

У 2013 році країни уклали угоду про створення Ради співробітництва високого рівня. Відтак формально стосунки Туреччини та Ірану вийшли на рівень, схарактеризований дослідниками як «стратегічний» [54, с. 150]. Від 2014 року «щорічно відбуваються засідання згаданого органу, що дозволяє підписувати нагальні угоди та забезпечує прямий діалог сторін на високому рівні. Водночас сирійська криза постійно вносить гостроту в турецько-іранські взаємини» [11, с. 28]. Іран неодноразово застерігав Туреччину від військових дій на території Сирії. Тегеран навіть відкрито озвучив звинувачення вищого керівництва Туреччини в неоосманізмі [20, с. 8].

Власне до негативних чинників турецько-іранських відносин можна віднести ренесанс імперського мислення та звернення турецьких політиків до неоосманізму. Вони посилили регіональне протиборство Анкари та Тегерана за лідерство на Близькому Сході. Власне ця конкуренція особливо яскраво проявила себе після початку «Арабської весни». У цій потужній серії протестів Туреччина та Іран вбачали унікальну можливість утвердитися на лідерських позиціях та розповсюдити на Близькому Сході власну модель розвитку. Іран розцінював «Арабську весну» як ісламське пробудження, котре стало логічним продовженням ісламської революції в Ірані, і спрямоване на заперечення західних цінностей [20, с. 5]. Натомість турецька влада фокусувалася на тих ліберально-демократичних правах і свободах, котрих вимагали протестувальники, і уважала, що може запропонувати країнам, охопленим протестами, власну модель розвитку. Малося на увазі поєднання ісламських традицій з демократичними цінностями, котрих і домагалися протестувальники [17, с. 231]. Отже, «Арабська весна» вкотре продемонструвала відмінності між

Туреччиною та Іраном щодо еволюційної перспективи Близького Сходу та своєї ролі у цьому процесі.

Помітно, що турецько-іранські відносини останніми роками раціоналізувалися, прагматизувалися. Це вдалося завдяки взаємовигідним економічним зв'язкам і віднайденню спільних інтересів на міжнародній арені. Відтак це сприяло зниженню ідеологічних суперечностей і мінімізації тих кроків, які могли бути розцінені як втручання у внутрішні справи один одного [75, с. 138]. «Туреччина стала основним транзитним маршрутом для постачання товарів між Іраном та країнами Європи. Активізації двосторонньої ірансько-турецької економічної співпраці сприяло не лише географічне розташування, а й певний час впроваджувана політика Ірану щодо скорочення імпорту з промислово розвинутих країн на користь імпорту з ісламських країн та країн третього світу. Доволі активні економічні зв'язки розвивалися синхронно з хвилями політичної напруги між Туреччиною та Іраном» [11, с. 28].

Відзначимо зростання імпорту іранського природного газу: якщо у 2001 році обсяги торгівлі становили 1,2 млрд дол. США, то у 2011 – уже 15 млрд дол. США [75, с. 141]. Туреччина та Іран взяли курс на досягнення обсягів торгівлі 30–35 млрд дол. США, однак поки не наблизилися до запланованого [86, с. 135]. Великий інтерес Туреччини до розширення експорту та інвестицій в Іран можна розглядати як прояв традиційної протидії Туреччини санкціям США проти Ірану. Туреччина чинила опір приєднанню до санкцій США, навіть у ті часи, коли двосторонні відносини з Іраном були найгіршими, зокрема в 1990-х роках.

Водночас хоч між Туреччиною та Іраном підписана угода, спрямована на активізацію торгівлі, за 2018 рік двосторонній товарообіг склав лише 9,3 млрд дол. [52]. Не виключено, що обсяги торгівлі йтимуть на спад після того, як іранський парламент 20.01.2019 р. ухвалив законодавство, спрямоване на заохочення використання товарів місцевого виробництва. Зокрема за перші

десять місяців 2019 року товарообіг Ірану з Туреччиною склав 5,01 млрд дол. США; це на 39,24 % менше за такий же період 2018 року [50].

В частині співпраці у транспортній галузі країни діють за логікою: Туреччина – ворота Ірану в Європу, а Іран – ворота Туреччини в Азію (найперше – Центральну Азію). Зокрема, у серпні 2019 року було відновлене залізничне сполучення між Тегераном та Анкарою. Воно було тимчасово зупинене після терористичного акту 2015 року [80]. І хоча нині потяг прямує аж 60 годин і здійснює один рейс на тиждень, його відновлення позиціюється як крок до активізації двосторонніх стосунків. Також зауважимо, що в Туреччині незмінно зростає чисельність іранських туристів, чому сприяло скасування візових обмежень для громадян Ірану. Якщо у 2001 році Туреччину відвідало близько 330 тис. іранців, то у 2011 – 1,9 млн, 2019 – 2,5 млн [59].

І Іран, і Туреччина більшою чи меншою мірою сьогодні мають складні відносини з провідними державами світу. Зокрема, Іран розглядає США як силу, яка загрожує та прагне замінити його нинішній режим. У Туреччині також після 2002 року наростає напруга у взаєминах зі США, попри членство в НАТО та розміщення американських військових баз (Інджирлік, Ізмір). Також нинішнє зближення Туреччини та Ірану непокоїть провідні держави Близького Сходу. І Туреччина, і Іран опинилися по іншій бік вісі, сконструйованої довкола лідерства Саудівської Аравії [13, с. 71]. Загалом зміцнення позицій Ірану на Близькому Сході сприяло, з одного боку, тіснішій кооперації держав протилежного блоку (Ізраїль, Саудівська Аравія та Єгипет), а з іншого боку – активізувало турецько-іранські відносини.

Керівництво Туреччини та Ірану солідаризувалося в оцінках референдуму про незалежність, проведеного курдами в вересні 2017 року. Тоді Туреччина, Іран та Ірак зробили спільне звернення до Іракського Курдистану щодо скасування рішення, прийнятого на референдумі (незалежність від Іраку

підтримали 92,7 % виборців, які взяли участь у референдумі). Скоординований тиск Анкари та Тегерана унеможливив втілення рішення референдуму.

Росту взаєморозуміння між Анкарою та Тегераном сприяли турецько-американські суперечності щодо курдів [19, с. 6]. Підключення Російської Федерації до воєнного протистояння у Сирії змінило баланс сил у регіоні. Анкара та Тегеран за участю інших акторів ведуть перемовини в межах Астанинського процесу – міжнародної технічної зустрічі щодо сирійського врегулювання, розпочатій у січні 2017 року. Станом на грудень 2019 року проведено вже чотирнадцять раундів тристоронніх перемовин.

Зближення Туреччини та Ірану відбувається попри новий виток (від 2018 року) напруги між США та Іраном. Вашингтон в односторонньому порядку вийшов з ядерної угоди та відновив санкції проти іранської нафти. Туреччина неодноразово критикувала рішення США про введення санкцій до імпортерів іранської нафти, оскільки не має власних запасів, а відтак узалежнена від імпорту енергоносіїв [13, с. 71]. Попит на енергоносії в Туреччині є величезний: енергетичні потреби країни зростають щороку на 5,5 %. Туреччина вимушена покладатися на імпорт максимально дешевої нафти та газу. Іран є одним з основних джерел, який за даними 2017 року постачав до Туреччини 44,6 % нафти та 17 % газу [33]. Санкційне рішення США зробило Анкару вразливою до зростання цін на енергоносії. У листопаді 2018 року США дали восьми державам і територіям, зокрема й Туреччині, півріччя на завершення процесу імпортування енергоносіїв з Ірану (до 02.05.2019 р.). Однак Туреччина й після цього часу закуповує їх, що очевидно зі заяв президента Р. Т. Едрогана [45].

Історично неспокійні турецько-іранські взаємини з огляду на спільні точки дотику нині породжують нові форми співпраці обох країн. Чергування підйомів і спадів у двосторонніх відносинах останніми роками змінилося відносною стабільністю нинішньої прагматичної взаємодії Туреччини та Ірану. Про це свідчать зусилля Туреччини від 2006 року щодо зняття напруги,

зумовленої ядерною програмою Тегерану, підтримка уряду Ірану під час протестів у грудні 2017 року тощо [13, с. 71]. Іран невідкладно висловив підтримку Р. Т. Ердогану під час спроби державного перевороту в Туреччині в липні 2016 року. Зокрема, дослідник В. Юджесой вважає, що двосторонні зв'язки між Анкарою та Тегераном відчутно активізувалися саме від часу спроби державного перевороту 2016 року в Туреччині [88].

Деякі питання становлять спільний стратегічний інтерес для Туреччини та Ірану. Прикладом слугує об'єднання двох держав упродовж останніх трьох років (від червня 2017 р.) у підтримці Катару після початку щодо нього блокади (це питання ми детально вивчали у підрозділі 3.1.). Туреччина (а також Азербайджан) використовують Іран як сухопутний шлях для експорту до Катару після початку в червні 2017 року дипломатичної кризи.

Окрему проблему взаємин Туреччини та Ірану становить сирійська тема. Сирія була надійним союзником Ірану починаючи від Ісламської революції 1979 року. Водночас із Туреччиною ще від 1990-х років Сирія перебувала в стані стратегічного протистояння. Між Туреччиною та Сирією існують історичні конфлікти: питання статусу провінції турецької Хатай, проблема розподілу водних ресурсів ріки Євфрат та ін. Низка турецько-сирійських проблем сприяли укріпленню сирійсько-іранських двосторонніх взаємин (вісь Дамаск – Тегеран). Водночас Іран з обережністю підходив до турецько-сирійських суперечностей. Наприклад, під час загострення відносин Туреччини та Сирії щодо курдської проблеми, іранська влада і запропонувала своє посередництво, але не виступила безумовно на стороні Сирії.

У 2000-х роках відносини між Туреччиною та Сирією нормалізувалися і це змінило розклад сил у регіоні. Відбулося певне зближення Р. Т. Ердогана та Б. Асада, що було схвалено Іраном. У цей час Туреччина виступила проти спроб країн Заходу ізолювати Сирію після вбивства у 2005 році ліванського політичного діяча Р. Харірі (він відомий своїми вимогами виведення з території

Лівану сирійських військ). Розчарування Ірану викликало розірвання дипломатичних відносин між Анкарою та Дамаском у вересні 2011 року з ініціативи Туреччини. Тоді Туреччина почала надавати допомогу сирійській опозиції та вимагати відставки Б. Асада – союзника Ірану. Іран звинуватив Туреччину в втручанні у внутрішні справи Сирії в інтересах Заходу [75, с. 152].

Нині інтереси Тегерану в курдських частинах північної Сирії є складними. Від жовтня 2018 року Іран протестує проти встановлення на території Сирії турецьких військових постів. Іран (як і багато інших акторів міжнародної політики) висловився проти того, що Туреччина називає «мирною операцією» у Сирії. Кожна зі сторін має свою мотивацію в осуді цих дій Туреччини [76]. Уряд Ірану рішуче протестує проти вторгнення Туреччини на північ Сирії [34]. Незадовго до того, як Туреччина розпочала операцію «Весна миру», міністр закордонних справ Ірану М. Дж. Заріф закликав Анкару «поважати територіальну цілісність та національний суверенітет Сирії» [47], а після початку операції іранський уряд озвучив заклики до Туреччини невідкладно вивести турецькі війська. Спікер парламенту Ірану А. Ларіджані одразу після початку операції «Весна миру» скасував заплановану поїздку до Анкари. Позиція Ірану полягає в тому, що військові дії Туреччини не тільки не зменшать нестабільність у Сирії, а й спричинять нові фінансові та гуманітарні збитки. Не лише на офіційному, а й на громадському рівні в Ірані операція «Весна миру» викликала протест: в Іранському Курдистані пройшли акції протесту перед будівлею посольства Туреччини [70]. Але попри те, що Туреччина та Іран долучені до конфлікту в Сирії, підтримують групи, які конфліктують, але наразі вони не допустили кардинального охолодження взаємин.

Отже, майданчиками для конкуренції між Туреччиною та Іраном найперше нині виступають іракське та сирійське питання. Однак у випадку спільних загроз, а також зі взаємовигідних питань сторони готові до співпраці та певних компромісів. Тобто, турецько-іранським взаєминам характерні

прагматизм і суперництво як два паралельні (але не альтернативні) способи підтримки цими країнами регіонального балансу сил [18, с. 132]. Водночас у країн відмінне бачення майбутнього облаштування Близького Сходу, що перешкоджає стійкому альянсу між ними [11, с. 29].

Нині не виключається ймовірність побудови сильної регіональної осі «Туреччина – Іран – Пакистан» в геополітичному та гео економічному плані, конструювання механізму тристоронньої співпраці у сферах безпеки, торгівлі, наземного транспорту, спільних інвестицій, освіти, охорони здоров'я та культури. Водночас питання ролі Пакистану не визначене. Зокрема, на Куала-Лумпурському саміті мусульманських держав (грудень 2019 р.) були присутні глави таких держав, як Туреччина, Іран, Катар, однак Пакистан (як і Саудівська Аравія) бойкотував цей захід. Це ще один прояв наявних політичних розбіжностей між мусульманськими країнами. Водночас зауважимо, що саме до Пакистану в лютому 2020 року здійснив візит Р. Т. Ердоган у супроводі великої делегації турецьких підприємців. Головним лейтмотивом перемовин був акцент Туреччиною на тому, що Пакистан є надійним її союзником. Відтак, зміцнення відносин із Пакистаном можна розглядати в контексті продовження неоосманської експансії Р. Т. Ердогана та його боротьби зі Саудівською Аравією за домінування в близькосхідному регіоні. Не виключений інтерес Туреччини до Пакистану з причини, що ця держава входить до «ядерного клубу».

Іранська ядерна проблема також періодично опиняється в площині турецько-іранських взаємин. Туреччина неодноразово ініціювала пропозиції щодо її врегулювання. Попри співпрацю зі США, які мають жорстку позицію щодо Ірану, Туреччина утримувалася від демонстрації жорсткої сили щодо ядерної програми Ірану. Від часу появи на порядку денному Ради Безпеки ООН у 2006 році питання про ядерне досьє Ірану, позиція Анкари з цього питання така: визнання права Ірану на розвиток мирної атомної енергії, відкидання економічного тиску на цю державу. Дослідники висловлюють припущення, що

причиною такої позиції Туреччини слугують побоювання за звуження економічної співпраці з Іраном, яка активізована упродовж усього періоду правління в Туреччині Партії справедливості та розвитку.

Водночас вищесказане не означає, що Туреччина не занепокоєна ймовірністю перетворення Ірану в ядерну державу, що очікувано зміцнило б регіональні позиції Тегерана. Однак Туреччина наразі відчувається захищеною ядерною парасолькою НАТО. Конфлікт США та Ірану дозволяє Туреччині певною мірою підвищувати рівень довіри Тегерану завдяки механізмам посередництва.

Від 2006 року Туреччина та Іран почали обговорення спільного виконання частини робіт зі збагачення іранського урану на території Туреччини в контексті запропонованої міжнародними посередниками схеми збагачення урану за межами Ірану. У травні 2010 року Туреччиною, Іраном та Бразилією було підписано Спільну декларацію з обміну на території Туреччини низькозбагаченого (3,5 %) іранського урану на високозбагачений (20 %). Передбачалося, що передача на збереження Туреччині 1200 кг низькозбагаченого урану упродовж року дозволить Ірану отримати 120 кг високозбагаченого палива, необхідного для тегеранського дослідницького реактора [51]. Практичної реалізації ця тристороння угода не отримала через відсутність міжнародної підтримки, однак вона сприяла подальшому розвитку відносин Туреччини та Ірану. Зокрема, у червні 2010 року Туреччина як член Ради Безпеки ООН проголосувала проти резолюції № 1929 [16], яка передбачала посилення санкції щодо Ірану. Іранська сторона неодноразово висловлювала вдячність Туреччині за підтримку щодо ядерної проблеми та зусилля, докладені для пошуку політичного рішення та скасування санкцій [76, с. 90].

Туреччина схвально поставилася до підписання у 2015 році Спільного всеосяжного плану дій (Joint Comprehensive Plan of Action) між Іраном та Групою 5+1 (п'ять постійних членів Ради Безпеки ООН та ЄС) як

дипломатичного способу розв'язання іранської ядерної проблеми. Однак турецькі експерти вже тоді висловлювали побоювання: якщо такий план запрацює, чи не зміцнить це Іран; чи не зміниться баланс сил на Близькому Сході на користь Тегерана; чи не потеплішають ірано-американські відносини, а відтак знизиться зацікавленість США у партнерстві з Туреччиною на Близькому Сході [76, с. 90–91].

Водночас такі гіпотези виявилися безпідставними: 08.05.2018 р. США вийшли зі згаданої угоди та поновили санкції проти Ірану (його металургійного сектора), а у листопаді 2019 року – розширили їх (збільшення санкційного списку). Після виходу США з угоди Туреччина висловила за збереження та виконання Спільного всеосяжного плану дій, засудила санкційну політику США. Турецький політолог С. Кохен охарактеризував вихід США з ядерної угоди та запровадження санкції щодо Ірану як найгірший з можливих варіантів [60]. Руйнування конструкції Спільного всеосяжного плану дій позбавило Анкару та Тегеран важливого механізму моделювання своїх регіональних позицій [18, с. 140]. Обидві країни використовували ядерну проблему та переговорний процес для зміцнення іміджу власної винятковості на Близькому Сході [65, с. 10–15], позаяк Туреччина прагнула взяти на себе роль медіатора в перемовинах між Іраном і Заходом, а Іран позиціонував себе як країна, котра одна протидіє Заходу. Загострення ірано-американських відносин та нові санкції США загрожують економічними, фінансовими втратами для не лише для Ірану, а й для Туреччини через обмеження можливостей для регіональної співпраці.

Погодимось з американськими ученими М. Тахіроглу та Б. Бен Галебу, які аргументують, що турецько-іранські відносини в їх чистому виді не потрапляють під характеристику дружби або ж ворожнечі. Вони пропонують використовувати для їх характеристики термін «*fremenies*» («друзі-вороги»). Мова про гнучкі багатоаспектні взаємини, які дозволяють сторонам уникати крайнього загострення, не допускати розриву двосторонніх відносин [79, с.

124]. Доказом цього можуть слугувати протилежні підходи Туреччини та Ірану щодо Сирії [74, с. 213], які наразі не стали перепоною для розриву відносин з інших питань. Дослідники Ш. Акбарзаде та Дж. Баррі [21] також вважають, що турецько-іранські відносини не є ворожими, однак їх безпідставно характеризувати як дружні. «У публічному дискурсі Ірану Туреччина все ще часто позиціюється як антагоністичні сили, а тому навряд можна очікувати повного їх зближення» [11, с. 29].

«Очевидно, що новітні турецько-іранські взаємини вибудовуються під впливом багатьох прихованих механізмів. Упродовж усієї історії взаємин двох держав вони визначаються змаганням за лідерство. Народи обох країн мають імперську свідомість, зберігають історичну пам'ять про різні періоди регіонального домінування та суперництва. Туреччина та Іран пропонують альтернативні варіанти політичної трансформації. Між ними зберігається жорстка конкуренція за вплив у регіоні, настороженість щодо зміцнення позицій іншої сторони (особливо на території Сирії та Іраку). Водночас політичні еліти демонструють прагматизм, який підштовхує сторони до підтримки регіонального балансу сил та інтересів. Тому країни наразі демонструють здатність до ситуативних союзів і готовність йти на компроміси з окремих важливих питань задля підтримки ширшого балансу інтересів» [11, с. 29–30].

«Нині двосторонні взаємини Туреччини та Ірану будуються на поєднанні співробітництва та конкуренції. Обидві країни претендують на роль регіонального лідера, мають власне бачення моделі перспективного розвитку Близького Сходу. З огляду на територіальне сусідство, Туреччина та Іран набувають змагального досвіду за зони впливу, а також взаємодії з питань, щодо яких вони мають спільний інтерес. Обидві країни стикаються нині зі схожими проблемами: зазнають економічних втрат від санкцій США, мають напругу у взаєминах зі Саудівською Аравією, критиковані за підтримку

останніми роками Катару і т. д.» [11, с. 30]. Але якщо розглядати наслідки цих проблем, то вони дуже відрізняються для обох країн, а багато стратегічних завдань не збігаються

«Складність прогнозування перебігу турецько-іранських відносин ускладнює те, що Іран періодично активізує свою агресію. Захоплення іноземних нафтових танкерів, погрози Ірану перекрити Ормузьку протоку для проходження суден з нафтою тощо зумовлюють питання турецького істеблішменту: чи може Іран стати надійним союзником для Туреччини. Наразі відносини двох країн розвиваються, але, на наше переконання, їх не можна вважати передбачуваними, стабільними, стійкими» [11, с. 30].

Характер турецько-іранських взаємин виправдано характеризувати як «конкурентно-кооперативний» (competitive-cooperation) [43]. Двосторонні взаємини Туреччини та Ірану будуються на конкурентній співпраці. Попри періодичне підвищення градусу напруги, чітко простежується прагматизм у відносинах цих держав. Це проявляється у прагненні розвивати торговельно-економічні взаємини, надавати перевагу дипломатії над санкціями чи силовими методами тощо.

«Туреччина спрямована на досягнення регіонального лідерства з урахуванням чинника османського спадку (неосманізм). Іран же просуває своє бачення мусульманської демократії, позиціонує себе як експортер цінностей ісламської революції, які протистоять західним (ліберально-демократичним) цінностям. Туреччина розділяє багато стратегічних підходів Заходу, хоча в окремих питаннях розходиться зі західними партнерами. Натомість Іран відкидає ідеологічне зближення зі Заходом, виступає за збереження власного шляху» [11, с. 30].

Таким чином, Туреччина та Іран нині набувають змагального досвіду за зони впливу, а також взаємодії з питань, щодо яких вони мають спільний інтерес. Турецько-іранська співпраця ускладнена обмеженнями, що впливають

із прагнення кожного з цих акторів міжнародної політики досягти панівних позицій у регіоні. Давня взаємна недовіра Туреччини та Ірану ще доволі сильно перешкоджає обом країнам досягати визначених політичних та економічних цілей. Новітні турецько-іранські відносини коливаються в певному діапазоні, посилюючи періодично конкуренцію, однак не досягають ні точки глибокої кризи, ні рівня стратегічного партнерства [64, с. 53]. Важливими та до кінця нез'ясованими питаннями в відносинах Туреччини та Ірану є справжня природа цих двосторонніх стосунків. Зберігається сильна конкуренція, оскільки обидві країни вважають свою роль провідною у мусульманському світі, обидві претендують на визначальний вплив на пострадянські мусульманські держави, країни Близького Сходу. Очевидно, що геополітичне суперництво між двома країнами триватиме. Відтак турецько-іранські взаємини останніх десятиліть характеризуються прагматизмом, який спонукає обидві сторони тримати канали дипломатії та діалогу відкритими навіть у моменти ескалації напруги у двосторонніх взаєминах. Однак відносини цих держав уподібнені графікові, на якому піднесення змінюються спадами та навпаки.

Висновки до розділу 3.

Сучасний альянс Туреччини та Катару (стратегічне партнерство) має в основі прихильність до політичного ісламу, одних і тих же релігійно-політичних сил (рух «Брати-мусульмани» та близькі їм актори політики), а також наміри зміцнювати свої позиції в субрегіоні Перської затоки, формувати регіональну систему безпеки. Зближенню Туреччини та Катару сприяла поява спільних регіональних противників (найперше – Єгипту), схожість інтересів в підтримці противників Б. Асада та палестинської партії ХАМАС. Катар невідкладно (на відміну від інших арабських держав) засудив спробу військового перевороту 15-16.07.2016 р. проти Р. Т. Ердогана.

Детонатором турецько-катарської співпраці були висунуті (червень 2017 р.) Катару низкою держав звинувачення в дестабілізації регіону Близького Сходу (підтримка терористичних угруповань, співпраця з Іраном). Наслідком озвучення цих підозр стала дипломатична та продовольча блокада Катару, а відтак – пошук цією державою нових партнерів для подолання, найперше, торговельного ембарго. Туреччина першою відкрито підтримала Катар, засудила дії опозиційних до Катару держав, виступила лобістом інтересів Катару на міжнародній арені.

Пріоритетними напрямками турецько-катарської співпраці є військове співробітництво (найперше – дві військові бази) та торговельно-інвестиційне партнерство. Туреччина набула в особі Катару союзника для посилення політичної ваги на Близькому Сході всупереч інтересам, найперше, Саудівської Аравії, ОАЕ та Єгипту. Особливість політики Туреччини проявилася в тому, що підтримуючи Катар, Туреччина синхронно намагалася запобігати (не завжди успішно) звуженню економічної співпраці з іншими країнами Близького Сходу.

Катар першим у світі та єдиний з-поміж держав-членів Ради співробітництва арабських держав Перської затоки, підтримав (з застереженнями) військову кампанію Туреччини «Джерело миру» у Сирії. Точки дотику Туреччини та Катару є й щодо впливу на країни Північної Африки (Судан, Лівія). Альянс Туреччини та Катару охоплює політичну координацію, фінансову допомогу (Катару Туреччині), військову й продовольчу підтримку (Туреччини Катару). Відносини двох держав увиразнюють поєднання кооперації та суперництва з окремих питань. Наразі Туреччина визначально не може впливати на зовнішньополітичний курс Катару, який завдяки природним ресурсам претендує на зміцнення позицій як актора міжнародної політики.

Останніми роками відбулося зближення Туреччини та Йорданії на основі спільності в розумінні регіональних викликів, зокрема проблеми Палестини, зростання ролі Ірану в регіоні, нестабільності в Іраку, потоків біженців зі Сирії

та ін. В основі турецько-йорданської співпраці перебуває розширення економічної співпраці та поглиблення координації з регіональних питань. Активізації турецько-йорданських взаємин сприяло відновлення влітку 2019 року Йорданією повноцінних дипломатичних стосунків із Катаром, а також той факт, що Йорданія не увійшла до антикатарського «Антитерористичного квартету» (2017 р.), а лише знизила рівень свого дипломатичного представництва в цій державі. Туреччина та Йорданія солідаризувалися в критиці рішення президента США Д. Трампа визнати Єрусалим столицею Ізраїлю; обидві держави підтримують Палестину на міжнародному рівні.

Напругу в взаємини Туреччини та Йорданії вносять такі чинники: 1) союзником Йорданії є Єгипет, з котрим у Туреччини напружені відносини; 2) Туреччина підтримує палестинський рух ХАМАС, а Йорданія – рух ФАТХ, який конкурує з ХАМАС; 3) Туреччина розвиває відносини з «Братами-мусульманами», а в Йорданії цей рух опозиційний до йорданського короля Абдалли II; 4) умови угоди про вільну торгівлю між Туреччиною та Йорданією 2011 року практично виявилися не вигідними Йорданії, що зумовило її призупинення в односторонньому порядку (2018 р.). Йорданію тривожить зростання сили Туреччини в арабському світі, позаяк вона економічно узалежнена від монархій субрегіону Перської затоки (значний зовнішній борг), а відтак зацікавлена у розвитку взаємин найперше з ними.

Взаємини між Туреччиною та Іраном визначаються тим, що це дві неарабські країни, кожна з яких позиціонує себе провідним актором близькосхідної політики. Відносини між ними є суперництвом за регіональне домінування за наявності спільних інтересів (торгівля, безпекова політика тощо). Зближенню Туреччини й Ірану довготривало перешкоджали територіальні, ідеологічні, політичні та ін. суперечності, відмінності щодо взаємин зі США тощо. Довготривало Іран розглядав Туреччину як інструмент Заходу, який спрямований на його ізоляцію на міжнародній арені.

Зміни у двосторонніх відносинах пов'язані з курсом Партії справедливості та розвитку щодо активізації взаємин Туреччини з незахідними країнами. Попри те, що з приходом до влади в Туреччині у 2002 році помірковано-ісламістської партії ідеологічне протистояння між Туреччиною та Іраном пішло на спад, суперництво за вплив у регіоні стало новою лінією турецько-іранського розлому. «Арабська весна» та наступний сирійський конфлікт посилили турецько-іранське суперництво за регіональний вплив. Сирійська криза вносить гостроту в турецько-іранські взаємини; Тегеран відкрито озвучує звинувачення Туреччини в неоосманізмі.

Останніми роками відносини між Туреччиною та Іраном прагматизувалися. Це вдалося завдяки розвитку економічної співпраці, однак двосторонній товарообіг незначний. Турецько-іранські відносини не можна узагальнено схарактеризувати, як дружбу чи ворожнечу; це відносини в системі «друзі-вороги» – гнучкі багатоаспектні взаємини, які дозволяють уникати крайнього загострення та не допускати розриву. Нині Туреччина та Іран опинилися по інший бік осі, сконструйованої довкола лідерства Саудівської Аравії. Через те, що Іран періодично активізує свою агресію, відносини двох країн не є передбачуваними та стабільними. Давня взаємна недовіра Туреччини та Ірану перешкоджає обом країнам досягати визначених політичних та економічних цілей.

Список використаних джерел до розділу 3.

1. Аль-Азаві, Х. А. К. (2017). *Еволюція регіональної політики Турецької Республіки*: дис. ... канд. політ. н.: 23.00.04. Київ: Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

2. Аль-Файєз, М. (2013). Особлива роль Йорданського Хашимітського Королівства на Близькому Сході. *Нова парадигма*, 117, 98-106.
3. Волохов, В. (2019). *Близький Схід: Стабільна нестабільність*. Available from: <http://bintel.com.ua/uk/article/blyzkyu-skhid-stabilna-nestabilnist/>
4. Гергель, Ю. (2016). Україна та арабські держави Леванту (Сирія, Ліван, Йорданія): передумови та обставини встановлення дипломатичних відносин. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, 25, 59-85.
5. Закіянов, Д., Паливода, Н. (2017). *Маленькі, але горді: як і чому розгоряється криза навколо Катару*. Available from: <https://mind.ua/publications/20172865-malenki-ale-gordi-yak-i-chomu-rozgoryaetsya-kriza-navkolo-kataru>
6. Иванова, И. И. (2017). *Эволюция ближневосточной политики Турецкой Республики (1923–2016)*. Москва: Аспект-Пресс.
7. Кияниця, Л. Л. (2017). Конфліктогенність міждержавних відносин на Близькому Сході після «Арабської весни»: сучасний стан та перспективи розвитку. *Вісник НТУУ «Київський політехнічний інститут»*. Серія Політологія. Соціологія. Право, 1-2 (33-34), 43-48.
8. Нагайчук, Н. (2019). Сучасна криза на Близькому Сході: геополітичний аспект. *Східний світ*, 1, 82-115.
9. Ніколаєва, Д. О. (2019). Турецько-йорданські двосторонні відносини: розбіжності на тлі спільних інтересів. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*, 4 (56), 99-108.
10. Ніколаєва, Д. О. (2019). Турецько-катарський альянс: спільні противники та інтереси у близькосхідному регіоні. *Держава і право. Серія Політичні науки*, 86, 388-398.
11. Ніколаєва, Д. О. (2020). Взаємодія Туреччини та Ірану в системі координат «друзі-вороги». In: *Теорія і практика актуальних наукових досліджень: матеріали II науково-практичної конференції (28-29 лютого, 2020, м. Дніпро)*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», pp. 27-31.

12. Ніколаєва, Д. О. (2020). Стратегічний альянс Анкара-Доха: переваги та ризики партнерства в контексті претензій Туреччини на лідерство у близькосхідному регіоні. In: *Соціально-політичні проблеми сучасності: матеріали V Всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих учених* (20 березня 2020 р.). Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, pp. 98-101.
13. Ніколаєва, Д. О. (2020). Турецько-іранські двосторонні відносини як приклад конкурентно-кооперативної взаємодії. *Політикус*, 1, 69-73.
14. Новицька, О. В. (2015). Міжнародне визнання Держави Палестини – прорив у мирному процесі чи черговий етап переговорів? *Науковий вісник Дипломатичної академії України. Серія Політичні науки*, 22 (2), 130-136.
15. Райхель, Ю. (2017). Изгой Перської затоки: криза в Катарі, яка нікому не вигідна. *Незалежний культурологічний журнал «І»*. Available from: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2017/Rajhel_Izgoi_Perskoi_zatoky.htm
16. *Резолюція № 1929 (2010) Ради Безпеки ООН*. Available from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_i86
17. Свистунова, И. А. (2015). Турецко-иранские отношения: двустороннее сотрудничество и региональная конкуренция. In: *Турция на пути к региональному лидерству (к 90-летию Турецкой республики)*. Москва: Институт востоковедения РАН, pp. 226-235.
18. Свистунова, И. А. (2019). Турецко-иранские отношения на Ближнем Востоке: в поисках регионального баланса. *Вестник МГИМО-Университета*, 12 (4), 130-144.
19. Afacan, S. (2018). Turkiye – İnan İlişkilerini Yeniden Düşünmek. *İlke Politika Notu*, 2, 1-11.
20. Akbarzadeh, Sh., Barry, J. (2016). Iran and Turkey: not quite enemies but less friends. *Third World Quarterly*, October, 1-16.
21. Akbarzadeh, Sh., Barry, J. (2017). Iran and Turkey: not quite enemies but less than friends. *Third World Quarterly*, 38 (4), 980-999.

22. Aktaş, K. (2018). Suriye ve Irak Ornekleri Uzerinden Turkiye-İran İlişkileri: İş Birliği mi Rekabet mi? – *Turkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 1 (June), 163-184.
23. Al Sharif, O. (2018). Jordan and Turkey get cozy. Available from: <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2018/02/jordan-turkey-boost-relations-face-regional-challenges.html>
24. Al-Fawwaz, A., Abualkanam, A. S. (2019). Political History of Turkey-Iran Relations: Convergence and Divergence. *European Journal of Social Sciences*, 58 (3), 202-210.
25. Al-Khalidi, S. (2019). *Top Turkish officials visit Jordan in move to deepen ties: officials*. Available from: <https://www.reuters.com/article/us-turkey-jordan-ties/top-turkish-officials-visit-jordan-in-move-to-deepen-ties-officials-idUSKCN1UI2LZ>
26. Ayman, G. (2012). Regional aspirations and limits of power: Turkish-Iranian relations in the New Middle East. *Etudes Helleniques – Hellenic Studies*, 20 (1). Available from: https://ndu.edu.pk/issra/issra_pub/Original_Article_Regional_Aspirations.pdf
27. Barbelet, V., Wake, C. (2017). *The lives and livelihoods of Syrian refugees in Turkey and Jordan. Summary Report*. Overseas Development Institute.
28. Baş, Ş. (2013). Pragmatism and Rivalry: The Nature of Turkey-Iran Relations. *Turkish Policy Quarterly*, 3, 113-124.
29. Başkan, B. (2019). Turkey between Qatar and Saudi Arabia: Changing Regional and Bilateral Relations. *Uluslararası İlişkiler*, 16 (62), 85-99.
30. Başkan, B. (2016). *Turkey and Qatar in the Tangled Geopolitics of the Middle East*. New York: Palgrave Macmillan US.
31. Baskın, O. (Ed.) (2012). *Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. Cilt II. 1980–2001*. İstanbul: İletişim Yayınları.

32. Baskın, Ö. (Ed.) (2013). *Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. Cilt III. 2001-2012*. İstanbul: İletişim Yayınları.
33. Brakel, K. (2019). *The unequal brothers – Turkey, Iran and the nuclear dispute*. Available from: <https://eu.boell.org/en/2019/10/09/unequal-brothers-turkey-iran-and-nuclear-dispute>
34. Cafiero, G. (2019). *Iran's View On Turkey's Operation Peace Spring*. Available from: <https://lobelog.com/irans-view-on-turkeys-operation-peace-spring/>
35. Cafiero, G. (2019). *Operation Peace Spring Has Further Exposed Close Turkish-Qatari Ties*. Available from: <https://lobelog.com/operation-peace-spring-has-exposed-the-close-ties-between-turkey-and-qatar/>
36. Cammack, P. et al. (2017). *Arab Fractures: Citizens, States, and Social Contracts. Carnegie Endowment for International Peace*. Washington, D.C.
37. Carmon, Y., Meital, C. (2019). *Turkey-Qatar relations: From bilateral ties to strategic partnership*. Available from: <https://www.jns.org/turkey-qatar-relations-from-bilateral-ties-to-strategic-partnership/>
38. Cengiz, S. (2019). *Turkey and Jordan united by regional crises*. Available from: <https://www.arabnews.com/node/1449111>
39. Ceyhun, H. E. (2018). *Turkey in the Middle East: Findings from the Arab Barometer*. Retrived from <https://www.arabbarometer.org/wp-content/uploads/Turkey.pdf>
40. Champion, M. (2017). *Saudi Dispute With Qatar Has 22-Year History Rooted in Gas*. Available from: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-06-06/saudi-arabia-s-feud-with-qatar-has-22-year-history-rooted-in-gas>
41. *Custodianship over Holy Sites* (2019). Available from: <https://kingabdullah.jo/en/page/the-hashemites/custodianship-over-holy-sites>
42. Davutoğlu, A. (2001). *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*. İstanbul: Küre Yayınları.

43. Dirik, G. (19 Jul 2019). Co-opetition in Turkey Iran relations. *Daily Sabah*.
44. *Erdogan says Qatar backs Turkey's plans to settle Syrian refugees: NTV* (2019). Available from: <https://www.reuters.com/article/us-syria-security-turkey-qatar/erdogan-says-qatar-backs-turkeys-plans-to-settle-syrian-refugees-ntv-idUSKBN1Y016N>
45. *Erdogan says Turkey will continue oil, natural gas trade with Iran: NTV* (2019). Available from: <https://www.reuters.com/article/us-turkey-iran-trade-usa/erdogan-says-turkey-will-continue-oil-natural-gas-trade-with-iran-ntv-idUSKBN1WB33D>
46. *FBI helping Qatar probe alleged agency website hacking* (2017). Available from: <https://gulfbusiness.com/us-investigators-helping-qatar-probe-alleged-agency-website-hacking/>
47. *FM Zarif calls for ending incursion into Syria* (2019). Available from: <https://en.irna.ir/news/83519266/FM-Zarif-calls-for-ending-incursion-into-Syria>
48. Gavlak, D. (2019). *Jordan Seeks Middle Ground in Mideast Rift*. Available from: <https://www.voanews.com/middle-east/jordan-seeks-middle-ground-mideast-rift>
49. Ghazal, M. (22 Nov 2018). Cancellation of trade agreement with Turkey goes into effect. *The Jordan Times*.
50. *Iran's Trade With Turkey Tumbles 39 %* (2019). Available from: <https://financialtribune.com/articles/domestic-economy/100968/irans-trade-with-turkey-tumbles-39>
51. *Joint Declaration of the Ministers of Foreign Affairs of Turkey, Iran and Brazil* (2010). Available from: http://www.mfa.gov.tr/17_05_2010-joint-declaration-of-the-ministers-of-foreign-affairs-of-turkey_-iran-and-brazil_en.mfa
52. Jones, D. (2019). *Turkey, Iran Join Forces Against Kurdish Rebels*. <https://www.voanews.com/middle-east/turkey-iran-join-forces-against-kurdish-rebels>

53. Jones, M. (June 7, 2017). Hacking, bots and information wars in the Qatar spa. *Washington Post*.
54. Joobani, H. A., Mousavipour, M. (2015). Russia, Turkey, and Iran: Moving Towards Strategic Synergy in the Middle East? *Strategic Analysis*, 2, 141-155.
55. *Jordan halts free trade deal with Turkey, citing 'unequal competition'*. (2018). Available from: <http://www.hurriyetdailynews.com/jordan-halts-free-trade-deal-with-turkey-citing-unequal-competition-128664>
56. *Jordan suspends free trade agreement with Turkey* (2018). Available from: http://www.xinhuanet.com/english/2018-03/13/c_137034463.htm
57. *Katar Bayraktar kullanıcısı oldu, 6 İHA ve 3 yer istasyonu teslim edildi* (2019). Available from: <http://www.kokpit.aero/baykar-katar-teslimat-bayraktar>
58. King Abdullah of Jordan fears that old allies are ditching him (8 June 2019). *The Economist*.
59. Kirisci, K. (2019). *Post-revolutionary Iran and Turkey at 40: Pragmatism and convergence*. Available from: <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/04/04/post-revolutionary-iran-and-turkey-at-40-pragmatism-and-convergence/>
60. Kohen, S. (11 May 2018) Trump'ın esas amacı ne? *Milliyet*.
61. Kurşun, Z. (2019). *The ups and downs of Turkey – Jordan relations*. Available from: <https://www.middleeastobserver.org/2019/02/06/the-ups-and-downs-of-turkey-jordan-relations/>
62. Kuttab, D. (31 Oct 2018). Turkey and Jordan: An alliance that needs attention. *The Jordan Times*.
63. Larrabee, F. S., Nader, A. (2013). *Turkish-Iranian Relations in a Changing Middle East*. Arlington, VA: Rand Corporation.
64. Lindenstrauss, G. (2019). Turkey and Iran: Two Regional Powers and the Relations Pendulum. *Memorandum*, 173, 53-62.

65. MacGillivray, I. W. (2019). Complexity and Cooperation in the Times of Conflict: Turkish-Iranian Relations and the Nuclear Issue. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 1-25.
66. Magid, A. (2016). Are Amman-Ankara ties in crisis? Available from: <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/04/jordanian-monarch-international-regional-ties-turkish.html>
67. Mogielnicki, R. (2018). *The new economics of Qatar-Turkey relations*. Available from: <https://www.mei.edu/publications/new-economics-qatar-turkey-relations>
68. Nahhas, R. (18 Mar 2018). Jordan suspends free trade agreement with Turkey over unfair competition. *The Arab Weekly*.
69. Ozcan, N. A., Ozdamar, O. (2010). Uneasy Neighbors: Turkish-Iranian Relations Since the 1979 Islamic Revolution. *Middle East Policy*, 3, 101-117.
70. *Protest At Turkish Embassy In Tehran Condemning Invasion Of Syria* (2019). Available from: <https://en.radiofarda.com/a/protest-at-turkish-embassy-in-tehran-iran-in-protest-to-syria-invasion/30213462.html>
71. *Qatar-Turkey relations strengthened further after failed coup & siege: Envoy* (2019). Available from: <https://thepeninsulaqatar.com/article/04/07/2019/Qatar-Turkey-relations-strengthened-further-after-failed-coup-siege-Envoy>
72. *Qatar-Turkey trade volume rises by 85% to QR8.7bn* (2018). Available from: <https://thepeninsulaqatar.com/article/22/11/2019/Qatar-Turkey-trade-volume-rises-by-85-to-QR8.7bn>
73. *Qatar-Turkey trade volume set to touch \$5bn* (2018). Available from: [https://www.thepeninsulaqatar.com/article/21/02/2018/Qatar-Turkey-trade-volume-set-to-touch-\\$5bn](https://www.thepeninsulaqatar.com/article/21/02/2018/Qatar-Turkey-trade-volume-set-to-touch-$5bn)
74. Sari, B. (2018). The Strategic Interaction between Turkey and Iran in the Syrian Crisis: A Game Theoretical Analysis for the Time Frame from 2011 to 2015. *Bilig – Turk Dunyasi Sosyal Bilimler Dergisi*, 87, 203-227.

75. Sinkaya, B. (2012). Rationalization of Turkey-Iran Relations: Prospects and Limits. *Insight Turkey*, 2, 137-156.
76. Sinkaya, B. (2016). Iran and Turkey Relations after the Nuclear Deal: A Case for Compartmentalization. *Ortadogu Etutleri*, 1, 80-100.
77. Solomon, E. (5 June 2017). The \$1bn hostage deal that enraged Qatar's Gulf rivals. *Financial Times*.
78. *Syria Regional Refugee Response. Total Persons of Concern by Country of Asylum* (2019). Available from: <https://data2.unhcr.org/en/situations/syria>
79. Tahiroğlu, M., Ben Taleblu, B. (2015). Turkey and Iran: The Best of Frenemies. *Turkish Policy Quarterly*, 1, 123-134.
80. *Tehran-Istanbul Train to resume service this year* (2019). Available from: <https://en.irma.ir/news/83490635/Tehran-Istanbul-Train-to-resume-service-this-year>
81. Tisdall, S. (12 Oct 2019). Erdoğan has managed the unthinkable: uniting all the other Middle East rivals. *The Guardian*.
82. Tremblay, P. (2019). *Is Iran-Turkey rapprochement sustainable?* Available from: <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/09/turkey-iran-experts-ask-if-rapprochement-sustainable.html>
83. *Turkey's 'triangle of peace' crucial for stability in Sudan, experts say* (2019). Available from: <https://www.yenisafak.com/en/world/turkeys-triangle-of-peace-crucial-for-peace-stability-in-sudan-experts-say-3479036>
84. *Turkish Airlines launches Istanbul-Aqaba direct flights* (2018). Available from: <https://www.aa.com.tr/en/economy/turkish-airlines-launches-istanbul-aqaba-direct-flights/1093211>
85. Unver, H. A. (2012). How Turkey's Islamists Fell out of Love With Iran. *Middle East Policy*, 4, 103-109.
86. Unver, H. A. (2016). Turkish-Iranian Energy Collaboration and Conflict: The Regional Politics. *Middle East Policy*, 2, 132-145.

87. Wintour, P. (23 June 2017). Qatar given 10 days to meet 13 sweeping demands by Saudi Arabia. *The Guardian*.

88. Yücesoy, V. (2019). The recent rapprochement between Iran and Turkey: is it durable or is it a relationship of convenience? *Turkish Studies*. Available from: <https://www.tandfonline.com/loi/ftur20>

РОЗДІЛ 4

КОНКУРЕНТИ ТУРЕЧЧИНИ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ: КЕЙСИ САУДІВСЬКОЇ АРАВІЇ, ОАЕ, ІЗРАЇЛЮ ТА ЄГИПТУ

4.1. Від суперництва до проксі-воєн Туреччини та Саудівської Аравії.

«В останні роки політичний дискурс приділяє щораз більше уваги двостороннім турецько-саудівським відносинам. Вони вивчаються в контексті повалення режиму єгипетського президента М. Мурсі, спроби державного перевороту в Туреччині 2016 року, довготривалої блокади Катару, вбивства журналіста Дж. Хашкаджі, конкуренції за вплив на держави Африканського Рогу та низки інших гострих проблем. Зберігаючи наразі доволі міцні економічні відносини, Саудівська Аравія та Туреччина мають напружені та нестабільні політичні взаємини. Взаємодію цих держав нині визначає жорстка конкуренція за лідерські позиції в сунітському мусульманському світі» [12, с. 335].

Хоч Туреччина та Саудівська Аравія мають багато спільних інтересів у регіоні, точки взаємовигідної співпраці, однак після початку «Арабської весни» вони перейшли на антагоністичні позиції як актори близькосхідної політики. Така поляризація не відповідає інтересам обох країн, сприяє наростанню геополітичної турбулентності в регіоні. І Туреччина, і Саудівська Аравія значно уразливіші до економічних та безпекових викликів, перебуваючи у протилежних таборах близькосхідної політики [46]. Нинішня напруга у двосторонніх взаєминах дозволяє говорити про фактичне ведення неоголошеної «холодної війни» Туреччини (у спілці з Катаром) із блоком більшості країн-учасниць Ради співробітництва арабських держав Перської затоки за лідерства Саудівської Аравії. Наростанню напруги сприяє військова присутність Туреччини на півночі Сирії, співпраця з Росією, Іраном, Катаром, політика

Туреччини щодо Республіки Кіпр та континентального шельфу цієї держави та розлогий перелік інших подразників [12, с. 336].

Напруга помітна не лише на рівні політичної еліти, а й у ставленні двох народів один до одного. Наприклад, за результатами опитування, проведеного американським аналітичним центром Pew Research Center [62], з-поміж досліджуваних мусульманських держав турецькі респонденти висловили найбільш негативне сприйняття саме Саудівської Аравії: лише 26 % опитаних (дані 2013 року) засвідчили позитивне ставлення до цієї держави (ще у 2007 році цей показник був зафіксований на рівні 40 %) [45].

Хоча дипломатичні відносини між Турецькою Республікою та Королівством Саудівська Аравія встановлені ще у 1932 році, країни не проявляли інтересу до співпраці аж до кінця 1960-х років. Причиною цього, припускаємо, було те, що світська керівна еліта Туреччини більше прагнула до стратегічних та економічних зв'язків зі Заходом, ніж з арабським світом. Ситуація почала змінюватися, коли у 1969 році Туреччина приєдналася до Організації ісламського співробітництва, штаб-квартира якої знаходиться в Саудівській Аравії. Активізації співпраці сприяла й ініціатива Туреччини у 1975 році налагодити відносини з Організацією звільнення Палестини [12, с. 336]. Відносини Туреччини та Саудівської Аравії продовжили еволюціонувати у 1980-х роках, однак погіршилися у 1990-х роках, коли Саудівська Аравія зайняла сторону Сирії у кількох її суперечках з Туреччиною (найперше, щодо розподілу водних ресурсів) [39].

Згадані злети та падіння в турецько-саудівських двосторонніх відносинах почасти були й наслідком політичної нестабільності в Туреччині, зокрема кількох військових заколотів (1971, 1980 рр.) [67]. «Двосторонні відносини демонстрували тенденцію до поліпшення, коли при владі в Туреччині були ті партії, які відчували тісні культурні та релігійні зв'язки з мусульманськими державами-сусідами. Після того, які військові усунули такі партії від влади,

відносини між Туреччиною та Саудівською Аравією йшли на спад» [12, с. 336–337].

У 2002 році, після приходу до влади в Туреччині Партії справедливості та розвитку, Р. Т. Ердоганом пріоритетом було визначено вибудовування міцних відносин з арабськими, мусульманськими сусідами. Вторгнення США до Іраку у 2003 році «та наслідки зміни балансу сил у регіоні зблизили Туреччину та Саудівську Аравію: обидві держави були занепокоєні можливим зростанням зовнішньополітичного впливу Ірану. Туреччина та Саудівська Аравія солідаризувалися у прагненні стримувати вплив Ірану в Сирії та Лівані» [12, с. 337]. Результатом такого потепління відносин Туреччини та Саудівської Аравії стала низка візитів на найвищому рівні: тодішній король Саудівської Аравії Абдалла ібн Абдель Азіз Аль Сауд у серпні 2006 року став першим лідером цієї держави, який від 1966 року відвідав Туреччину з офіційним візитом [56] та повторив візит у наступному році. У свою чергу Р. Т. Ердоган чотири рази як прем'єр-міністр у 2009–2011 роках здійснив офіційні візити до Саудівської Аравії. Тогочасні взаємини короля Абдалли ібн Абдель Азіз Аль Сауда та прем'єр-міністра Р. Т. Ердогана були достатньо дружніми. Доказом цього може слугувати факт відзначення Саудівською Аравією турецького президента у 2010 році високою відзнакою – Міжнародною премією короля Фейсала в номінації «Служіння ісламу» [53].

Контакти на найвищому державному рівні сприяли активізації між Туреччиною та Саудівською Аравією бізнес-контактів та інвестицій. Турецький експорт текстилю, металів та інших виробів до Саудівської Аравії зріс із 397 млн дол. США у 2000 році до 3,6 млрд дол. США у 2012 році. Саудівські підприємці, які не почували себе бажаними у США та Європі після подій 11 вересня 2001 року, розглядали Туреччину як один з привабливих бізнес-напрямоків [12, с. 337].

Відносини між Туреччиною та Саудівською Аравією різко змінили характер від 2011 року, з початком «Арабської весни», в ході якої були повалені уряди Тунісу, Єгипту та Лівії. Туреччина та Саудівська Аравія підтримували протилежні сторони революційних протистоянь. Якщо уряд Р. Т. Ердогана вітав революції та їх нові уряди, то влада Саудівської Аравії розглядала їх як дестабілізаційні [61]. Прикладом такої незгоди з протестувальниками може слугувати той факт, що Саудівська Аравія разом з іншими державами Перської затоки скерувала війська до Бахрейна, щоб пригнітити протести в цій країні [12, с. 338].

«Напруга між Туреччиною та Саудівською Аравією в ході «Арабської весни» досягла апогею, коли М. Мурсі, тісно пов'язаний з політичним рухом «Братів-мусульман», переміг на перших постреволюційних президентських виборах у Єгипті (червень 2012 р.). Р. Т. Ердоган виступив на підтримку М. Мурсі та «Братів-мусульман» [12, с. 338]. Останні, попри свій нелегальний статус, одразу почали відігравати помітну роль у політичному житті Єгипту, що викликало занепокоєння найперше Саудівської Аравії та ОАЕ. Ці країни мають довготривалу історію ворожнечі з «Братами-мусульманами» й остерігалися, що зміцнення позицій цього руху в Єгипті сприятиме його піднесенню й в країнах Перської затоки [12, с. 338].

Відтак, розрив між Туреччиною та Саудівською Аравією посилювався після військового перевороту в Єгипті 2013 році, який усунув від влади президента М. Мурсі. Прем'єр-міністр Р. Т. Ердоган рішуче засудив таку зміну влади та надав притулок членам «Братів-мусульман» на території Туреччини. Водночас Саудівська Аравія (спільно з ОАЕ, Оманом та Кувейтом) запропонувала [36] значну фінансову допомогу (12,5 млрд дол. США, а також нафту), щоб зміцнити новий режим військових у Єгипті. Військовий переворот у Єгипті 2013 року посилював розлам мусульманського світу. Втім, на цьому етапі розриву відносин між Туреччиною та Саудівською Аравією допущено не було. І тоді, і опісля

(кейси Катару (2017) та Дж. Хашкаджі (2018), до яких ми звернемося далі), сторони робили такі публічні кроки, які попри все запобігли розірванню двосторонніх взаємин [12, с. 338–339].

Відносини Туреччини та Саудівської Аравії також були підірвані у 2014 році діями Саудівської Аравії, спрямованими проти набуття Туреччиною статусу непостійного члена Ради безпеки ООН [22]. Ще одним поворотним моментом у відносинах Туреччини та Саудівської Аравії була спроба державного перевороту в Туреччині липні 2016 року. Ця подія «обростала» непідтвердженою інформацією про те, що цей заколот фінансували союзники Саудівської Аравії, зокрема ОАЕ [12, с. 339].

Однією з найбільшчужих ліній розламу між Саудівською Аравією та Туреччиною стало оголошення низкою країн Близького Сходу (Бахрейн, Єгипет, Ємен, Лівія, Маврикій, Мальдіви ОАЕ, Саудівська Аравія) в червні 2017 року економічної блокади Катару та розриву дипломатичних відносин з цією державою. Вочевидь, згадані країни у своєму тиску на Катар не очікували, що Туреччина так швидко знайде достатню мотивацію для надання допомоги. Торговельні, інвестиційні та інші зв'язки Туреччини зі Саудівською Аравією та ОАЕ були значно більші за обсяги тодішньої співпраці з Катаром. «На це, здавалося б, Туреччина мала б зважити, приймаючи рішення підтримати Катар в умовах оголошення йому своєрідного ostracism. Однак Р. Т. Ердоган знайшов стратегічну мотивацію віддати перевагу розвитку зв'язків із Катаром» [12, с. 339]. Щоб мінімізувати потенційні втрати зв'язків зі Саудівською Аравією та ОАЕ, турецький президент міг обмежити підтримку Катару дипломатичною та словесною підтримкою. «Однак він ініціював повномасштабну економічну та військову допомогу, яка уможливила протистояння Катару спрямованій проти нього блокаді. Незважаючи на політику Туреччини щодо Катару, Саудівська Аравія та ОАЕ нині залишаються потужними торговельними партнерами

Туреччини у регіоні Перської затоки: на них припадає 70 % загального експорту Туреччини до регіону» [12, с. 339].

Проте така зовнішньополітична активність Туреччини викликала негативні її оцінки як актора близькосхідної політики. Так, кронпринц Саудівської Аравії М. ібн Салман Аль Сауд під час свого візиту до Єгипту у березні 2018 році зарахував Туреччину до «трикутника зла». Він звинуватив Анкару в спробі відновити халіфат, який був ліквідований майже сто років тому під час краху Османської імперії. Саудівська Аравія озвучує занепокоєння активною взаємодією Туреччини з Іраном на рівні керівників збройних сил щодо врегулювання громадянської війни в Сирії [12, с. 340].

«Наступним чинником загострення взаємин Туреччини та Саудівської Аравії став інцидент зі зникненням (убивством) у жовтні 2018 року Дж. Хашкаджі (Хашоггі) – колумніста видання The Washington Post, опозиціонера, критика спадкового кронпринца Саудівської Аравії М. ібн Салмана Аль Сауда» [12, с. 340]. Ще 2017 року журналіст виїхав до США, остерігаючись можливих репресій саудівської влади. З Дж. Хашкаджі зв'язок був втрачений саме після його візиту до дипломатичної установи Королівства Саудівська Аравія в Стамбулі. Саудівська Аравія спершу заперечувала факт смерті журналіста, однак згодом визнала: Дж. Хашкаджі помер, проте випадково, внаслідок бійки. За це невдовзі було засуджено п'ятьох обвинувачених до смертної кари, а ще трьох – до 24 років позбавлення волі.

Власне від часу резонансного інциденту з Дж. Хашкаджі Туреччина активізувала критику Саудівської Аравії. Турецькі високопосадовці, зокрема президент Р. Т. Ердоган, озвучили гіпотези: саудівські агенти убили журналіста, розчленували його тіло та винесли за межі дипломатичної установи; замовники вбивства Дж. Хашкаджі пов'язані зі спадковим кронпринцом Саудівської Аравії М. ібн Салман Аль Саудом [12, с. 340].

«Ще до початку офіційного слідства очевидним було бажання турецької влади використати інцидент зі зникненням журналіста в інформаційній боротьбі проти Саудівської Аравії. У відповідь Саудівська Аравія ледь не вдалася до вислання посла Турецької Республіки. Турецька стратегія була спрямована на те, щоб створити сильний тиск на саудівського монарха та основних зовнішньополітичних союзників Саудівської Аравії. В ситуації з вбивством Дж. Хашкаджі Р. Т. Ердоган постав у нетрадиційній для себе, як неоавторитарного лідера, ролі захисника прав людини та вільних медіа» [12, с. 340–341]. Вочевидь, тиском на Саудівську Аравію Туреччина прагнула завдати репутаційних втрат саудівському монарху та домогтися припинення блокади Катару. Зауважимо, що цей трагічний інцидент увів у політичний дискурс новотвір «убивча дипломатія».

Останнім часом в саудівських медіа озвучуватися застереження щодо відвідин Туреччини туристами з країн Близького Сходу з міркувань безпеки [26]. Заголовки публікацій на тлі вбивства Дж. Хашкаджі містили тези на взірець: «Не їдьте в Туреччину», «Туреччина не є безпечна» і под. Офіційні дипломатичні установи Саудівської Аравії в Туреччині ширили інформацію про зростання випадків крадіжок паспортів і дрібних злочинів у знакових туристичних локаціях. Ця тактика спрацювала: за даними туристичного урядового відомства Туреччини тільки за перші п'ять місяців 2019 року чисельність туристів зі Саудівської Аравії знизилася на понад 30 % у порівнянні з аналогічним періодом 2018 року. Водночас туристи зі Саудівської Аравії дуже цінні для Туреччини, позаяк вони витрачають у середньому на добу 500 дол. США, що значно перевищує витрати європейських туристів. Також піддані Саудівської Аравії становлять значну частку інвесторів та покупців нерухомості, особливо на курортах Туреччини. Так, від 2012 року піддані Саудівської Аравії можуть володіти усіма видами нерухомості в Туреччині; це

унормовано окремим законом (Turkish Foreign Nationalities Act 2012) [12, с. 341].

Наведемо приклад, як за допомогою нових медіа формуються антитурецькі настрої у Саудівській Аравії. Н. Мадхалі, засновник саудівської ІТ-компанії «Eker Co», який має понад 630 тисяч підписників у Twitter (<https://twitter.com/naifco>), був серед тих впливових користувачів, які формували громадську думку, висуваючи неформальні звинувачення проти Туреччини. Зокрема, Н. Мадхалі озвучив пропозиції для туристів зі Саудівської Аравії їхати до інших локацій, де проживає мусульманська більшість (Азербайджан, Боснія та ін.).

Кампанія з бойкоту Туреччини набула розмаху завдяки широко поширюваному відео, в якому губернатор округу Ер-Ріяд відмовився прийняти чашку кави відомої турецької торгової марки «Kurukahveci Mehmet Efendi». Також відзначимо, що на економічному фронті ведеться тонка кампанія. Наприклад, очільник торгово-промислової палати Ер-Ріада застеріг саудівських підприємців від ведення бізнесу з турецькими партнерами з огляду на прогнозовані інвестиційні ризики та нестабільну безпекову ситуацію. Упродовж 2019 року турецькі товари блокувалися у портах Саудівської Аравії. Турецька сторона характеризувала такі дії, як введення Саудівською Аравією латентного ембарго на турецький експорт [66]. Раніше такі вантажі, як фрукти та овочі в «термін до двох діб проходили всі необхідні митні процедури. Блокування саудівською стороною проявилось у зволіканні пропуску таких товарів до аж до місяця часу, допоки товар не псувався» [12, с. 341–342].

Оскільки з-поміж країн Близького Сходу саме Саудівська Аравія є одним з найбільших інвесторів Туреччині, то Туреччину непокоїть зменшення саудівських інвестицій, особливо в час економічної нестабільності. Втім, далеко не усі саудівські підприємці згортають свої проєкти з Туреччиною. Наприклад, у квітні 2019 року саудівською компанією SAK було оголошено плани

інвестувати до 100 млн. дол. США у сільське господарство, охорону здоров'я та готельний сектор Туреччини [25]. Сільське господарство Туреччини інвестується найперше, адже понад 80 % своїх потреб у харчах Саудівська Аравія задовольняє завдяки експорту. Частина саудівських підприємців, яка перебуває на позиціях співпраці з Туреччиною, вважає, що політичні чинники не повинні ускладнити економічну співпрацю [12, с. 342].

Зростання партнерства Саудівської Аравії зі Загонами народної оборони (YPG) – національною армією Сирійського Курдистану загрожує подальшою ескалацією напруги в турецько-саудівських відносинах. Це зумовлене тим, що турецька влада розглядає Робітничу партію Курдистану, Загони народної оборони найбільшими загрозами безпеці Турецької Республіки. Якщо раніше звинувачення щодо підтримки Загонів народної оборони Туреччина «спрямовувала, найперше, щодо ОАЕ, то нині розширила країни, яким адресовані звинувачення, Саудівською Аравією» [12, с. 342–343].

Саудівську Аравію непокоїть розширення політичних та економічних інвестицій в країнах т. зв. Африканського Рогу з мотиву конкуренції з країнами Перської затоки. Найперше, мова про Сомалі [49]. Туреччина збільшила свою військову присутність на суданському острові Суакін, щоб встановити плацдарм в Червоному морі. Також Туреччина відкрила військову базу в Судані. Відзначимо активність Туреччини щодо Ефіопії, комерційні інвестиції в яку переважають інвестиції в Сомалі та Судан. Туреччиною не ігнорується навіть невелика держава Республіка Джибуті [72].

Саудівська Аравія за підтримки низки близькосхідних країн засудила втручання Туреччини у справи Лівії. 02.01.2020 р. турецький парламент підтримав розміщення військ у Лівії, де є двовладдя, «для підтримки уряду національної згоди лівійського прем'єр-міністра Ф. аль-Сарраджа (цей уряд підтримує ООН), який змагається за владу зі силами генерала Х. Хафтара, що

базується на сході Лівії. Останнього підтримують, найперше, Саудівська Аравія, ОАЕ та Єгипет.

Є припущення, що активізація Туреччини щодо Лівії зумовлена її бажаннями зміцнити свої позиції в Середземному морі» [12, с. 343]. Ще 28.11.2019 р. Р. Т. Ердоган та Ф. аль-Саррадж уклали угоду про співпрацю та морські кордони, за якою самовільно провели морський кордон у Середземному морі, ігноруючи нафтогазові континентальні шельфи Кіпру та Греції. Відтак, Туреччина може опиратися на угоди з Лівією при проведенні геологорозвідувальних робіт на шельфі найперше Кіпру. У цьому контексті відзначимо, «що Саудівська Аравія розглядає Кіпр союзником у протидії активізації діяльності Туреччини в Середземномор'ї. Фактично Саудівська Аравія проводить регіональну політику стримування Туреччини у регіоні Середземного моря шляхом посилення двосторонніх відносин з Кіпром» [12, с. 343].

Протистояння між Туреччиною та Саудівською Аравією вийшло й на рівень сфери культури. Наприклад, у листопаді 2019 року на саудівському приватному телеканалі MBC розпочата трансляція 15-серійного серіалу «Королівство вогню» («Kingdoms of Fire», «Mamlakaat Al-Nar»). Фільм зображає османів як тиранічних окупантів, які століттями руйнували арабський світ. Ця кінострічка певною мірою символізує мінливі відносини між Туреччиною та арабським світом [12, с. 344]. Офіційна позиція Р. Т. Ердогана та керівної Партії справедливості та розвитку полягає в відстоюванні думки, що османське панування навпаки принесло користь арабам, а на Близькому Сході почався розбрат саме після вислання османів. Турецькі коментатори серіалу «Королівство вогню» вважають, що ця кінострічка є частиною антитурецького плану Саудівської Аравії, ОАЕ та Єгипту: метою є зобразити османів як окупантів в арабському регіоні в минулому з натяком, що нинішня регіональна політика Туреччини слугує тій же цілі [37].

Отже, відносини Туреччини з Саудівською Аравією розвиваються «в умовах надзвичайно нестабільного, динамічного та взаємозалежного стратегічного ландшафту Близького Сходу. Туреччина та Саудівська Аравія мають багато спільних інтересів у регіоні Близького Сходу, точки потенційного співробітництва, але після початку «Арабської весни» у них відмінні геополітичні пріоритети. Така поляризація не відповідає інтересам двох країн, ускладнює досягнення стабільності у регіоні. Обидві країни вразливіші до економічних та безпекових загроз, коли вони перебувають у протилежних таборах. Нині очевидними є значні перешкоди для нормалізації турецько-саудівських відносин. Фактично розгортається «холодна війна» між Туреччиною, підтримуваній Катаром, та Саудівською Аравією за підтримки ОАЕ, Єгипту та низки інших держав» [12, с. 344–345]. У сценаріях взаємин Туреччини та Саудівської Аравії очікується ведення ними проксі-воєн (проху war) – «посередницьких воєн», коли держави воюють не безпосередньо, а стаючи на стороні третіх країн (підтримка їх фінансами, кадрами, технікою тощо). Такими третіми країнами, найперше, є Лівія та Судан [34].

Таким чином, метою Саудівської Аравії є обмеження регіонального впливу Туреччини та її державного лідера Р. Т. Ердогана. Це робиться як через економічні важелі (наприклад, згорання частини інвестиційних проєктів), так і через впровадження механізмів, за допомогою яких мінімізуватиметься роль Туреччини в ісламських питаннях. Саудівська Аравія вважає, що Туреччина в особі Р. Т. Ердогана зайшла задалеко в підриві її іміджу на міжнародній арені через обвинувачення представників політичної еліти у причетності до вбивства журналіста Дж. Хашкаджі. Водночас за такої несприятливої атмосфери у двосторонніх відносинах Туреччина навряд прагнутиме подальшого погіршення стосунків зі Саудівською Аравією як одного з головних інвесторів Туреччини. В умовах фінансової кризи в Туреччині виведення саудівських інвестицій матиме відчутний дестабілізаційний вплив на турецьку економіку та фінансову систему.

Туреччина все ще має чимало очікувань у відносинах зі Саудівською Аравією: посилення підтримки палестинців проти Ізраїлю, послаблення блокади проти Катару, поступки у питанні ізоляції Ірану, допомога у впливі на екстремістські угруповання у сирійській провінції Ідліб, тиск на єгипетські еліти, фінансовані Саудівською Аравією тощо.

4.2. Ідеологічна та геополітична конкуренція Туреччини та ОАЕ.

Нинішні відносини Туреччини та ОАЕ характеризуються мінливим поєднанням доволі агресивної ідеологічної та геополітичної конкуренції, з одного боку, і ситуативної співпраці – з іншого [13, с. 183]. «ОАЕ є однією з тих держав, які перебувають в опозиції до нинішнього зовнішньополітичного курсу Р. Т. Ердогана щодо держав Близького Сходу та Північної Африки. Відносини двох держав попри короткий час співпраці еволюціонували від налагодження міцних контактів до поступового звуження співпраці за нарощення конфронтації» [15, с. 36].

До 2010-х років Туреччина та ОАЕ підтримували міцні зв'язки, зокрема ОАЕ входили до числа провідних торговельних партнерів Туреччини в арабському світі, були серед основних інвесторів. Такі відносини вдалося налагодити, адже ОАЕ не мали османського минулого, на відміну від багатьох арабських держав: відтак відсутня трагічно забарвлена історична пам'ять щодо турків. «Висхідна дипломатична активність Туреччини на Близькому Сході у 2000-х роках також ще не турбувала ОАЕ, на відміну від Саудівської Аравії або ж Єгипту» [13, с. 183].

«Втім, ще до початку «Арабської весни» намітилися перші провісники майбутньої ескалації напруги у двосторонніх турецько-еміратських відносинах. Мова, найперше, про відмінне ставлення двох держав до руху «Братів-мусульман». У рамках своєї ширшої зовнішньополітичної мети – здійснювати

керівну роль у мусульманському світі – Туреччина зміцнювала зв'язки з «Братами-мусульманами» та іншими релігійними рухами, які неоднозначно оцінюються акторами міжнародної політики» [15, с. 36–37]. Ще у 2000-х роках Туреччина стала центром зустрічей ісламістських діячів та обговорення загальних проблем умми (спільноти усіх мусульман як релігійної громади). Керівна в Туреччині Партія справедливості та розвитку сприяла й сприяє нині реалізації цієї політики [15, с. 36–37].

Натомість ОАЕ розпочала «культурну війну» проти «Братів-мусульман», витісняючи або маргіналізуючи членів і симпатиків руху в державних установах, навчальних закладах. Якщо у 2000-х роках це була ще повільна, неінтенсивна «культурна війна», в основному прихована від громадськості, то після початку «Арабської весни» вона інтенсифікувалася [13, с. 183]. Тоді «Брати-мусульмани» були запідозрені в змові проти політичного режиму ОАЕ. У грудні 2011 року шістьох членів руху позбавлено громадянства, а у березні 2012 року пройшла хвиля їх арештів. «Риторика керівного режиму ОАЕ полягала в позиціюванні «Братів-мусульман» як загрози безпеці країнам регіону Перської затоки» [15, с. 37].

«Саме «Арабська весна» загострила низку питань, які відрізняли Туреччину та ОАЕ, але не були досі актуалізовані. Якщо Туреччина сприйняла «Арабську весну», то ОАЕ перебували на позиції, що ці революції посилять вплив «Братів-мусульман», а відтак чинні режими близькосхідного регіону, яких досі не охопила «Арабська весна», можуть бути повалені» [13, с. 183–184]. Відтак в ОАЕ були визнані терористичними структурами у листопаді 2014 року рух «Братів-мусульман», його місцеві філії, а також організації «Аль-Ісла», «Фронт ан-Нусра» та ін.

Відмінності в політичних позиціях Туреччини та ОАЕ посилилися у зв'язку з військовим переворотом у липні 2013 року в Єгипті та відстороненням від влади тодішнього глави держави М. Мурсі. Туреччина жорстко відреагувала ці

події та подальше придушення «Братів-мусульман» в Єгипті. Туреччина та Єгипет тоді відкликали послів і підтримують стосунки на найнижчому щаблі дипломатичних контактів – рівні повірених у справах. ОАЕ, навпаки, підтримали новий режим єгипетського президента А. І. ас-Сісі, надавши щедру дипломатичну та фінансову підтримку та сприяючи його консолідації; ця підтримка зберігається й нині [13, с. 184].

«В останні роки з боку Туреччини новими діями-подразниками щодо ОАЕ стали: надання притулку на своїй державній території членам руху «Братів-мусульман», переслідуваних у Єгипті; підтримка Туреччиною Катару в умовах його блокади низкою держав Близького Сходу та розміщення у цій державі двох турецьких військових баз; військові операції на північному сході Сирії, підконтрольній курдам; розміщення турецьких військ у Лівії, де триває громадянська війна; розвідка нафто-газових родовищ на континентальному шельфі Республіки Кіпр» [13, с. 184]. «Також існує й низка інших значущих чинників, які зумовили звинувачення владою ОАЕ Туреччини в «колоніальних ілюзіях» та поширення оцінок, що Туреччина відійшла від взятого курсу на побудову політики «нуль проблем зі сусідами» до політики «проблем з усіма» [15, с. 37].

Водночас з боку ОАЕ таким новим подразником, найперше, виступила солідаризація зі Саудівською Аравією в розвитку нею зв'язків зі Загонами народної самооборони, «які Туреччина позиціює як сирійську філію забороненої Робітничої партії Курдистану. Зокрема, турецька сторона оцінює розмір наданої ОАЕ та Саудівською Аравією такої допомоги в 1 млрд дол. США [50]. Чинник тиску ОАЕ на Катар також сприяв ескалації напруги в турецько-еміратських двосторонніх взаєминах» [13, с. 184].

«ОАЕ різко критикують план Туреччини створити буферну зону на північному сході Сирії. Ці дії еміратська сторона характеризує як наміри Туреччини географічно ізолювати сирійських курдів [33]. ОАЕ вважають

неприйнятною такою присутністю неарабських акторів в арабській країні, якою є Сирія» [13, с. 184]. ОАЕ декларує усебічну прихильність до сирійських курдів і намір їх захисту. «Натомість Туреччина розглядає бездержавних курдів як повстанців-терористів [63]. Солідаризація ОАЕ з курдськими націоналістичними силами в Сирії відбиває намір ОАЕ стримувати турецький вплив у цій країні та позиціювати себе як впливового актора процесу вирішення громадянського конфлікту в Сирії, посередника, фасиліатора діалогу між сторонами конфлікту» [15, с. 37].

Критичне ставлення ОАЕ до воєнної кампанії Туреччини на північному сході Сирії є результатом більш масштабного суперництва Абу-Дабі та Анкари, яке було викликане зближенням Туреччини з Катаром, тісними зв'язками Анкари з «Братами-мусульманами» та конкурентними інтересами у країнах Африканського Рогу [13, с. 184–185]. Напруженість щодо цих питань незмінно посилюється після того, як президент Туреччини Р. Т. Ердоган звинуватив ОАЕ у підтримці перевороту 2016 року проти його уряду, однак сирійське питання до 2018 року залишалося вторинною точкою протистояння між ОАЕ та Туреччиною [15, с. 37].

Після того, як Туреччина здійснила на початку 2018 року «інтервенцію в місто Афрін (операція «Оливкова гілка»), спрямовану проти курдських Загонів народної самооборони (YPG), у міжнародному політичному дискурсі почали говорити про «чинник Афрін» в еволюції турецько-еміратських відносин» [13, с. 185]. ОАЕ сприйняли операцію «Оливкова гілка» як таку, що не тільки загрожує Сирії, а й загалом арабському світу. Зовнішньополітичне відомство ОАЕ відреагувало на втручання Туреччини в курський анклав Афрін озвученням потреби арабським державам невідкладно починати «будувати та відновлювати концепцію національної безпеки арабських країн на реалістичній та сучасній основі; без цього араби будуть маргіалізовані» [20]. Підставою цьому «була інформація про розграбування та інші злочини Туреччини в

курдському анклаві. Відтак для ОАЕ «чинник Афрін» став передовим у боротьбі проти турецького експансіонізму стосовно арабського світу. Загалом ОАЕ, на відміну від Туреччини, перебувають на позиції, що неможливо досягти стабільності в Сирії за допомогою військового втручання» [15, с. 38].

«ОАЕ спільно з іншими арабськими державами активізували перемовини з різними акторами сирійської політики (Демократична партія Курдистану, Робітнича партія Курдистану та ін.), готували курдське ополчення до ймовірної подальшої інтервенції Туреччини тощо. До серпня 2018 року ОАЕ інвестували 50 млн дол. США у райони північно-східної Сирії, звільнені від контролю Ісламської Держави. Ці вкладення капіталу поєднувалися зі 100 млн дол. США інвестицій Саудівської Аравії в райони Сирії, контрольовані курдськими бійцями Сирійських демократичних сил (SDF)» [13, с. 185]. Такі дії призвели до озвучення в турецькому провладному політичному дискурсі думок про неминучу перспективу арабо-турецького конфлікту в Сирії та звинувачень ОАЕ у спонсорстві тероризму на північному сході Сирії.

В ході державного візиту в березні 2018 року глави ОАЕ Халіфа бін Заїд Аль Нахайяна до Єгипту, ним в розмові з президентом Єгипту А. Ф. Ас-Сісі Туреччину (а також Іран та Ізраїль) було віднесено до держав, які найбільше підривають інтереси арабських держав [73]. Аналогічна риторика озвучується й Саудівською Аравією (у підрозділі 4.1. ми згадували про «трикутник зла» у складі Туреччини, Іран і радикальних ісламістських груп). «У свою чергу Туреччина звинувачує ОАЕ в підтримці курдського тероризму на півночі Сирії, спонсорстві сил, проти яких спрямована військова кампанія Туреччини на півночі Сирії» [15, с. 38].

Останнім часом Туреччина почала вдаватися до нових тактик у взаєминах з ОАЕ. Зокрема, у 2018 році в Анкарі перейменували 613-у вулицю, на якій розташована дипломатична установа ОАЕ, на честь османського генерала початку ХХ століття. Фахреддіна-паші. Це сталося після резонансного посту в

Твіттері очільника МЗС ОАЕ А. М. Гаргаша, в якому містилася негативна оцінка Фахреддіна-паші [68]. Відомо, що цей османський генерал очолював останній гарнізон, який склав зброю перед військами Антанти, в ході чого Медіна у 1916 році була здана британським військам. Еміратський високопосадовець озвучує оцінки, що Фахреддін-паша здійснював злочини проти населення, викрав з Медини ісламські реліквії, перевізши їх до Стамбула [13, с. 186]. Туреччина оцінює згадану та інші публічні заяви державного міністра закордонних справ ОАЕ А. М. Гаргаша як розгортання загрозливої антитурецької кампанії за наявності в Туреччині міцних історичних зв'язків з арабським світом [70].

«Ще одним прикладом таких новітніх тактик слугує кейс внесення у грудні 2019 року турецьким урядом палестинського політика М. Дахлана, який нині проживає в ОАЕ, до «червоного списку» терористів, розшукуваних Туреччиною» [13, с. 186]. Туреччина звинувачує його у причетності до спроби державного перевороту 2016 року проти Р. Т. Ердогана та причетності до убивства журналіста Дж. Хашкаджі. ОАЕ, які надали притулок М. Дахлану, звинувачуються у «переховуванні терориста». 700 тис. дол. США було обіцяно турецькою стороною за інформацію щодо місцеперебування М. Дахлана. Туреччина має підозру, що М. Дахлан має стосунок до функціонування шпигунської мережі ОАЕ на турецькій території. Ймовірно, Туреччина хоче використати «звинувачення проти цього діяча в рамках загальної конкуренції з ОАЕ та Саудівською Аравією за регіональний вплив» [13, с. 186].

Зауважимо, що Туреччина загалом увиразнює настрої підозри ОАЕ у шпигунстві, періодично затримує громадян ОАЕ за такими звинуваченнями. Навіть більше, Туреччина озвучує звинувачення у причетності ОАЕ до спроби державного перевороту 2016 року. Очільник МЗС Туреччини М. Кавусоглу у зверненні до ОАЕ констатував: «Ми знаємо, що ваша країна виділила 3 млрд дол. США фінансової підтримки на спробу перевороту в Туреччині» [41, с. 188–189]. «Висловлювалися припущення, що ці кошти були вкладені в антитурецьку

пропаганду, нецивілізований лобізм, оплату послуг онлайн-тролів, розвідку тощо» [13, с. 186].

Провладні турецькі медіа (наприклад, консервативна газета *Yeni Şafak* та ін.) увиразнюють доволі агресивний щодо ОАЕ та його державних високопосадовців дискурс. Наприклад, шейха М. бен Заїд Аль Нахайяна, спадкового принца емірату Абу-Дабі, названо «підлим», таким, що використовує всеможливі заходи для підриву спроб Туреччини розвивати дружні зв'язки з арабськими країнами та саботажу зусиль Анкари щодо розробки спільних ініціатив щодо вирішення криз [19]. Турецькі медіа вдаються до образних образливих порівнянь ОАЕ з раковою клітиною, яка пустила метастази у Єгипті, Лівії та інших країнах [19]. Складається враження, що Туреччина позиціює ОАЕ як ініціатора різноманітних антитурецьких провокацій.

«Відзначимо активну підтримку ОАЕ (спільно зі Саудівською Аравією) Греції та Республіки Кіпр в протидії діям Туреччини у Східному Середземномор'ї з протиправної розвідки нафто-газових родовищ на континентальному шельфі. Також ОАЕ (як і Саудівська Аравія, Бахрейн, Єгипет) різко протестують проти турецької інтервенції в Лівію, розпочату на початку 2020 року. Щодо лівійського конфлікту, то Туреччина звинувачує ОАЕ в постачанні зброї опозиційній стороні конфлікту, очолюваній генералом Х. Хафтаром» [15, с. 38].

«Напруга між Туреччиною та ОАЕ зростає через смерті ув'язнених в місцях позбавлення волі Туреччини. Наприклад, у квітні 2019 року за нез'ясованих обставин помер палестинець З. Ю. Мубарак Хасан, звинувачений у шпигунстві на території Туреччини на користь ОАЕ. Офіційною версією Туреччини є самогубство, а не убивство (повішення). Водночас родина померлого відкидає цю версію, вимагаючи об'єктивного розслідування» [13, с. 187].

«Про зростання рівня напруги між Туреччиною та ОАЕ свідчить й те, що Р. Т. Ердоган під час свого офіційного візиту в липні 2017 року (після початку Катарської кризи) до країн Перської затоки відвідав Саудівську Аравію та інші країни регіону, але не здійснив офіційного візиту до ОАЕ» [13, с. 187].

Особливої уваги в нашому аналізі заслуговують турецько-еміратські економічні відносини та динаміка їх інтенсивності. «Ситуація щодо економічної співпраці між країнами Близького Сходу демонструє, що політики цього регіону активно використовують економічні важелі для винагороди або ж покарання інших держав за політичними причинами. Мова про зміни в обсягах двосторонньої торгівлі, інвестування, купівлі нерухомості на території Туреччини, туризм» [15, с. 38]. Згадані чинники традиційно використовуються на Близькому Сході як інструменти дипломатичного впливу.

«В останні десятиліття Туреччина інтенсивно розширяла економічні відносини з нафтовими арабськими державами. ОАЕ та Саудівська Аравія були пріоритетними економічними партнерами Туреччини в регіоні Близького Сходу. Від цієї співпраці Туреччина отримала значну вигоду, позаяк активізувалася торгівля, туризм та інвестиційна діяльність. Однак проаналізоване вище погіршення політичних відносин між державами поставило під сумнів подальшу перспективу масштабної економічної співпраці» [15, с. 38].

Наведені нижче дані (табл. 2 та 3) про експорт та імпорт Туреччини у 2002–2018 роках демонструють зміни в торговельному партнерстві цієї держави з країнами Близького Сходу: воно скорочується щодо ОАЕ (як і Саудівської Аравії), розширюючись з Катаром (від початку його блокади у 2017 році). Спад у торговельно-інвестиційних відносинах між Туреччиною та ОАЕ певною мірою компенсується активізацією відносин із Катаром [13, с. 187].

Табл. 2. Експорт Туреччини (в млн дол. США)

Держави/ роки	2002	2010	2015	2016	2017	2018
ОАЕ	452	3,333	4,681	5,407	9,184	3,138
Саудівська Аравія	547	2,218	3,473	3,172	2,735	2,636
Катар	15	163	423	439	649	1,097

Табл. 3. Імпорт Туреччини (в млн дол. США)

Держави/ роки	2002	2010	2015	2016	2017	2018
ОАЕ	100	698	2,009	3,701	5,547	3,781
Саудівська Аравія	778	1,381	2,117	1,835	2,110	2,318
Катар	11	177	361	271	264	335

(Дані про експорт та імпорт укладені на основі даних UN Comtrade Database <https://comtrade.un.org/>).

Торгівля Туреччини з ОАЕ зазнала різкого падіння після початку Катарської кризи у 2017 році: експорт знизився на 66 %, імпорт – на 32 %. «Ці падіння були відчутні для Туреччини, позаяк ОАЕ були на той час її найбільшим торговим партнером. Водночас зменшення торгівлі Туреччини зі Саудівською Аравією не зазнало таких же різких змін, хоча і Саудівська Аравія, і ОАЕ мають єдину, протилежну до турецької, позицію щодо Катару та інших гострих проблем зовнішньої політики» [13, с. 188].

«Щодо іноземних інвестицій, то останнім часом ОАЕ підтримує відкриті умови для залучення іноземного капіталу, а Туреччина створила привабливі умови інвестування» [15, с. 38]. Великі масштаби будівництва, масштабні інфраструктурні проєкти довготривало уможлилювали взаємовигідні інвестиційні можливості для інвесторів в обох країнах. «Завдяки великим доходам від експорту паливно-енергетичних ресурсів ОАЕ стали головними постачальниками фінансового капіталу та прямих іноземних інвестицій в економіку Туреччини після 2002 року (прихід до влади в Туреччині Партії справедливості та розвитку, політика якої певний час спрямовувалася на

активізацію співпраці з арабськими державами). Однак Катарська криза зумовила зменшення інвестицій в економіку Туреччини з боку країн, налаштованих опозиційно до Катару» [15, с. 38]. Із наведених нижче даних видно зменшення інвестицій ОАЕ в економіку Туреччини.

Табл. 4. Прямі іноземні інвестиції в Туреччину (в млн дол. США)

Держава/ роки	2000	2003	2007	2011	2014	2015	2016	2017	2018
ОАЕ	1	4	6,289	7,233	6,847	4,573 -33 %	3,585 -22 %	4,079 +14%	2,997 -27%

(За даними Central Bank of Turkey, Statistics Department).

Водночас, не лише солідаризація Туреччини з Катаром вплинула на скорочення інвестицій з ОАЕ. Інші держави у своїй більшості так само відреагували на запроваджені у 2018 році санкції США щодо турецьких високопосадовців, обвал турецької ліри, входження країни в рецесію тощо [13, с. 188].

«Щодо інвестування в турецьку житлову та комерційну нерухомість, то інтерес до неї в громадян арабських держав різко зріс після внесення змін до законодавства, завдяки яким посилюється інтерес до набуття права власності на неї. Основна мотивація набуття нерухомості в Туреччині (найперше – на курортному узбережжі) громадянами ОАЕ та інших країн Перської затоки – можливість використовувати його для відпочинку в спекотні місяці» [15, с. 38]. Однак від 2018 року відбувається спад обсягів продажу турецької нерухомості [35, с. 5–6], причиною чого є поширювані політиками ОАЕ настрої застереження від доцільності купівлі нерухомості саме в Туреччині. Також відзначимо й тенденцію до зниження кількості туристів з ОАЕ до Туреччини» [15, с. 38].

Очевидно, що для відновлення балансу в відносинах з Туреччиною необхідно, щоб ця держава невідступно поважала суверенітет арабських

суверенних акторів [65]. Очевидно, що присутність Туреччини та ОАЕ у регіонах Близького Сходу, Північної та Східної Африки зорієнтована більше на довгострокову геостратегічну перспективу, аніж на короткострокові військові дії. З огляду на активність Туреччини та ОАЕ у розвитку економічних та військових відносин у названих регіонах, ймовірно, їх суперництво лише посилюватиметься.

4.3. Хвилеподібна напруга у взаєминах Туреччини та Ізраїлю.

В історії єврейського народу Туреччина віддавна відігравала особливу роль. Прикладом може слугувати прийняття Османською імперією євреїв після їх вигнання з Іспанії у 1492 році; тоді їх переселення сприяло зростанню добробуту імперії [7, с. 18]. Ні для Османської імперії, ні згодом довготривало для Турецької Республіки не був характерний виражений антисемітизм. Чимало представників інтелігенції, лідерів молодотурецької революції 1908 року, прибічників тюркизації належали до єврейської громади [2, с. 183]. Лозаннський мирний договір (1923 р.) визначав євреїв-юдеїв однією з трьох національних меншин Туреччини. З нацистської Німеччини у 1933 році до Туреччини переселилося чимало біженців-євреїв. Зрештою, саме Туреччина – перша мусульманська держава, яка де-юре визнала Державу Ізраїль та встановила з нею дипломатичні відносини (1949 р.), вивівши її відтак з ізоляції з мусульманським світом. Відтак, підґрунтя для подальшої еволюції двосторонніх турецько-ізраїльських стосунків мало достатньо негравматичний характер.

«Турецько-ізраїльський альянс почав формуватися в період «холодної війни» і фінально оформився в середині 1990-х років. У 1950–1970-х роках турецько-ізраїльське співробітництво здебільшого мало прихований характер задля уникнення агресивного протистояння з арабським світом» [18, с. 165]; зустрічі лідерів двох держав не мали публічного характеру. Туреччину та

Ізраїль певний час зближувало відчуття «іншості» на Близькому Сході, адже право Ізраїлю на існування ставилося під загрозу, а Туреччина єдина розвивалася як мусульманська, але прозахідна держава [4, с. 86]. Попри це, відносини між двома країнами є прикладом зовнішньополітичної турбулентності, яка передусім впливає зі змісту та перебігу арабо-ізраїльського конфлікту.

Відносини між Туреччиною та Ізраїлем на політичному рівні активізувалися після початку мирного процесу між Ізраїлем та Організацією визволення Палестини у 1991 році. Рівень дипломатичного представництва було піднято до рівня посольств. Цьому сприяв розпад біполярної системи, а також низка чинників, зокрема «закінчення "холодної війни", завершення воєнних дій 1990–1991 років у Перській затоці, актуалізація курдської проблеми, початок арабо-ізраїльського мирного процесу» [52, с. 47]. Водночас співпраця між країнами зосереджувалася, найперше, в оборонному секторі.

«Двосторонні відносини Туреччини та Ізраїлю вийшли на рівень активної співпраці в середині 1990-х років. У 1994 році, після озвучення прем'єр-міністром Туреччини Т. Чіллер намірів активізувати відносини з Ізраїлем у напрямку постачання озброєння, модернізації наявної військової техніки» [11, с. 66]. Це питання набуло пріоритету через обмеження експорту Туреччиною озброєнь з країн-членів НАТО (з причини незадовільної оцінки стану прав і свобод людини в Туреччині, використання зброї проти курдської національної меншини).

Відносини двох держав набули обрисів стратегічного партнерства. Його метою мала стати протидія ісламському фундаменталізму. Тоді ж турецькою владою було запропоновано план активізації економічної регіональної співпраці: вантажні перевезення, постачання електроенергії, водопостачання, телекомунікація тощо [1, с. 459].

Тогочасна Туреччина мала чисельні проблеми у взаєминах із територіальними сусідами (Болгарією, Вірменією, Грецією, Іраком, Іраном, Сирією). Зі Сирією, Іраном та Іраком Ізраїль також перебував у багаторічній конфронтації [5]. Відтак Ізраїль був зацікавлений у військово-політичному союзі з Туреччиною задля подолання своєї політичної ізоляції у регіоні та компенсації браку «стратегічної глибини» у потенційних операціях проти Іраку, Ірану та Сирії. Ізраїльський дослідник Е. Інбар відзначав, що «політичне співробітництво з країною, 99 % населення якої – мусульмани, стало для Тель-Авіва одним зі шляхів подолання регіональної ізоляції та можливістю порушити вороже мусульманське оточення, яке склалося навколо нього» [38, с. 136]. Водночас Туреччиною Ізраїль розглядався як джерело отримання високотехнологічних озброєнь, які вона не могла набути від інших країн. Втім слабкість тодішніх відносин Туреччини та Ізраїлю проявлялася у їх підтримці лише на рівні керівних еліт, але не населення, найперше – турецького.

У 1996 році, попри зміну влади в Туреччині в результаті виборів, співпрацю з Ізраїлем було продовжено. Було підписано першу угоду про військову співпрацю, яка уможлилювала організацію військових навчань, зокрема й воєнно-морських, обмін розвідувальною інформацією тощо. Наступна угода, укладена в тому ж році, передбачала модернізацію турецьких військових літаків F-4 «Phantom». На той час близько третини контрактів воєнно-промислового комплексу Ізраїлю припадала на замовлення турецької сторони. У 1997 році до Туреччини були поставлені ізраїльські танки «Mergava», укладені замовлення на оновлення авіаційного парку Туреччини тощо. Наступне десятиліття було результативним в частині воєнно-технічного співробітництва Туреччини та Ізраїлю, завдяки чому турецька армія набула характеристик однієї з найпотужніших у регіоні. У цей же період взаємин Ізраїль надав Туреччині допомогу в зміцненні її державного кордону з Іраном, Іраком, Сирією. Отже, на згаданому етапі двосторонніх взаємин пріоритетним

збереглося воєнно-технічне співробітництво, а не торговельно-економічна чи інша співпраця.

Активізація власне торговельно-економічної співпраці розпочалася від 1996 року на вимогу представників турецького великого капіталу. Була підписана угода, за якою до 2000 року усуваються всі митні бар'єри між Туреччиною та Ізраїлем; досягнуті домовленості щодо недопущення подвійного оподаткування, захист капіталовкладень та ін. Це сприяло росту міждержавної торгівлі: у 2000 році її обсяг перевищив 1,5 млрд дол. США, у 2005 – понад 2 млрд дол. США.

За оцінками видання *New York Times*, тогочасне (оцінка дана 1999 р.) стратегічне партнерство між Туреччиною та Ізраїлем було здатне змінити політику на Близькому Сході: торгівля та туризм процвітали, ВПС Ізраїлю здійснювали маневри в повітряному просторі Туреччини, а ізраїльські технічні працівники модернізували турецькі бойові літаки; також наявними були плани щодо високотехнологічної співпраці та розподілу води [43]. Ізраїль надав значну підтримку Туреччині для ліквідації наслідків потужного землетрусу 17.08.1999 р. (Ізмітський землетрус). Влада Ізраїлю навіть обговорювала питання спонсорювання довгострокових проєктів боротьби з землетрусами та їх наслідками в Туреччині. Отже, взаємини Туреччини та Ізраїлю характеризувало торговельно-економічне та військово-політичне зближення, безпекова співпраця [2, с. 183]. Такі взаємини справді мали перспективу змінити розстановку сил у регіоні Близького Сходу.

Однак з приходом у 2002 році до влади в Туреччині Партії справедливості та розвитку відносини між двома державами почали поступово погіршуватися та згортатися. Одразу намітилися контури майбутньої зовнішньополітичної стратегії Туреччини, пов'язаної з активізацією близькосхідного напрямку, зокрема арабського. Ізраїль опинився перед загрозою втрати єдиного союзника на Близькому Сході. Після приходу до влади Партії справедливості та розвитку

роль військової верхівки знизилася, ісламістські тенденції – посилилися, агресивнішим став публічний дискурс про те, що альянс з Ізраїлем є зрадою національним інтересам Туреччини та ісламістських ідей загалом.

Першою спробою Ізраїлю налагодити політичне взаєморозуміння з новою владою Туреччини став візит до Туреччини у квітні 2003 року ізраїльського міністра закордонних справ З. Шалома. Ці перемовини показали відмінні оцінки Туреччини та Ізраїлю ситуації в регіоні. Наступний візит на високому рівні, ізраїльського президента М. Кацава до Туреччини у липні 2003 року, був спрямований на зміцнення політичної компоненти «стратегічного союзу» Туреччини та Ізраїлю. Однак попри згадані візити на високому рівні напруга в турецько-ізраїльських відносинах накопичувалася. Причиною цього була ліквідація в березні 2004 року лідера палестинської радикальної організації ХАМАС шейха А. Ясіна, а пізніше і його наступника – А. Рантісі. Прем'єр-міністр Туреччини Р. Т. Ердоган назвав такі каральні акції «державним тероризмом». «Країни, які певний час були союзниками, перейшли від взаємовигідної співпраці до взаємних звинувачень» [8, с. 3].

Індикатором погіршення турецько-ізраїльських відносин також стало відкладення на невизначений термін офіційного візиту до Туреччини ізраїльського міністра промисловості та торгівлі Е. Ольмерта. Ця зустріч була відкладена (квітень 2004 р.) з причини ніби-то надзвичайної зайнятості турецького керівництва нагальними питаннями. Водночас це не перешкодило уряду Туреччини в ці ж дні провести офіційні зустрічі з високопосадовцями інших держав, зокрема міністром закордонних справ Саудівської Аравії С. Аль-Фейсалом.

Ще одним прикладом наростання напруги стала відмова Р. Т. Ердогана в цьому ж році зустрітися з великою групою ізраїльських бізнесменів та урядовців, які прибули до Анкари для проведення перемовин щодо приватизації низки державних об'єктів. Мотивація відмови полягала у небажанні

зустрічатися з ізраїльтянами за ситуації, коли уряд А. Шарона здійснює терор щодо палестинського народу. Р. Т. Ердоган рекомендував турецькому уряду переглянути усю систему взаємин Туреччини з Ізраїлем в політичній, економічній і військовій сферах. Така позиція Туреччини містила у собі загрозу поглиблення міжнародної ізоляції Ізраїлю на міжнародній арені. З цієї причини Ізраїль докладав чималих зусиль щодо нейтралізації наростання антиізраїльських настроїв в урядових колах Туреччини, так і серед турецької громадськості. Аргументом за посилення турецько-американсько-ізраїльської співпраці виступала ймовірна небезпека з боку екстремістських ісламістських організацій та потреба колективно протистояти їй.

Наступне «охолодження» відносин Туреччини та Ізраїлю наступило після визнання Туреччиною легітимності перемоги політичної партії ХАМАС на виборах у Палестинській автономії 2006 року та візиту лідера ХАМАС Х. Машаля до Анкари. Також цьому сприяла військова операція Ізраїлю на півдні Лівану в серпні 2006 року, яка була схарактеризована державами Організації «Ісламська конференція», зокрема й Туреччиною, як агресивна та злочинна.

Подальше істотне погіршення відносин між Туреччиною та Ізраїлем відбулося на тілі війни 2008–2009 років у Секторі Гази між Ізраїлем та палестинськими воєнізованими угрупованнями ХАМАС, Ісламський джихад у Палестині та Народний фронт визволення Палестини. В ході цієї операції Р. Т. Ердоган (як і низка світових лідерів) закликав Ізраїль негайно припинити військову операцію в Секторі Гази з огляду на велику кількість цивільних жертв; водночас Ізраїль озвучив намір продовження воєнних дій допоки палестинські воєнізовані угруповання не будуть позбавлені можливості обстрілювати ізраїльську територію. За оцінками Р. Т. Ердогана, операція ізраїльської армії є «ганьбою» і «трагедією, яка залишиться чорною плямою в історії», однак при цьому Р. Т. Ердоган не підтримав ініціативу опозиції розірвати дипломатичні взаємини з Ізраїлем. Водночас турецький лідер озвучив

вимогу Туреччини до ООН припинити членство Ізраїлю у цій організації, оскільки єврейська держава ігнорує заклики до перемир'я. В ході Всесвітнього економічного форуму в Давосі 2009 року під час панельної дискусії щодо ситуації в Секторі Гази Р. Т. Ердоган різко розкритикував Ізраїль («терористична держава», винна в «убивстві дітей»), а згодом залишив зал.

Зауважимо, що для Туреччини, яка прагнула і прагне провідної ролі на Близькому Сході, палестинське питання було пріоритетом зовнішньої політики ще від кінця 1990-х років, тобто ще задовго до приходу до влади Партії справедливості та розвитку. Артикулювання турецькими лідерами прав палестинців та акцент на насиллі, яке вони зазнають, стало важливою підтримкою для палестинців шляхом внесення проблеми до порядку денного на міжнародній арені. У 2000-х роках у розв'язанні палестинського питання Туреччина виконувала найперше роль комунікатора. Водночас у моменти загострення між Палестиною та Ізраїлем Туреччина «часто втрачала нейтралітет, переходячи на бік Палестини, тим самим підриваючи свою роль комунікатора. За ескалації конфлікту Анкара жорстко реагувала щодо дій Тель-Авіва, входячи в роль «опікуна» Палестини, а відтак втрачала свій нейтралітет» [31, с. 217]. Невдовзі ця дилема щодо зовнішньої політики Туреччини в палестинському питанні стала перешкодою для сталого та конструктивного внеску Туреччини у розв'язання палестинської проблеми [31, с. 203]. Лише на етапах, коли ситуація у Палестині була спокійною, роль Туреччини як комунікатора була успішною.

Найнижчого рівня стосунки між Туреччиною та Ізраїлем досягли у 2010 році після інциденту з людськими жертвами з числа пропалестинських активістів. 31.05.2010 р. ізраїльськими військовими в міжнародних водах було захоплене флагманське судно «Флотилії свободи» «Mavi Marmara» під турецьким прапором із гуманітарною допомогою для заблокованого Ізраїлем Сектора Гази. «Флотилія свободи» була споряджена турецькою НУО «Фонд

гуманітарної допомоги» для доставлення гуманітарних вантажів у заблокований Ізраїлем Сектор Гази. Існували припущення, що ця гуманітарна ініціатива фінансувалася керівною Партією справедливості та розвитку [71].

Після атаки на гуманітарну флотилію критика Ізраїлю Туреччиною порізкішала: Ізраїль характеризували як терористичну державу, яка порушує міжнародне публічне право. Р. Т. Ердоган напад на судно з гуманітарним вантажем назвав актом державного терору Ізраїлю. Керівник турецького зовнішньополітичного відомства А. Давутоглу уподібнив психологічний вплив на турків атаки на «Флотилію свободи» з подіями 11 вересня [27]. В тексті стратегії національної безпеки Туреччини Ізраїль був внесений до переліку держав, які становлять загрозу для неї. Натомість Ізраїль закликав населення бойкотувати турецькі курорти. Відзначимо, що стрімке погіршення турецько-ізраїльських двосторонніх взаємин збіглося з подіями «Арабської весни» та хвилею конфліктів у регіоні Близького Сходу.

Зауважимо, що 01.09.2011 р. комісією ООН з розслідування згаданого інциденту було оприлюднено звіт, який викликав невдоволення Туреччини. У документі відзначалося: Ізраїль правомірно атакував «Флотилію свободи», однак використав при цьому надмірну силу; спроба морських суден прорвати блокаду оцінено як провокативну. Водночас ООН рекомендувала Ізраїлю висловити співчуття Туреччині у зв'язку зі загибеллю її громадян і виплатити компенсації родинам загиблих [58]. Турецька влада відтак знизила рівень дипломатичного представництва з Ізраїлем, відкликала посла (вересень 2011 р.), а також порушила кримінальні справи проти ізраїльських військових, винних в загибелі та пораненні пропалестинських активістів під час штурму «Mavi Marmara». Фактично цими діями уряд Туреччини зробив вибір на користь активізації східного вектора національної зовнішньої й безпекової політики. Це загострення відносин Туреччини з Ізраїлем принесло зовнішньополітичні

дивіденди Туреччині в частині покращення відносин з близькосхідними арабськими державами.

Натомість у відносинах з Ізраїлем наступив період, іменований «регіональною холодною війною». Було різко згорнуто економічну та військову співпрацю між країнами. Для Ізраїлю це, найперше, означало втрату замовлень, пов'язаних із військовою технікою. Втрата Туреччиною в особі Ізраїлю партнера у воєнно-стратегічних питаннях активізували власні воєнно-технічні розробки, найперше – створення безпілотних літальних апаратів. Водночас відзначимо, що на цей час рівень військово-технічного забезпечення турецької армії був високим.

Однак 22.03.2013 р. Ізраїль вибачився перед Туреччиною за дії, що призвели до загибелі її громадян під час штурму «Флотилії свободи». Це сталося за посередництва президента США Б. Обами та сприяло подальшому відновленню двосторонніх відносин між Туреччиною та Ізраїлем.

Отже, етап партнерства Туреччини та Ізраїлю тривав від середини 1990-х років і завершився у 2010 році інцидентом з «Флотилією свободи». Лише в середині грудня 2015 року в ході секретних перемовин Туреччина та Ізраїль досягли попередньої угоди про відновлення повноцінних дипломатичних відносин. У червні 2016 року було укладено угоду щодо примирення між Туреччиною та Ізраїлем, затверджену турецьким парламентом у серпні 2016 року. За цією угодою, ізраїльська сторона зобов'язалася виплатити Туреччині компенсацію 20 млн дол. США, натомість громадяни Ізраїлю не притягатимуться до відповідальності у зв'язку з цим інцидентом. Також ця угода дозволила Туреччині відправляти гуманітарні вантажі до Сектора Гази. Турецько-ізраїльська угода про відновлення дипломатичних відносин 2016 року фактично була спрямована усунути перешкоди для Туреччини відігравати активнішу роль у близькосхідній політиці загалом і в арабо-ізраїльському конфлікті, зокрема.

Не виключено, що причиною зближення двох держав на дипломатичному рівні у 2016 році став пошук Туреччиною нових джерел постачання їй газу. Простежується й прагматичний підхід до двосторонніх відносин, адже Ізраїль увійшов в десятку країн-ринків експорту турецької продукції.

Єрусалим віддавна у відносинах з Ізраїлем позиціюється Туреччиною як своєрідна «червона лінія». Для Ізраїлю Єрусалим є вічною та неподільною столицею, попри невизнання цього міжнародним правом. Натомість палестинці вважають, що Східний Єрусалим повинен бути столицею майбутньої палестинської держави. Конгрес США в 2000 р. ухвалив рішення щодо перенесення дипломатичної установи США в Єрусалим, однак уряд США постійно відкладав виконання цього рішення. Після заяви 06.12.2017 р. президента США Д. Трампа про визнання Єрусалиму столицею Ізраїлю Р. Т. Ердоган озвучив намір невідкладно розірвати зв'язки з Ізраїлем у випадку, якщо столицю буде перенесено. США для недопущення ескалації конфлікту на Близькому Сході в цій ситуації відтермінували перенесення посольства, підписавши меморандум, за яким дипломатична місія залишатиметься в Тель-Авіві невизначений час.

14.05.2018 р. посольство США було офіційно перенесено з Тель-Авіва до Єрусалима. Реакцією на цю суперечливу подію були акції протесту на межі Сектора Гази та Ізраїлю. Палестинці наблизилися до кордону в Секторі Гази, чим спровокували масові зіткнення з ізраїльськими військовими. У цих сутичках загинуло орієнтовно 58 осіб, понад 2 700 поранені. В ході цих подій у кількох місцях палестинці намагалися перерізати прикордонні загородження і прорватися в Ізраїль; при цьому ізраїльські солдати стріляли по протестувальниках на ураження. Дії Ізраїлю оцінені турецькою владою як «геноцид». Криваві події на палестинсько-ізраїльському кордоні, спровоковані перенесенням амбасад США з Тель-Авіва до Єрусалима, зумовили відкликання (для консультацій) Туреччиною послів з Ізраїлю та США. Ізраїль

вислав консула Туреччини у Єрусалимі на невизначений термін у відповідь на вислання ізраїльського посла у Туреччині.

Ще одним чинником наростання напруги між Туреччиною та Ізраїлем стало ухвалення кнесетом Ізраїлю 19.07.2018 р. закону про єврейський характер Держави Ізраїль [44]. Зміст цього нормативно-правового акту передбачає, що Ізраїль є національною державою єврейського народу, де він здійснює своє природне релігійне, культурне та історичне право на самовизначення; Єрусалим є столицею Ізраїлю; єдина державна мова – іврит; шаббат і єврейські свята оголошені офіційними днями відпочинку і т. д.

Для Туреччини, для якої Єрусалим позиціюється як столиця Палестини, положення цього нормативно-правового акту неприйнятні. З позиції Туреччини, Ізраїль впровадженням таких норм ігнорує фундаментальні права і свободи людини. Відзначимо, що прийняття цього акту критично оцінене не лише Туреччиною; він отримав характеристики в діапазоні від «історичний акт» до «дискримінаційний», «расистський», «удар по демократії», «кінець демократії». Не виключено, що дія цього закону може завдати шкоди відносинам між єврейською більшістю та арабською меншиною (21 % населення, що становить майже 9 млн. осіб) [42], закріпити дискримінацію палестинців, ускладнити пошук мирного врегулювання на Близькому Сході.

Туреччина перебуває на позиції, що статус Єрусалима і Храмової гори визначений міжнародними угодами й важливо їх виконувати для захисту миру в регіоні. Відтак Туреччина має намір долучатися до процесу ізраїльсько-палестинського врегулювання доти, доки не буде реалізована ідея «двох держав для двох народів».

Туреччина є в групі держав, які не визнають суверенітету Ізраїлю над Голанськими висотами, анексованими в Сирії. Вона перебуває на позиції неприпустимості легітимації окупації Голанських висот. Питання загострилося після заяв президента США Д. Трампа про те, що Вашингтон має визнати

суверенітет Ізраїлю над цією територією
(<https://twitter.com/realdonaldtrump/status/1108772952814899200?lang=uk>).

Пропозицію Д. Трампа Туреччина рішуче відкидає і має намір протидіяти її реалізації. Ізраїль теж має політичні важелі тиску на Туреччину, наприклад, визнання масових убивств вірмен в Османській імперії в часи кінця Першої світової війни геноцидом вірменського народу (у 1915–1923 роки було убито 1,5 млн вірмен). Коли у жовтні 2019 року Палата представників Конгресу США проголосувала за визнання масових убивств вірмен в Османській імперії як геноциду вірменського народу, це було дуже болісно сприйнято Туреччиною. Вона, як фактична наступниця Османської імперії, категорично заперечує визначення цих подій як саме геноциду вірмен, хоча й визнає масові вбивства 300-500 тис. вірмен.

Риторика високопосадовців Туреччини та Ізраїлю характеризується взаємними звинуваченнями в насиллі щодо цивільного населення. Обидві держави вдаються до «війни слів», озвучуючи публічні звинувачення в медіа; особливу роль у цьому процесі відіграють соціальні мережі з багатомільйонною аудиторією. Якщо Ізраїль критикує Туреччину за вторгнення у сирійське місто Афрін, то Туреччина у відповідь закликає Ізраїль відмовитися від політики тиску на палестинців. Неодноразово Р. Т. Ердоган називав Ізраїль «терористичною державою», позаяк вважає, що ця держава проводить політику терору щодо палестинців. 25.05.2018 р. у своєму твітері турецький глава держави написав: «Нетаньягу є прем'єр-міністром держави, в якій діє апартеїд і яка упродовж 60 років окупує землі беззахисних людей, порушуючи резолюції ООН. На його руках – кров палестинців, і він не зможе приховати своїх злочинів словесними нападками на Туреччину» (https://twitter.com/RT Erdogan/status/996408779594969088?ref_src=twsrc%5Etfw).

Натомість прем'єр-міністр Ізраїлю Б. Нетаньягу акцентував на окупації Туреччиною півночі Кіпру. За словами Б. Нетаньягу, «Ердоган є одним з

найбільших прихильників ХАМАС, і немає сумнівів, що він добре розуміє тероризм і вбивства. Я пропоную, щоб він не проповідував нам моралі» (https://twitter.com/netanyahu/status/996349958969266176?ref_src=twsrc%5Etfw%). Б. Нетаньягу характеризує в публічному дискурсі Р. Т. Ердогана як «антисемітського диктатора», «людину, руки якої заплямовані кров'ю» і т. д.

У липні 2017 року в ході XXII Всесвітнього нафтового конгресу в Стамбулі були озвучені наміри Туреччини та Ізраїлю спільно реалізувати проєкт побудови газопроводу до ЄС [64]. Потреба в такому газопроводі зумовлена значною перспективою Східного Середземномор'я як джерела природного газу в найближчі кілька десятиліть. Однак 02.01.2020 р. повідомлено про укладення Грецією, Кіпром та Ізраїлем угоди про проєкт «EastMed» – будівництво до 2025 року 1900-кілометрового підводного газопроводу від сходу Середземномор'я до Європи. Туреччина виступає проти реалізації «EastMed» без своєї участі.

Ізраїль уповні підтримує Грецію та Кіпр на тлі дій Туреччини в Східному Середземномор'ї. Підставою загострення відносин у цьому напрямку став меморандум про взаєморозуміння щодо демаркації морських зон, підписаний урядами Туреччини та Лівії. Греція вважає, що Туреччина за допомогою цього документа позбавляє Крит, Родос та інші грецькі острови прав на морські зони.

Також Ізраїль солідаризувався з Грецією та Кіпром, засудивши рішення Туреччини від 03.01.2020 р. щодо розміщення військ у Лівії. Такі дії Туреччини, на їх думку, сприятимуть подальшій ескалації громадянського конфлікту в цій північноафриканській країні і серйозно загрожують стабільності в регіоні Східного Середземномор'я. Очевидно, що така солідаризація Ізраїлю, Греції та Кіпру (т. зв. «Енергетичного трикутника») пов'язана з проєктом «EastMed».

Відносини між Туреччиною та Ізраїлем мають доволі контроверсійний характер [10, с. 40–41]. Це найперше помітно в частині активної економічної співпраці на тлі ескалації політичної напруги. Ізраїль входить до першої десятки

ринків збуту турецької продукції. Лідери обох держав у більшості випадків утримувалися від скасування чи внесення змін до торгових угод, навіть, коли дипломатичні відносини між країнами переривалися. Парадоксально, у 2007 році обсяг товарообігу між Ізраїлем і Туреччиною склав 2,8 млрд дол., а у 2014 році – 5,8 млрд дол., попри відсутність дипломатичних відносин [4]; сотні тисяч ізраїльтян відпочивають на курортах Туреччини. З причини конфлікту в Сирії турецькі експортери останніми роками використовують порт Хайфа та територію Ізраїлю для постачання товарів до Йорданії, Іраку, у деякі арабські країни Перської затоки. Отже, попри політичну конфронтацію, двостороння бізнес-співпраця перебуває на підйомі [8, с. 4]. Відтак, відносини двох держав отримали характеристику «business as usual» – «бізнес, не дивлячись ні на що» [40].

Р. Т. Ердогана часто критикують за подвійну політику щодо Ізраїлю, оскільки, з одного боку, Туреччина перебуває в конфронтації з Ізраїлем, а з іншого – не вводить антиізраїльські санкції, розвиває торгівлю. Хоч турецька опозиція, зокрема парламентська партія «Демократична партія народів», лобювала скасування всіх чинних політичних, економічних та військових угод з Ізраїлем, однак керівна коаліція на чолі з Партією справедливості та розвитку відхилила таку ініціативу.

Таким чином, турецько-ізраїльські взаємини, незважаючи наявні чи відсутні на певний момент у них дипломатичні відносини, характеризуються недовірою, взаємними підозрами на найвищому рівні. Між лідерами обох держав увиразнені настрої особистої неприязні. Однак для досягнення миру на Близькому Сході потреба у порозумінні Туреччини та Ізраїлю є очевидною; співпраця між країнами відноситься до числа ключових передумов регіональної стабільності. Туреччина у визначенні стратегії взаємодії з Ізраїлем перебуває у складній ситуації. Мова про те, що після 2002 року пріоритетом є перетворення цієї неарабської держави на лідера мусульманського світу за ситуації, коли на

таке лідерство претендують інші держави, найперше – Саудівська Аравія та Іран. Такого статусу складно досягти, якщо розвивати стратегічне партнерство з Ізраїлем як державою, саме існування котрої агресивно сприймається арабськими країнами Близького Сходу. Тобто, перспектива здобуття Туреччиною лідерських позицій певною мірою узалежнена від інтенсивності антиізраїльської риторики.

4.4. Висхідна напруга в турецько-єгипетських відносинах.

Єгипет та Туреччина – дві найбільші країни Східного Середземномор'я; спільно з Іраном вони охоплюють близько половини населення близькосхідного регіону. Обидві держави є потужними у воєнному аспекті акторами [51]. Також Анкара та Каїр – важливі центри ісламського світу, які позиціюють себе центрами сунітського ісламу. Та попри певні точки дотику, між країнами є низка розбіжностей, хоч Анкарі та Каїру на новітньому етапі наразі вдавалося уникати збройного протистояння. Напруга в турецько-єгипетських взаєминах почала стрімко наростати від 2013 року, позначаючись на політичній ситуації у Катарі, Лівії, Сирії, Східному Середземномор'ї. Ця конфронтація постає як одна зі загроз для досягнення стабільності на Близькому Сході [14, с. 60].

Взаємини між Туреччиною та Єгиптом здавна були ускладнені; довготривало землі Єгипту входили до Османської імперії. В минулому відносини часто загострювалися: дві війни між Османською імперією та Мамлюцьким султанатом (1485-1491; 1516-1517) [9], дві війни між Османською імперією та османським управителем Єгипетського еялета (1831-1833; 1839-1841) [28] та низка інших конфліктів. Наростання потужності Єгипту зумовило навіть його плани у 1830-х роках завоювати Османську імперію [14, с. 60]. Напруженість між Туреччиною та Єгиптом зберігалася у період, коли Єгипет з 1867 року був напівнезалежною провінцією Османської імперії. У 1867–1914

роках існувала єгипетська автономна монархічна держава у складі Османської імперії Єгипетський хедиват. 19.12.1914 р. вона перетворена на Єгипетський султанат, що остаточно порвав з Османською імперією та став протекторатом Британської імперії.

Після розпаду Османської імперії Туреччина та Єгипет пішли відмінними шляхами. Розвиток відносин з арабськими країнами не був пріоритетом турецької влади періоду М. Кемаля (Ататюрка). Єгипет опинився в групі країн, де знайшли притулок противники секуляризаційних реформ турецького лідера; прикладом є відомий поет М. А. Ерсой – автор державного гімну Турецької Республіки, який мігрував у 1925 році. Каїр навіть став центром антитурецької діяльності у міжвоєнний період. Проте дві держави на цьому етапі встановили дипломатичні відносини (1925 р.) – спершу на рівні тимчасово повіреного у справах, згодом (у 1948 р.) – на рівні посла. Водночас до липня 1952 року в Єгипті правила монархічна династія Мухаммеда Алі, яка внутрішню та зовнішню політику спрямувала «на боротьбу за виведення Єгипту з-під впливу Туреччини та створення нової арабо-мусульманської імперії» [3, с. 462]. Після революції 1952 року республіканська влада, очолювана президентом Г. А. Насером (1952–1970 рр.), позиціювала арабський регіон природною зоною впливу та лідерства Єгипту [14, с. 61].

У 1970-х роках Єгипет здійснив проамериканський розворот завдяки політиці президента А. Садата. Однак замість потепління відносин Туреччини (члена НАТО) та Єгипту, конкуренція в регіоні Східного Середземномор'я між ними лише посилилася. Розчарування Туреччини викликала відсутність підтримки її політики Єгиптом в кіпрському питанні. Відтак між країнами довгий час зберігалася неагресивна конкуренція, яка була порушена виходом на політичну арену Р. Т. Ердогана та Партії справедливості та розвитку [14, с. 61].

Причиною наростання напруги між Туреччиною та Єгиптом була, найперше, активізація Р. Т. Ердоганом близькосхідного зовнішньополітичного курсу, його ініціативи у вибудовуванні взаємин з політичними партіями різних країн, пов'язаних із релігійно-політичною асоціацією «Брати-мусульмани». Тодішній єгипетський глава держави Х. Мубарак насторожено оцінював близькосхідну політику Туреччини та розглядав її як спробу підризу іміджу Єгипту, втручання у його внутрішню політику. Але взаємна вигода від економічної співпраці стримувала країни від ескалації політичної напруги: за період 2002–2013 років товарообіг між Єгиптом і Туреччиною збільшився з 301 млн до 5 млрд дол. США [24].

Події «Арабської весни» стали переломними у єгипетсько-турецьких двосторонніх взаєминах. Саме Р. Т. Ердоган був першим світовим лідером, який під час революції 2011 року закликав президента Х. Мубарака прислухатися до вимог протестувальників, залишити свою посаду [55]. Коли ж Р. Т. Ердоган після революції (12.09.2011 р.) здійснив перший офіційний візит до Єгипту, то його в цій поїздки супроводжувало шість міністрів та дві сотні підприємців для проведення чисельних перемовин і укладення угод. Цей візит став дипломатичним успіхом Туреччини: підписано тринадцять угод, заплановано значне (втричі) зростання інвестицій та обсягів двосторонньої торгівлі та под. Невдовзі після цього знакового візиту міністр закордонних справ Туреччини А. Давутоглу озвучив бачення стратегічного союзу між Єгиптом і Туреччиною як «вісі демократії» [32]. А. Давутоглу зацентрував, що оскільки саме Туреччина та Єгипет є найпотужнішими державами Близького Сходу, то вони мають взяти на себе відповідальність стати провідниками нової демократії на теренах від Чорного до Червоного морів. Водночас в єгипетському суспільно-політичному дискурсі звучали й критичні оцінки політики Туреччини щодо Єгипту: Р. Т. Ердоган використовує Єгипет виключно задля реалізації стратегічних планів своєї держави [14, с. 61].

Під час другого візиту Р. Т. Ердогана до Єгипту (листопад 2012 року) турецький прем'єр-міністр виступив з великою промовою в Каїрському університеті, у якій: 1) підтримано політику М. Мурсі щодо відкриття посла Єгипту з Ізраїлю через повітряні удари Ізраїлю по Сектору Гази, у результаті яких був убитий глава військового крила руху ХАМАС А. Джабарі; 2) запропоновано, щоб єгипетсько-турецький альянс забезпечував мир і стабільність у Східному Середземномор'ї, унеможливаючи використання Ізраїлем сили; 3) зацентровано на єдності Єгипту та Туреччини («Egypt and Turkey are one hand») [14, с. 61].

Однак тодішні очікування Р. Т. Ердогана просунути турецько-єгипетське стратегічне партнерство не виправдалися з причини швидкого падіння популярності курсу президента М. Мурсі. З огляду на конституційно-правові ініціативи єгипетського глави держави опозиція звинуватила його в спробі узурпувати владу в країні, закріпити шариат єдиним джерелом права тощо. Ці ініціативи намагалися бути впроваджені на тлі соціально-економічного колапсу в країні, який підсилював протестні настрої. Зусилля Туреччини у допомозі Єгипту досягти домовленостей з МВФ для стабілізації країни не мали успіху. Турецькі ініціативи щодо пільгових торговельних угод, сприяння турецьким приватним інвестиціям для Єгипту також не мали позитивного впливу на загальну ефективність адміністрації М. Мурсі [14, с. 61-62].

Стрімке охолодження відносин Туреччини та Єгипту спричинило відсторонення в липні 2013 року єгипетськими військовими від влади президента-ісламіста М. Мурсі. Т. Р. Ердоган відкрито засудив переворот і репресії проти опозиції в Єгипті після приходу до влади А. Ф. Ас-Сісі [14, с. 62]. За словами Р. Т. Ердогана, він «ніколи не поважатиме тих, хто приходить до влади шляхом переворотів» [54]; будь-які перевороти ним схарактеризовані ворогами демократії. Уряд А. Ф. Ас-Сісі в оцінці Р. Т. Ердогана є «воєнною хунтою». Анкара запропонувала переслідуваним активістам руху «Брати-

мусульмани», які були соратниками М. Мурсі, притулок і захист від нової єгипетської влади. Безкомпромісна політика Єгипту щодо руху «Братів-мусульман» пояснюється боротьбою з ісламським екстремізмом. У свою чергу «Брати-мусульмани» вважають свої дії правомірними, адже вони прийшли до влади в Єгипті у 2012 році за результатами демократичних виборів. Лояльне ставлення Туреччини до руху «Братів-мусульман» базується на ідеологічній схожості між ними та керівною в Туреччині Партією справедливості та розвитку. Це призвело до того, що Туреччина (як і Катар) стали основними критиками чинного єгипетського режиму.

З огляду на репресії проти членів та симпатиків руху «Брати-мусульмани» (різанина 14.08.2013 р., яку Р. Т. Ердоган назвав ці події «розправою над мирними протестувальниками»), Туреччина в серпні 2013 року звернулася до Ради Безпеки ООН із проханням ввести санкції проти єгипетського глави держави [24]. З позиції Р. Т. Ердогана, відносини двох країн не нормалізуються, допоки не будуть виконані умови: звільнення усуненого президента М. Мурсі; анулювання усіх вироків смертної кари; звільнення політичних в'язнів; скасування заборони на функціонування релігійних політичних партій.

Після того, як Р. Т. Ердоган закликав притягнути президента А. Ф. Ас-Сісі до відповідальності, Єгипет скасував спільні військово-морські навчання з флотом Туреччини, заплановані на жовтень 2013 року. Міністерство закордонних справ Єгипту звинуватило Туреччину в втручанні у внутрішню політику Єгипту. Конфлікт між державами поширився на питання дипломатичного представництва, в результаті чого дипломатичні відносини між Туреччиною та Єгиптом були істотно погіршені – послы обох держав були відкликані, а взаємини й нині підтримуються на найнижчому рівні дипломатичних контактів – повірених у справах.

Подальше погіршення єгипетсько-турецьких відносин спричинили дії Ізраїлю в липні 2014 року в Секторі Гази (операція «Незламна скеля»). Тоді

було порушене перемир'я, досягнуте раніше за посередництва Єгипту. Р. Т. Ердоган назвав єгипетського президента А. Ф. Ас-Сісі «незаконним тираном», якому не можна довіряти перемовини між сторонами конфлікту [14, с. 62].

У вересні 2014 року в єгипетсько-турецьких відносин була перспектива покращення, коли на рівні міністрів закордонних справ двох держав була запланована зустріч у Нью-Йорку в ході проведення Генеральної Асамблеї ООН. Однак ця зустріч була скасована єгипетським дипломатом на тлі дій Р. Т. Ердогана щодо президента Єгипту А. Ф. Ас-Сісі. Коли лідерам Туреччини та Єгипту було запропоновано сідати за один стіл під час обіду, влаштованого Генеральним секретарем ООН Пан Гі Муном [69], Р. Т. Ердоган залишив дипломатичний прийом. Президент Туреччини Р. Т. Ердоган назвав єгипетського главу держави «нелегітимним тираном», а дії ООН схарактеризував як спробу ООН легітимізувати політика, який прийшов до влади шляхом перевороту. Власне реакцію ООН на події 2013 року в Єгипті Р. Т. Ердоган назвав бездіяльністю щодо повалення легітимного президента (М. Мурсі) та вбивства тисяч людей, які хотіли захистити свій вибір [14, с. 62].

У ніч з 15 на 16 липня 2016 року, коли в Туреччині було зроблено спробу військового перевороту, щонайменше три єгипетські друковані видання уже вранці 16 липня вийшли друком з ейфорійними заголовками про повалення Р. Т. Ердогана [60], зокрема Al-Ahram (наймасовіша щоденна газета Єгипту), Akhbar-Al-Youm, Al-Masry Al-Youm. Уряд Єгипту утримався від будь-яких коментарів щодо подій ночі 15-16 липня, окрім поведінкових рекомендацій громадянам Єгипту, які перебували на цей час у Стамбулі [14, с. 62-63].

Смерть експрезидента Єгипту М. Мурсі стала ще однією причиною загострення турецько-єгипетських двосторонніх взаємин. 17.06.2019 р. у нього стався серцевий напад у залі суду, де слухалася його справа за звинуваченнями у шпигунстві на користь Катару. Загалом проти М. Мурсі від часу його відсторонення від влади було відкрито п'ять судових справ. У оцінках Р. Т.

Ердогана М. Мурсі є «мучеником», а його смерть є свого роду убивством (ставиться під сумнів надання належної медичної допомоги ув'язненому, критично оцінюються умови його утримання). Відзначимо, в ході 74-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН Р. Т. Ердоган заявив, що його держава домагатиметься справедливого та незалежного розслідування причин смерті М. Мурсі.

У роки президентства М. Мурсі Туреччина та Єгипет солідаризувалися у критиці сирійської влади та щодо палестинського питання. У червні 2013 року (тобто, незадовго до революційних подій) Єгипет розірвав дипломатичні зв'язки з режимом Б. Асада [14, с. 63]. Однак після революції нова єгипетська влада перейшла від спершу неофіційної до відкритої (з листопада 2016 р.) підтримки Б. Асада в громадянській війні у Сирії попри перспективу погіршення стосунків Єгипту з низкою держав (<https://twitter.com/RudawEnglish/status/801349011609358338>); було відновлено дипломатичні відносини Єгипту та Сирії. Зауважимо, що ще в ході військового перевороту в Єгипті 2013 року Б. Асад уже привітав його результати. В політичному дискурсі відтак були озвучені гіпотези про відродження єгипетсько-сирійського партнерства, як у період «холодної війни» [23].

«Така підтримка Єгиптом Сирії, ймовірно, мала підґрунтям вороже ставлення режиму президента А. Ф. Ас-Сісі до руху «Братів-мусульман». Об'єднані взаємною неприязню до «Братів-мусульман», уряди в Каїрі та Дамаску переглядають комплекс питань, що стосуються політичного ісламу, екстремізму та тероризму. У випадку перемоги опозиції в Сирії, Єгипет не виключає чергової активізації «Братів-мусульман» й на своїй території. Також уряд Єгипту докладася зусиль для повернення Сирії членства у Лізі арабських держав (була виключена у 2011 році, що поглибило її зовнішньополітичну ізоляцію). Відтак, підтримка Єгиптом режиму Б. Асада пояснюється життєво важливими колективними інтересами арабських держав проти неоосманської

загрози, спричиненої амбітною зовнішньою політикою Анкари щодо Близького Сходу та Північної Африки» [14, с. 63].

Активізація просирійських настроїв в Єгипті посилилася після початку Туреччиною 09.10.2019 р. військової операції «Джерело миру». Єгипет приєднався до держав, які засудили цю наступальну операцію. З позиції Єгипту операція «Джерело миру» є вторгненням на землю арабської держави (Сирійської Арабської Республіки) та агресією щодо її суверенітету. Відтак в Єгипті на рівні органів влади було активізовано обговорення ймовірності бойкоту турецьких товарів у відповідь на цю агресію проти курдів. З ініціативи Єгипту була скликана екстрена нарада керівників зовнішньополітичних відомств країн-учасниць Ліги арабських держав (12.10.2019 р.), щоб випрацювати єдину позицію щодо операції «Джерело миру», однак її виробити не вдалося через розбіжності в поглядах арабських держав. Союзники Туреччини (Катар, Сомалі та уряд Західної Лівії) зайняли відмінну позицію щодо оцінки дій Туреччини у Сирії. Влада Єгипту фактично підтримала сирійських курдів, які опинилися перед викликом військового наступу Туреччини. Згодом Єгипет зробив кілька спроб підняти питання про турецький наступ на Сирію на зустрічах з офіційними представниками США та країн ЄС. За оцінками Єгипту, дії Туреччини в Сирії відкрили новий фронт у восьмирічній сирійській громадянській війні, що створило перспективу нової гуманітарної катастрофи [14, с. 63].

Хоча раніше в сирійській кризі підтримка Єгиптом уряду Б. Асада вносила напругу в відносини з впливовими державами Перської затоки (найперше – зі Саудівською Аравією), нині підтримка Єгиптом чинного режиму Сирії спричиняє менше суперечностей. Від початку операції «Джерело миру» наростальна відкритість Єгипту до режиму Б. Асада пов'язана не лише з опозицією більшості держав-учасниць Ради співробітництва арабських держав Перської затоки до дій Туреччини, а й з тенденцією серед цих держав повторно

визнати легітимність сирійського уряду Б. Асада. Наприклад, Султанат Оману не переривав зв'язки з Сирією; ОАЕ, Бахрейн, Судан і Палестинська автономія уже понад рік, як відновили дипломатичні відносини з Сирією. Катар як союзник Туреччини був налаштований проти реорганізації відносин з Дамаском. Не виключена перспектива зближення й Саудівської Аравії з режимом Б. Асада. Зауважимо, що рух країн Перської затоки до нормалізації відносин з Дамаском відбувається в межах наростання сили Російської Федерації щодо регіону Близького Сходу. Влада Єгипту закликала своїх союзників у Перській затоці згуртуватися на підтримку Б. Асада та протидіяти турецькому впливу [48].

Конфліктні інтереси Єгипту та Туреччини впливають і на інші гарячі точки на Близькому Сході, зокрема на відносини з Лівією, з якою Єгипет має 1200 км державного кордону. Єгипет різко критикує відправлення Туреччиною у 2020 році військових до Лівії для надання допомоги визнаній ООН владі. Відтак перекидання туди турецьких військ розглядається як у площині загрози національній безпеці Єгипту, так і з точки зору стабільності у Східному Середземномор'ї. У Лівії дві аналізовані держави підтримують протилежні сторони конфлікту: Єгипет (як і ОАЕ, Саудівська Аравія) підтримує командувача Лівійської національної армії Х. Хафтара, а Туреччина – Уряд національної згоди прем'єр-міністра Ф. Сарраджа. Єгипет звинувачує Уряд національної згоди у підтримці екстремістських ісламістських ополчень і наданні їм політичної та військової підтримки. Спільно з країнами-партнерами в лівійському питанні Єгипет поставляє через єгипетсько-лівійський кордон військам Х. Хафтара зброю та боєприпаси в обхід запровадженого ембарго, надає фінансову підтримку. У Х. Хафтарі уряд Єгипту вбачає опозицію руху «Братів-мусульман» та іншим ісламістським організаціям у Північній Африці. Інтерес Єгипту щодо Лівії становлять й родовища її нафти: компанії, які займаються там видобутком нафти, продають її за ціною нижче ринкової [14, с.

64]. У січні 2020 року через військові дії всі свердловини були законсервовані, через що лівійська економіка зазнає значних втрат.

У відповідь на скерування Туреччиною військових до Лівії, Єгипет провів серію військових навчань. Зокрема, «Qadir 2020» (назва операції у перекладі з арабської – «здатний»). Вона використана на позначення готовності Єгипту протидіяти діям Туреччини у Лівії та Середземному морі) проведені вздовж лінії кордону з Лівією. На відкритті цих навчань був присутній президент Єгипту А. Ф. Ас-Сісі, що сигналізує про увагу керівництва держави до питання боєздатності війська. Також у січні 2020 року Єгипет відкрив нову військову базу на Червоному морі – Berenice Military Base [30]. Ці дії мали метою сигналізувати Туреччині про боєготовність єгипетської армії, потужності якої останніми роками помітно зросли.

Точкою зіткнення інтересів Туреччини та Єгипту виступає й територіальний сусід Єгипту – Республіка Судан. В арабському політичному дискурсі відносини між Єгиптом та Суданом характеризуються як «холодна війна» («аль-харб аль-барід»). Наприкінці 2018 – на початку 2019 років в Судані пройшла хвиля протестів зі соціально-економічними вимогами до уряду та гаслами відставки багаторічного авторитарного глави держави О. Аль-Башира (11.04.2019 р. пішов у відставку в ході військового перевороту) – відбулася зміна влади з авторитарної на військову. Однак, ще у 2017 році Туреччина та Судан уклали угоду про передачу Туреччині суданського острова Суакін у Червоному морі на 99 років. Так Туреччина повернула собі османський форпост на Червоному морі (з 1517 по 1865 роки острів Суакін належав Османській імперії). Єгипет та інші арабські держави вбачають у цьому ще одну загрозу безпеці арабських держав через ймовірність розміщення Туреччиною на острові військової бази або ж об'єктів військової інфраструктури [47]. Очевидно, в такий спосіб Туреччина прагне посилити свій вплив у регіоні, адже повз острів Суакін проходять міжнародні торгові шляхи. Відзначимо, що такими діями, як

налагодження Туреччиною стосунків зі Суданом, ймовірність спорудження військової бази на острові Суакін тощо, кинута прямий виклик зоні впливу Каїру [14, с. 64].

Напругу в відносини Туреччини та Єгипту вносять родовища газу в Східному Середземномор'ї. У 2015 році біля узбережжя Єгипту було виявлене велике газове родовище у Середземному морі; відтак ця держава наділена потенціалом стати великим експортером газу до Європи. Однак Туреччина виступає одним із головних опонентів Єгипту та його партнерів щодо енергетичних проєктів. Туреччина претендує стати енергетичним хабом; саме з цією метою виник російсько-турецький альянс постачання газу на ринок ЄС («Турецький потік») [14, с. 65].

Ще у листопаді 2014 року в Каїрі відбувся тристоронній саміт між Єгиптом, Грецією та Кіпром із питань розмежування морських кордонів у Східному Середземномор'ї та вивчення перспектив видобутку газу між узбережжями Кіпру та Єгипту. Єгипет дотримується укладених угод з метою маргіналізації та послаблення турецьких позицій у водах, що оточують Кіпр. З позиції Туреччини, дії Кіпру з розвідки газових родовищ порушують невіддільне право на природні ресурси турків-кіпріотів, які є співвласниками острова [14, с. 65].

Уряд Єгипту солідаризувався з владою Греції та Кіпру щодо неправомірних дій Туреччини у виключній морській економічній зоні Кіпру, порушення Туреччиною повітряного простору та територіальних вод Греції та з інших проблем. У січні 2019 року Єгипет спільно з Грецією, Кіпром, Італією, Йорданією, Ізраїлем і Палестинською автономією запустили платформу для діалогу країн «Східносередземноморський газовий форум» (Eastern Mediterranean Gas Forum). Завданням форуму є уможливити, щоб Східний регіон Середземномор'я став конкурентним регіоном на міжнародних ринках нафти та газу. Туреччина ж, яка була не запрошена до форуму, протистоїть

зусиллям конкурентів щодо забезпечення прав на газову розвідку в цьому районі, найперше – на континентальному шельфі Республіки Кіпр. Отже, Єгипет вступив в альянс найперше з Кіпром і Грецією для недопущення Туреччини до родовищ енергоносіїв у Східному Середземномор'ї [14, с. 65].

Також відзначимо, що Єгипет спільно з низкою країн розірвав у 2017 році стосунки з Катаром, запідозреним у фінансуванні тероризму, схвалив план продовольчої блокади цієї країни. Натомість Туреччина підтримала Катар в умовах політичної та продовольчої блокади та нині розглядає його як свого стратегічного партнера на Близькому Сході.

Окремо виділимо блок проблем, пов'язаних із політикою пам'яті. Найперше, погодимося з дослідниками, які відзначають, що «коріння сучасних відносин Туреччини з іншими державами криється в історичній пам'яті підкорених народів» [17, с. 3]. Державні утворення на території нинішнього Єгипту довготривало були васально залежні від Османської імперії. Це породжує низку проблем сьогодення, з-поміж яких зупинимося на перейменуванні вулиць – вже класичній політичній технології у відносинах держав, які конфронтують. У єгипетсько-турецьких відносинах вона також застосовується. Наприклад, у 2018 році губернатором Каїру ініційовано перейменування вулиці Селіма I. «Це перейменування дуже значуще з позиції політики пам'яті, адже саме Селім I у 1517 році завоював єгипетські землі, завершив війну проти Мамлюкського султанату, який існував на території Єгипту. Саме з ініціативи Селіма I єгипетська армія була розпущена, а власне Єгипет на майже чотири століття був підпорядкований Османській імперії. Згадана ініціатива перейменування вулиці Селіма I розглядається як крок до відновлення історичної справедливості з огляду на суперечливу оцінку ролі цього діяча в історії Єгипту. Зауважимо, що до того часу, поки відносини між Туреччиною та Єгиптом не набули характеристики «холодної війни», назва вулиці не викликала застережень» [14, с. 65].

Політика пам'яті увиразнюється й у веденні культурної війни, зокрема, шляхом заборони для перегляду певної кінопродукції. В Єгипті окремі телевізійні серіали турецького виробництва позиційовані як такі, що викривляють історичні факти та поширюють дезінформацію. З позиції Єгипту, Р. Т. Ердоган, намагаючись відродити Османську імперію, використовує для цього телевізійні драми зі спотвореними історичними сюжетами. Ісламський релігійний центр Dâru'l-İftâ (орган влади Єгипту, який видає релігійні укази – фетви) чітко вказує на заборонені до перегляду серіали. Найперше, це «Dirilis Ertugrul» («Resurrection Ertugrul»), «Valley of the Wolves». Згадані кінострічки схарактеризовані як такі, що експортують глядачам ідею про Туреччину як лідера халіфату, відповідального за мусульман усього світу, їх порятунок від гноблення та несправедливостей [29].

Напруга між державами увиразнюється й в інформаційному полі. 14.01.2020 р. єгипетська влада затримала чотирьох працівників офісу турецького інформаційного агентства Anadolu в Каїрі за звинуваченням у поширенні неправдивих новин і діяльності без ліцензії. Функціонування Anadolu Agency було схарактеризоване як таке, що суперечить інтересам Єгипту, створює загрозу національній безпеці цієї країни, формує її негативний імідж за кордоном. Журналісти Anadolu Agency були звинувачені в наданні допомоги руху «Брати-мусульмани» для досягнення антиєгипетських цілей. Такий рейд проти турецького медіа є одним з інструментів ескалації напруги Єгиптом проти Туреччини. Водночас відзначимо, що в Єгипті існують проблеми зі свободою слова, наприклад, заблоковані Facebook, BBC та ін. [14, с. 66].

Президент Р. Т. Ердоган демонструє амбівалентну поведінку. Наприклад, з одного боку він критикує Єгипет за застосування смертної кари; з іншого боку, він же шкодує, що в Туреччині таке покарання було скасоване (2004 р.), і вважає за доцільне повернення до його застосування. Суспільна дискусія в

Туреччині щодо повернення до застосування смертної кари активізувалася після спроби військового перевороту в липні 2016 року. Р. Т. Ердоган не виключив проведення референдуму з цього питання.

У більшості випадків міжнародна торгівля та політика новітніх держав є взаємозалежні. Міцні політичні зв'язки сприяють зростанню товарообігу, інвестицій тощо. Однак ця закономірність не є характерна єгипетсько-турецькій співпраці. Попри різке погіршення від 2013 року політичних відносин, економічні стосунки двох держав продовжували визначатися угодою про вільну торгівлю від 27.12.2005 р. (набула чинності 01.03.2007 р. і діє досі) [21]. Ця угода вивела торговельні відносини двох держав на новий рівень. Наприклад, за результатами 2018 року експорт Туреччини до Єгипту становив 3,05 млрд дол., що на 29,4 % більше у порівнянні з 2017 роком, а експорт Єгипту до Туреччини 2018 року склав 2,19 млрд дол., що на 9,68 % більше за попередній рік. За результатами 2018 року саме Туреччина була другим за обсягом імпортером єгипетських товарів у світі, після Італії. Зауважимо, що ініціативи припинити дію угоди про вільну торгівлю звучали в Єгипті й під час розпалу політичної кризи (2013 р.), і сьогодні.

Отже, зміна влади в Єгипті у 2013 році не мала відчутного впливу на обсяги торгівлі між Туреччиною та Єгиптом; жодних адміністративних обмежень до експортерів з обох країн не приймалися. Попри політичну напругу Туреччина постійно виявляла зацікавленість у розширенні торговельних зв'язків з Єгиптом, використання Суецького каналу для збереження доступу на ринки країн Східної Африки та Близького Сходу. Й нині Міністерство закордонних справ Туреччини називає Єгипет «головним комерційним партнером на Африканському континенті» [57]. Очевидно, що згорання економічної співпраці не є вигідним ні Туреччині, ні Єгипту. Водночас підтримка на нинішньому рівні чи можлива активізація бізнес-співпраці не стане чинником зняття політичної напруги у відносинах двох держав [14, с. 66].

На відміну від активної торговельної співпраці, інвестиційні проекти Туреччини в Єгипті були зупинені після зміни влади в Єгипті. Однак втрата цього джерела інвестування для Єгипту не була принципова з огляду на потужну підтримку кількома державами регіону Перської затоки, зокрема пакети фінансової допомоги одразу після зміни влади у 2013 році надали Кувейт, ОАЕ та Саудівська Аравія [74].

У 2020 році (після рішення Туреччини щодо Лівії) єгипетські законодавці вкотре актуалізували питання економічного бойкоту Туреччини: заборона імпорту турецьких товарів, скасування всіх угод про вільну торгівлю між Каїром та Анкарою і под. Тиск на турецьку економіку розглядається єгипетською стороною як один із механізмів підриву легітимності Р. Т. Ердогана та способів запобігання реалізації Туреччиною політики неоосманізму [14, с. 66].

Турецький мислитель-опозиціонер Ф. Гюлен, якого нинішня турецька влада вважає ідейним натхненником військового перевороту в Туреччині 2016 року, висловив думку, що допоки при владі в Туреччині перебуває Р. Т. Ердоган та Партія справедливості та розвитку, нормалізація відносин між Туреччиною та Єгиптом унеможливлена [59]. Є висока ймовірність того, що стосунки Туреччини з Єгиптом не будуть найближчим часом ренововані внаслідок відмінного ставлення двох держав до руху «Братів-мусульман» [17, с. 6].

Очевидно, що А. Ф. Ас-Сісі розглядає Р. Т. Ердогана як основного суперника у справах політики арабських держав Леванту (Сирія, Ліван, Ізраїль, Єгипет, Туреччина, Греція, Кіпр). Умовою відновлення двосторонніх зв'язків Туреччини та Єгипту єгипетська сторона, найперше, називає визнання Анкарою легітимності відсторонення від влади М. Мурсі, а також усіх подальших реформ в країні. Турецька ж сторона першочерговою умовою вважає невідкладне амністування прихильників М. Мурсі та «Братів-мусульман» [14, с. 67].

Висновки до розділу 4.

Після початку «Арабської весни» Туреччина та Саудівська Аравія зайняли антагоністичні позиції як актори близькосхідної політики; відносини між ними наближені до «холодної війни». В ході «Арабської весни» Туреччина та Саудівська Аравія підтримували протилежні сторони революцій; стрімке погіршення відбулося на тлі військового перевороту в Єгипті (2013 р.) та відмінного ставлення до руху «Братів-мусульман». Лініями розламу між Туреччиною та Саудівською Аравією, найперше, стали ініціатива останньої щодо блокування Катару (2017 р.), а також убивство (2018 р.) журналіста Дж. Хашкаджі. Туреччина в оцінках Саудівської Аравії належить до «трикутника зла» (Туреччина – Іран – Ісламська держава). Проте країни залишаються важливими торговельними партнерами, хоча тенденція до погіршення товарообігу уже намітилася, як і зменшення інвестицій Саудівської Аравії у турецьку економіку.

Наростанню напруги сприяє військова присутність Туреччини на півночі Сирії, її співпраця з Росією, Іраном, Катаром, політика Туреччини щодо Республіки Кіпр та континентального шельфу цієї держави і т. д. Зростання партнерства Саудівської Аравії зі Загонами народної оборони (YPG – національною армією Сирійського Курдистану) загрожує подальшою ескалацією напруги в турецько-саудівських відносинах. Двосторонні відносини дестабілізує підтримка Туреччиною та Саудівською Аравією різних сторін конфлікту в Лівії. Саудівська Аравія проводить регіональну політику стримування Туреччини у регіоні Середземного моря шляхом посилення двосторонніх відносин з Кіпром. Ймовірною метою Саудівської Аравії є обмеження регіонального впливу Туреччини та Р. Т. Ердогана за допомогою економічних важелів та впровадження механізмів, за допомогою яких роль Туреччини в ісламських питаннях буде мінімізована.

За короткий час двосторонньої співпраці відносини Туреччини та ОАЕ еволюціонували від налагодження міцних контактів до звуження співпраці за нарощення конфронтації. Вони характеризуються поєднанням доволі агресивної ідеологічної, геополітичної конкуренції зі ситуативною співпрацею. Туреччина та ОАЕ мають відмінне ставлення до руху «Братів-мусульман». Розбіжності в політичних позиціях посилюються на тлі військового перевороту в Єгипті (2013 р.). Туреччина та ОАЕ мають відмінне розуміння питань щодо: катарської кризи; військових операцій Туреччини в Сирії; розміщення турецьких військ у Лівії; розвідки нафто-газових родовищ на континентальному шельфі Республіки Кіпр та ін. У двох держав є конкурентні інтереси у країнах Африканського Рогу. ОАЕ звинувачує Туреччину в «колоніальних ілюзіях» та вважає, що від реалізації політики «нуль проблем зі сусідами» Туреччина перейшла до політики «проблем з усіма». На найвищому рівні ОАЕ озвучується позиціонування Туреччини як держави, яка найбільше підриває інтереси арабських політичних акторів. Напругу у двосторонні відносини вносять підозри Туреччини щодо діяльності шпигунської мережі ОАЕ на турецькій державній території, а також звинувачення Туреччиною ОАЕ у причетності до спроби державного перевороту (2016 р.). Останніми роками знизилися показники торговельно-інвестиційної співпраці двох держав. Прогнозоване подальше наростання політичного суперництва Туреччини та ОАЕ.

Попри те, що Туреччина – перша мусульманська держава, яка де-юре визнала Державу Ізраїль та встановила з нею дипломатичні відносини, їх взаємини є яскравим прикладом почерговості партнерства та напруги. Ці держави зближувалися на тлі чисельних проблем у взаєминах із територіальними сусідами, а також розуміння переваг торговельно-економічної, військово-політичної, безпекової співпраці. Погіршення та поступове згортання двосторонніх взаємодій пов'язане з політичним курсом керівної в Туреччині Партії справедливості та розвитку, яка активізувала співпрацю з арабськими

країнами Близького Сходу. Такі процеси пояснюються претензією Туреччини як неарабської держави стати лідером мусульманського світу, а такого статусу важко досягти, розвиваючи стосунки з Державою Ізраїль (її існування вороже сприймається арабськими країнами Близького Сходу).

В основі протистояння Туреччини та Ізраїлю було та залишається палестинське питання; Туреччина підтримує ідею «двох держав для двох народів». Особливу гостроту у двосторонні відносини вніс інцидент 2010 року з флагманським судном «Флотилії свободи» «Mavi Marmara» під турецьким прапором із гуманітарною допомогою для заблокованого Ізраїлем Сектора Гази. Після нього держави вступили в період «регіональної холодної війни», яка тривала до укладення у 2016 році угоди про перемир'я. Однак прагматичний намір Туреччини та Ізраїлю співпрацювати швидко змінило чергове протистояння в результаті перенесення посольства США в Державі Ізраїль з Тель-Авіва до Єрусалима (травень 2018 р.) та подальших масових протестів з людськими жертвами. Це загострення було посилене прийняттям (липень 2018 р.) закону про єврейський характер Держави Ізраїль, який за оцінками Туреччини легалізує дискримінацію палестинців. Риторика Туреччини та Ізраїлю характеризується взаємними звинуваченнями в насиллі щодо цивільного населення. Водночас на тлі ескалації політичної напруги, між країнами зберігаються прагматичні торговельно-економічні взаємини («бізнес, не дивлячись ні на що»).

Взаємини Туреччини з Єгиптом є одні з найпроблематичніших на Близькому Сході. Між країнами є низка суперечностей, однак досі вдалося не допустити збройного протистояння. Напруга особливо зросла після військового перевороту 2013 року в Єгипті й усунення від влади М. Мурсі. Відтоді розбіжності між двома державами позначаються на політичній ситуації в Катарі, Сирії, Лівії та регіоні Східного Середземномор'я загалом. Політичний дискурс керівників двох держав характеризує неприязнь; Туреччина не визнає

легітимності А. Ф. Ас-Сісі. Дипломатичні відносини між Туреччиною та Єгиптом підтримуються на найнижчому рівні – повірених у справах.

З-поміж основних чинників, які дестабілізують єгипетсько-турецькі взаємини, є відмінність у ставленні до руху «Брати-мусульмани». Смерть (17.06.2019 р.) в ув'язненні експрезидента Єгипту М. Мурсі поглибила кризу турецько-єгипетських взаємин. Початок операції «Джерело миру» Туреччини у Сирії (09.10.2019 р.) вкотре загострило відносини Туреччини з Єгиптом. Також Єгипет різко розкритикував відправлення Туреччиною у 2020 році військових до Лівії, провівши у відповідь військові навчання на єгипетсько-лівійському кордоні. Напругу вносить співпраця Туреччини зі Суданом, особливо в частині ймовірного розгортання на суданському острові Суакін турецької військової бази. Подразником у двосторонніх відносинах виступають й родовища газу в Східному Середземномор'ї, а також солідаризація уряду Єгипту з Грецією та Кіпром щодо неправомірних дій Туреччини у виключній морській економічній зоні Кіпру.

Відзначимо, що попри різке погіршення політичних відносин між Туреччиною та Єгиптом, торговельно-економічні взаємини між державами наразі розвиваються (тема бойкоту турецького імпорту дебатуються), однак інвестиційні проєкти Туреччини в Єгипті зупинені.

Список використаних джерел до розділу 4.

1. Аль-Азаві, Х. А. К. (2016). Турецько-ізраїльські відносини й проблеми регіональної безпеки. *Гілея*, 107, 458-463.
2. Аль-Азаві, Х. А. К. (2017). *Еволюція регіональної політики Турецької Республіки*: дис. ... к. політ. н.: 23.00.04. Київ: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка.

3. Бовсунівський, П., Курас, А. (2010). Зовнішня політика Єгипту: балансування в боротьбі за регіональне лідерство. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 4, 461-469.
4. Волович, О. (2018). *Про чергове загострення відносин між Туреччиною та Ізраїлем*. Available from: <https://www.zpu.kr.ua/polityka/7890-pro-cherhove-zahostrennia-vidnosyn-mizh-turechchynoiu-ta-izrailem>
5. Волович, С. (2004). Туреччина – Ізраїль: «стратегічний союз» під загрозою. *Дзеркало тижня*, 18.
6. Воротнюк, М. (2011). Турецко-израильские отношения: крах стратегического альянса? *Цайтирифт*, 6 (1), 86-102.
7. Горовенко, В., Гютюник, В. (2018). *Асиметрична стратегія Ізраїлю у період становлення держави*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.
8. Замікула, Г. (2016). Туреччина – Ізраїль: шляхи нормалізації двосторонніх відносин. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Міжнародні відносини*, 2, 3-9.
9. Іналджик, Г. (1998). *Османська імперія: класична доба 1300–1600*. Київ: Критика.
10. Калитчак, Р., Романюк, Р. (2015). Концептуальні орієнтації зовнішньої політики держави Ізраїль. *Грані*, 11 (1), 38-43.
11. Конович, Ф. Е. (2002). Турецко-израильские отношения в 90-е годы (военнополитический аспект). *Востоковедный сборник*, 4, 65-78.
12. Ніколаєва Д. О. (2020). Від суперництва до проксі-воєн: особливості двосторонніх турецько-саудівських відносин. In: R. Kordonski, A. Kordonska, Ł. Muszyński (Eds.), *Wojna – konflikt – spór. Obszary rywalizacji w przestrzeni międzynarodowej* (Vol. 1, pp. 335-346). Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie, Olsztyn–Łwów.

13. Ніколаєва, Д. О. (2020). Ідеологічна та геополітична конкуренція Туреччини та ОАЕ: точки співпраці та зіткнення. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*, 1 (7), 181-191.
14. Ніколаєва, Д. О. (2020). Наростаюча напруга в турецько-єгипетських відносинах як перешкода стабілізації на Близькому Сході. *Evropský politický a právní diskurz*, 7 (2), 60-67.
15. Ніколаєва, Д. О. (2020). Посилення конфронтації Туреччини та ОАЕ: основні чинники ескалації напруги. In: *Теорія і практика розвитку наукових знань: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (19-20 лютого 2020 р., м. Київ)*. Київ: Міжнародний центр науки і досліджень, pp. 36-38.
9. Ніколаєва, Д. О. (2020). Проблеми двосторонніх відносин Туреччини та Саудівської Аравії в умовах нестабільності стратегічного ландшафту Близького Сходу. *Global Studies Review*, 1 (1), 360-363.
16. Павленко, В. І., Бочарніков, В. П., Свешніков, С. В. (2015). Політика безпеки і воєнно-політичні відносини Туреччини. *Наука і оборона*, 1, 3-8.
17. Сулейманов, А. В. (2014). Турецько-израїльские отношения: история и современность. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия Международные отношения*, 4, 165-172.
18. Acet, M. (1 Feb 2020). Turkey started to respond to UAE in the only language it understands. *Yeni Şafak*.
19. *Afrin highlights need to rebuild Arab national security, says Gargash* (2018). Available from: <https://www.arabnews.com/node/1230456/middle-east>
20. *Agreement Establishing a Free Trade Area between the Arab Republic of Egypt and the Republic of Turkey* Available from: http://www.sis.gov.eg/newvr/Turkey_Egypt_FTArea.pdf

21. Avni, B. (2014). *Turkey loses U.N. security council seat in huge upset*. Available from: <https://www.newsweek.com/venezuela-malaysia-angola-new-zealand-win-un-council-seats-277962>
22. Cafiero, G. (2019). *Egypt's Growing Support for Bashar al-Assad*. Available from: <https://insidearabia.com/egypts-growing-support-for-bashar-al-assad/>
23. Cagaptay, S., Sievers, M. (8 Mar 2015). *Turkey and Egypt's Great Game in the Middle East*. *Foreign Affairs*.
24. Caglayan, C. (2019). *Saudi-based SAK plans \$100 mln Turkey investments despite tense ties*. Available from: <http://news.trust.org/item/20190416160220-ucnry/>
25. Chopra, A. (2019). *Khashoggi fallout: Saudi holidaymakers urged to shun Turkey*. Available from: <https://news.yahoo.com/khashoggi-fallout-saudi-holidaymakers-urged-shun-turkey-023543790.html>
26. Dougherty, J. (2010). *Turkey demands U.S. solidarity in response to Israeli attack*. Available from: <http://edition.cnn.com/2010/WORLD/meast/06/01/turkey.israel.flotilla/index.html>
27. Dupuy, R. E., Dupuy, T. N. (1977). *The encyclopedia of military history from 3500 B.C. to the present*. Harper & Row.
28. *Egypt fatwa bans Ertugrul, Turkish soaps* (2020). Available from: <https://www.middleeastmonitor.com/20200212-egypt-fatwa-bans-ertugrul-turkish-soaps/>
29. *Egypt's biggest military base on the Red Sea in details* (2020). Available from: <https://egyptindependent.com/egypts-biggest-military-base-on-the-red-sea-in-details/>
30. Ertosun, E. (2017). *Turkey and the Palestinian Question: The Shift of Roles in Foreign Policy*. *Digest of Middle East Studies*, 26 (1), 203-219.
31. Fouad, T. (2011). *Egypt and Turkey, an Axis against Democracy?* Available from: <https://democrati.net/2011/09/30/egypt-and-turkey-an-axis-against-democracy/>

32. Gargash: *We reject establishment of buffer zone in Syria* (2020). Available from: <https://www.middleeastmonitor.com/20190201-gargash-we-reject-establishment-of-buffer-zone-in-syria/>
33. Goodman, L. (2019). The coming proxy wars between Turkey and Saudi Arabia. Available from: <https://www.brandeis.edu/now/2019/september/turkey-saudi-arabia-conflict.html>
34. Habibi, N. (2019). Turkey's Economic Relations with Gulf States in the Shadow of the 2017 Qatar Crisis. *Middle East Brief*, 132.
35. Hearst, D. (20 Aug 2013). Why Saudi Arabia is taking a risk by backing the Egyptian coup. *The Guardian*.
36. Idiz, S. (2019). Turkish-Saudi animosity spills over into cultural sphere. Available from: <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/11/turkey-saudi-arabia-animosity-spills-over-cultural-sphere.html>
37. Inbar, E. (2011). *Israeli-Turkish Tensions and their International Ramifications*, *Orbis*, 55 (1), 132-146.
38. Jongerden, J. (2010). Dams and Politics in Turkey: Utilizing Water, Developing Conflict. *Middle East Policy*, 17 (1), 137-143.
39. Kanat, K. B. (2013). Turkish-Israeli Reset: Business As Usual? *Middle East Policy*, 20 (2), 113-121.
40. Karakus, M. (2019). Interpreting the July 15 failed coup attempt in Turkey according to the Barakah Circle Theory of Bayt al-Maqdis. *Journal of Islamicjerusalem Studies*, 9 (2), 181-194.
41. Kershner, I. (19 Jul 2018). Israel Passes Law Anchoring Itself as Nation-State of the Jewish People. *The New York Times*.
42. Kinzer, S. (28 Aug 1999). *Quake Relief Shows Israel Feels Deeply For Turkey*. *The New York Times*.
43. *Knesset passes Jewish nation-state bill into law* (2018). Available from: https://m.knesset.gov.il/en/news/pressreleases/pages/pr13979_pg.aspx

44. Kogut, A., Bell, J. (2013). *Saudi Arabia's Image Falters among Middle East Neighbors. Mixed Views of Saudi Influence, Record on Civic Freedoms*. Washington: Pew Research Center.
45. Köse, T. (9 June 2019). Normalization of Turkish-Saudi relations key to regional stability. *Daily Sabah*.
46. Maguid, M. A. (2018). *Why Egypt is concerned over Sudan-Turkey's Suakin deal*. Available from: <https://www.egypttoday.com/Article/2/39419/Why-Egypt-is-concerned-over-Sudan-Turkey-s-Suakin-deal>
47. Maher, M., Tsukerman, I. (2019). *Tensions Between Egypt and Turkey Are on the Rise*. Washington Institute for Near East Policy. Available from: <https://www.washingtoninstitute.org/fikraforum/view/tensions-between-egypt-and-turkey-are-on-the-rise>
48. Mansour, S. A., Ahmed, Y. Y. (2019). Saudi Arabia and UAE in the Horn of Africa Containing Security Threats from Regional Rivals. *Contemporary Arab Affairs*, 12 (3), 99-118.
49. Merkezi, H. (2019). *PKK'ya 1 milyar dolar*. Available from: <https://www.yenisafak.com/dunya/pkkya-1-milyar-dolar-3466237>
50. *Middle East Military Strength* (2020). Available from: <https://www.globalfirepower.com/countries-listing-middle-east.asp>
51. Müftüler-Bac, M. (1998). Turkey and Israel: an evolving partnership. *Ariel Center for Policy Research, Policy Paper*, 47.
52. Murphy, C. (2010). Saudi award to Turkish prime minister signals deepening strategic ties. *The Cristian Science Monitor*. Available from: <https://www.csmonitor.com/World/Global-News/2010/0310/Saudi-award-to-Turkish-prime-minister-signals-deepening-strategic-ties>
53. PM Erdoğan says he won't back down from stance that led to row with Egypt (23 Nov 2013). *Hurriyet Daily News*.

54. PM proud of stance against Mubarak, slams opposition (15 Feb 2011). *Hurriyet Daily News*.
55. Qusti, R., Khan, M. G. A. (2006). *King Abdullah To Make Historic Visit To Turkey*. Available from: <https://www.arabnews.com/node/282954>
56. *Relations Between Turkey and Egypt* (2020). Available from: <http://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkey-egypt.en.mfa>
57. *Report of the Secretary-General's Panel of Inquiry on the 31 May 2010 Flotilla Incident* (2011). Available from: <https://graphics8.nytimes.com/packages/pdf/world/Palmer-Committee-Final-report.pdf>
58. Return of relations between Egypt, Turkey almost impossible under Erdogan: Fethullah Gülen Interview (2 Oct 2019). *Egypt Independent*.
59. Rohan, B. (2016). *Egyptian media prematurely hailed Erdogan overthrow*. Available from: <https://www.timesofisrael.com/egyptian-media-prematurely-hails-erdogan-overthrow/>
60. Saudi Arabia and the Arab spring: absolute monarchy holds the line (30 Sep 2011). *The Guardian*.
61. *Saudi Arabia's Image Falters among Middle East Neighbors* (2013). Available from: <https://www.pewresearch.org/global/2013/10/17/saudi-arabias-image-falters-among-middle-east-neighbors/>
62. Schmitt, E., Haberman, M., Wong, E. (7 Oct, 2019). President Endorses Turkish Military Operation in Syria, Shifting U.S. Policy. *The New York Times*.
63. Sengul, E. (2017). *Turkey, Israel to try to finalize gas deal by year end*, <https://www.aa.com.tr/en/corporate-news/turkey-israel-to-try-to-finalize-gas-deal-by-year-end/859826>
64. *Senior UAE official says Turkey-Arab relations 'not in best state'* (2018). Available from: <https://ca.reuters.com/article/topNews/idCAKCN1GM0DM-OCATP>

65. Soyly, R. (2019). 'Secret embargo': Saudi Arabia stops Turkish exports from entering kingdom. Available from: <https://www.middleeasteye.net/news/secret-embargo-saudi-arabia-detains-turkish-trucks-containers>
66. *Timeline: A history of Turkish coups* (2016). Available from: <https://www.aljazeera.com/news/europe/2012/04/20124472814687973.html>
67. Turkey, UAE in row over Ottoman pasha (20 Dec 2017). *Hürriyet Daily News*.
68. *Turkey's Erdogan refused sitting on table with Egypt's Sisi* (2014). Available from: worldbulletin.net/diplomacy/turkeys-erdogan-refused-sitting-on-table-with-egypts-sisi-h145266.html
69. *UAE foreign minister's Afrin remarks 'not' an indication of goodwill, Turkey says* (2018). Available from: <https://www.dailysabah.com/diplomacy/2018/03/20/uae-foreign-ministers-afrin-remarks-not-an-indication-of-goodwill-turkey-says>
70. Ulutaş, U. (2010). Turkey and Israel in the Aftermath of the Flotilla Crisis. *SETA Foundation for Political, Economic and Social Research. SETA Policy Brief, 43*, 4-10.
71. Vertin, Z. (2019). *Turkey and the New Scramble for Africa: Ottoman Designs or Unfounded Fears?* Available from: <https://www.lawfareblog.com/turkey-and-new-scramble-africa-ottoman-designs-or-unfounded-fears>
72. Wirtschafter, J. (2018). *Sheikh Abdullah says Turkey among the nations posing a threat to Arab states*. Available from: <https://www.thenational.ae/world/mena/sheikh-abdullah-says-turkey-among-the-nations-posing-a-threat-to-arab-states-1.714233>
73. Worth, R. F. (10 Jul 2013). Egypt Is Arena for Influence of Arab Rivals. *The York Times*.

ВИСНОВКИ

1. Звернення до традиційних основ турецької зовнішньої політики (османізм, пантюркізм), відмінних від прозахідного кемалізму, зумовив широкий комплекс причин. Зовнішньополітичний курс Туреччини упродовж останніх десятиліть увиразнює її побоювання залишитися периферійною, буферною державою на тлі минулої величі доби Османської імперії. Неосманський поворот Туреччини зумовлений особливостями геополітики постбіполярного періоду, наявністю конфліктних ідентичностей, наміром взяти на себе відповідальність за негативні з точки зору Туреччини процеси в країнах «османського спадку» (азійські, африканські, європейські терени) та ін. Ставиться завдання виведення Туреччини на новий (надрегіональний) рівень завдяки відродженню політичного ісламу, османських традицій та ідеології. Водночас на офіційному рівні Туреччина відмежовується від неосманізму, щоб уникнути звинувачень у прихильності до експансіонізму. Проте експансіонізм все є очевидним як на доктринальному (доктрина «Блакитна батьківщина»), так і на практичному (активність в економічних морських зонах Греції та Кіпру) рівнях. Відтак, попри заперечення Туреччиною характеристики свого зовнішньополітичного курсу на засадах неосманізму, він став концептуальною основою зовнішньої політики Туреччини на Близькому Сході.

2. Доктрина «Нуль проблем зі сусідами», як має коріння у працях А. Давутоглу, має на меті подолання периферійності Туреччини у світовій політиці. Початково тактикою була мирна співпраця з країнами-сусідами, однак згодом у неї було привнесено агресивні механізми. Стратегічною метою стало закріплення за Туреччиною регіонального лідерства, перетворення її на глобального актора, залученого до пошуку рішень-відповідей на новітні виклики, зокрема безпекові. У період до 2011 року реалізація згаданої доктрини мала певні позитивні миротворчі здобутки, однак «Арабська весна» та події, які

відбулися опісля (громадянська війна в Сирії, повалення режиму М. Мурсі в Єгипті), внесли корективи. Туреччина змістила акценти від «м'яких» до більш «жорстких» інструментів зовнішньої політики. Практична реалізація принципів «стратегічної глибини», «ритмічної дипломатії», «багатовимірності зовнішньої політики» виявилася утрудненою в умовах динамічних змін політичного ландшафту Близького Сходу. Ідеалістичне бачення «нуля проблем зі сусідами» на практиці перетворило її на інтервенціоністського актора. Туреччина перейшла від концепції «Нуль проблем зі сусідами» до практики «Нуль сусідів без проблем» або навіть «нуль друзів» (винятком є Катар), а ізолюваність Туреччини на міжнародній арені наростає.

3. Аналіз сучасного стану вивченості проблеми близькосхідної політики Турецької Республіки дозволив говорити про збереження специфіки національних підходів до цієї проблематики. Так, було відмічено, що турецькі дослідники приділяють особливу увагу «неоосманському» розумінню зовнішньої політики, що передбачає т. зв. «неподільність безпеки» (країна може відчувати себе в безпеці за умови такої ж безпеки країн-сусідів), економічну взаємозалежність (використання «м'якої сили» як інструмента зовнішньої політики), культурну гармонію, діалог і взаємну повагу (наприклад, А. Давутоглу, Х. Ішиксал, О. Гюксел). Загалом вони виправдовують претензії Туреччини на роль наддержави та лідера регіону Близького Сходу. Навпаки, західні автори схильні зосереджуватися на негативних наслідках приходу до влади Партії справедливості та розвитку. Вони роблять висновок, що після «Арабської весни» спостерігається повільна деградація зовнішньої політики Туреччини, у тому числі у напрямку Близького Сходу (Г. Дж. Баркей, А. Джидич, С. М. Йованович). На цьому тлі українська політологія виглядає менш політично заангажованою й може бути названа цінним джерелом для дослідників, які прагнуть ознайомлення з неупередженим поглядом на особливості турецької політики. У вітчизняній політології слід особливо

відмітити науковий доробок Одеської школи міжнародників (О. Волович, Є. Габер, А. Захарченко), які відмітили вплив «турецької моделі» розвитку на країни «Арабської весни», вплив Партії справедливості та розвитку на розвиток поміркованих ісламістських рухів у постреволюційних державах Північної Африки, взаємозв'язок між посиленням зацікавленості офіційної Анкари у своєму впливі на Близькому Сході та доктриною «неосманізму» тощо. Разом з тим, питання суперництва й співпраці Туреччини з окремими країнами регіону потребували додаткових наукових розвідок, тому були обрані у якості предмета поданого дослідження.

4. Стратегічне партнерство Туреччини з одного боку та Катару й Йорданії з іншого має в основі схожість інтересів. Всі три країни непокоїть проблема Палестини, зростання ролі Ірану в регіоні, нестабільність в Іраку, потоки біженців зі Сирії. Всі вони прихильні до політичного ісламу, тих же релігійно-політичних сил, всі мають наміри зміцнювати свої позиції в субрегіоні Перської затоки, формувати регіональну систему безпеки. Пріоритетними напрямками їх співпраці є військове співробітництво, розширення економічної співпраці та поглиблення координації з регіональних питань. Зближенню Туреччини та Катару сприяла поява спільних регіональних противників, найперше, Саудівської Аравії, ОАЕ та Єгипту. У 2017 р. Катару висунули звинувачення в дестабілізації регіону Близького Сходу (підтримка терористичних угруповань, співпраця з Іраном) та була розпочата його дипломатична й продовольча блокада. Туреччина першою відкрито підтримала Катар, засудила дії опозиційних держав, виступила лобістом на міжнародній арені. Активізації турецько-йорданських взаємин сприяло відновлення влітку 2019 року Йорданією повноцінних дипломатичних стосунків з Катаром, а також той факт, що Йорданія не увійшла до антикатарського «Антитерористичного квартету», а лише знизилася на два роки рівень свого дипломатичного представництва в цій державі. Останніми роками відносини між Туреччиною та Іраном

прагматизувалися, але на відміну від відносин з Катаром та Йорданією, турецько-іранські відносини не можна характеризувати як дружбу чи ворожнечу: це відносини в системі «друзі-вороги», гнучкі багатоаспектні взаємини, які дозволяють не допускати розриву. Нині Туреччину та Іран об'єднує опозиція осі, сконструйованій довкола Саудівської Аравії. Але через перманентну агресивність Ірану відносини країн не є стабільними. Давня взаємна недовіра перешкоджає Туреччині та Ірану досягати визначених політичних та економічних цілей.

5. Антагоністичні позиції як актори близькосхідної політики після початку «Арабської весни» зайняли Туреччина з одного боку й Саудівська Аравія та ОАЕ з іншого. В ході «Арабської весни» вони підтримували протилежні сторони революцій; стрімке погіршення відбулося на тлі військового перевороту в Єгипті 2013 р. та відмінного ставлення до руху «Братів-мусульман». Туреччина не визнає легітимності А. Ф. Ас-Сісі, а дипломатичні відносини з Єгиптом підтримуються на найнижчому рівні повірених у справах. Відносини між Туреччиною та Саудівською Аравією наближені до «холодної війни»; Туреччина в оцінках Саудівської Аравії належить до «трикутника зла» (Туреччина – Іран – Ісламська держава). На відміну від них відносини Туреччини з ОАЕ характеризуються поєднанням агресивної ідеологічної та геополітичної конкуренції зі ситуативною співпрацею. Однак на найвищому рівні ОАЕ озвучується позиціонування Туреччини як держави, яка найбільше підриває інтереси арабських політичних акторів. У свою чергу Туреччина підозрює ОАЕ у шпигунській діяльності на її території, а також у причетності до спроби державного перевороту 2016 р. Головними лініями розламу між Туреччиною з одного боку й Саудівською Аравією, ОАЕ та Єгиптом з іншого, є блокування Катару; підтримка різних сторін конфлікту в Лівії та розміщення там турецьких військ; військові операції Туреччини в Сирії (й зростання партнерства Саудівської Аравії зі Загонами

народної оборони); розвідки нафтогазових родовищ на континентальному шельфі Республіки Кіпр; конкурентні інтереси у країнах Африканського Рогу. Останніми роками знизилися показники торговельно-інвестиційної співпраці держав й можна прогнозувати подальше наростання їх політичного суперництва. Щодо Ізраїлю, то попри те, що Туреччина – перша мусульманська держава, яка де-юре його визнала та встановила дипломатичні відносини, їх взаємини є прикладом почерговості партнерства та напруги. Погіршення взаємодій пов'язане з курсом Партії справедливості та розвитку: надання пріоритету співпраці з арабськими країнами Близького Сходу пояснює розвиток негативної динаміки у відносинах із Державою Ізраїль, адже її існування ними сприймається вороже. В основі протистояння Туреччини та Ізраїлю залишається палестинське питання; Туреччина підтримує ідею «двох держав для двох народів». Після інциденту 2010 року з флагманським судном «Флотилії свободи» «Mavi Marmara» держави вступили в період «регіональної холодної війни», яка тривала до укладення у 2016 році угоди про перемир'я. Чергове протистояння в результаті перенесення посольства США в Державі Ізраїль з Тель-Авіва до Єрусалима та подальших масових протестів з людськими жертвами було посилене прийняттям закону 2018 р. про єврейський характер Держави Ізраїль, що за оцінками Туреччини легалізує дискримінацію палестинців. Риторика Туреччини та Ізраїлю характеризується взаємними звинуваченнями в насиллі щодо цивільного населення. Водночас на тлі ескалації політичної напруги, між країнами зберігаються прагматичні торговельно-економічні взаємини («бізнес, не дивлячись ні на що»).

6. У період 1923–2002 років розвиток взаємин з державами, які були провінціями Османської імперії, не був зовнішньополітичним пріоритетом Турецької Республіки. Під час «холодної війни» у відносинах з багатьма країнами Близького Сходу існувала напруга, однак після її завершення виник стратегічний дисонанс у союзі Туреччини зі Заходом, а відтак активізувався

інтерес Туреччини до Близького Сходу. Прихід у 2002 році до влади Партії справедливості та розвитку сприяв активізації взаємодії Туреччини з країнами Близького Сходу. Ця співпраця латентно розглядалася крізь призму неоосманізму: Туреччина визначила за собою ролі «природного лідера регіону», «історичного старшого брата», «захисника мусульманських спільнот». Це випливало з позиціювання Туреччиною себе як спадкоємиці Османської імперії, в якій частина земель нинішніх арабських держав були колоніально залежними. Отже, політика Туреччини щодо країн Близького Сходу на цьому етапі була комплексною багаторівневою діяльністю зі зміцнення впливу Туреччини в регіоні. «Арабська весна» посилює розбіжності між Туреччиною та державами Близького Сходу. Відкрита підтримка руху «Брати-мусульмани» віддалила Туреччину від більшості арабських країн. Після 2011 року Туреччина опинилася перед новими викликами: потоки біженців, вихід тероризму на новий рівень, унеможливлення частини торговельних шляхів тощо. «Арабська весна» сприяла зародженню турецько-катарської коаліції, що засвідчує включення Туреччиною в зону своїх інтересів територій, історично не охоплених Османською імперією. Водночас сильно поглибилася конфронтація з Єгиптом, Саудівською Аравією, ОАЕ та Ізраїлем. Військова присутність Туреччини в Сирії та Лівії загострює її відносини з більшістю країн Близького Сходу. Додаткову напругу у взаємини Туреччини та Йорданії вносить низка чинників: союзником Йорданії є Єгипет, з котрим у Туреччини напружені відносини; Туреччина підтримує палестинський рух ХАМАС, а Йорданія – рух ФАТХ, який конкурує з ХАМАС; Туреччина розвиває відносини з «Братами-мусульманами», а в Йорданії цей рух опозиційний до йорданського короля Абдалли II; умови угоди про вільну торгівлю між Туреччиною та Йорданією 2011 року практично виявилися не вигідними Йорданії, що зумовило її призупинення в односторонньому порядку у 2018 р. Йорданію тривожить зростання сили Туреччини в арабському світі, позаяк вона економічно узалежнена від монархій субрегіону Перської

затоки (значний зовнішній борг), а відтак зацікавлена у розвитку взаємин найперше з ними. Суперництво Туреччини з Іраном пояснюється регіональним домінуванням за наявності спільних інтересів (торгівля, безпекова політика). Довготривало Іран розглядав Туреччину як інструмент Заходу, який спрямований на його ізоляцію на міжнародній арені. Попри те, що з приходом до влади в Туреччині у 2002 році помірковано-ісламістської партії ідеологічне протистояння між Туреччиною та Іраном пішло на спад, суперництво за вплив у регіоні стало новою лінією турецько-іранського розлому. «Арабська весна» та наступний сирійський конфлікт посилили турецько-іранське суперництво за регіональний вплив. Крім того Тегеран відкрито озвучує звинувачення Туреччини в неоосманізмі. У відносини з Єгиптом додаткову напругу вносить співпраця Туреччини зі Суданом, особливо в частині ймовірного розгортання на суданському острові Суакін турецької військової бази. Відзначимо, що хоча торговельно-економічні взаємини між державами розвиваються, однак інвестиційні проекти Туреччини в Єгипті були призупинені. Хоча Близький Схід є регіоном розгортання Туреччиною інструментів «м'якої сили», однак нині для захисту своїх національних інтересів, сконструйованих відповідно до ідеології неоосманізму, Туреччина щораз частіше вдається до жорстких методів («розумна сила»). На етапі «постДавутоглу» – від 2016 р. – посилилася увага до питань національної безпеки, а стиль реалізації політики став значно агресивніший, результатом чого є перманентні звинувачення Туреччини у «колоніальних ілюзіях».

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Ніколаєва, Д. О. (2019). Турецько-йорданські двосторонні відносини: розбіжності на тлі спільних інтересів. *ПРИКАРПАТСЬКИЙ ВІСНИК НТШ Думка*, 4 (56), 99–108.
2. Ніколаєва, Д. О. (2019). Турецько-катарський альянс: спільні противники та інтереси у Близькосхідному регіоні. *Держава і право. Серія Політичні науки*, 86, 388–398.
3. Ніколаєва, Д. О. (2020). Ідеологічна та геополітична конкуренція Туреччини та ОАЕ: точки співпраці та зіткнення. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*, 1 (7), 181–191.
4. Ніколаєва, Д. О. (2020). Турецько-іранські двосторонні відносини як приклад конкурентно-кооперативної взаємодії. *Політикус*, 1, 69–73.

Статті в зарубіжних виданнях:

5. Nikolaieva, D. (2020). Від суперництва до проксі-воєн: особливості двосторонніх турецько-саудівських відносин. In R. Kordonski, A. Kordonska, Ł. Muszyński (Eds.), *Wojna – konflikt – spór. Obszary rywalizacji w przestrzeni międzynarodowej*, 1, 335–346. Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie, Olsztyn–Lwów.
6. Nikolaieva, D. (2020). Хвилеподібне партнерство та напруга: хиткість двосторонніх взаємин Туреччини та Ізраїлю. In R. Kordonski, A. Kordonska, Ł. Muszyński (Eds.), *Wojna – konflikt – spór. Obszary rywalizacji w przestrzeni międzynarodowej*, 2, 49–63. Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie, Olsztyn–Lwów.

7. Ніколаєва, Д. О. (2020). Наростаюча напруга в турецько-єгипетських відносинах як перешкода стабілізації на Близькому Сході. *Evropský politický a právní diskurz*, 7 (2), 60–67.

8. Ніколаєва, Д. О. (2020). Проблеми двосторонніх відносин Туреччини та Саудівської Аравії в умовах нестабільності стратегічного ландшафту Близького Сходу. *Global Studies Review*, 1 (1), 360–363.

Тези доповідей на наукових конференціях:

9. Ніколаєва, Д. О. (2020). Посилення конфронтації Туреччини та ОАЕ: основні чинники ескалації напруги. У *Теорія і практика розвитку наукових знань: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 19-20 лютого 2020 р.), 36–38. Київ: Міжнародний центр науки і досліджень.

10. Ніколаєва, Д. О. (2020). Взаємодія Туреччини та Ірану в системі координат «друзі-вороги». У *Теорія і практика актуальних наукових досліджень: матеріали II науково-практичної конференції* (м. Дніпро, 28-29 лютого 2020 р.), 27–31. Херсон: Видавничий дім «Гельветика».

11. Ніколаєва, Д. О. (2020). Стратегічний альянс Анкара-Доха: переваги та ризики партнерства в контексті претензій Туреччини на лідерство у Близькосхідному регіоні. У *Соціально-політичні проблеми сучасності: матеріали V Всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих учених* (м. Дніпро, 20 березня 2020 р.), 98–101. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля.

12. Ніколаєва, Д.О. Злети та падінні у відносинах Туреччина- ЄС У *Публічне управління: традиції, інновації, глобальні тренди: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Одеса, 9 жовтня 2020 р.). Одеса: ОРІДУ НАДУ.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення дисертації обговорювалися на засіданні кафедри міжнародних відносин Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, а також пройшли апробацію на наукових і науково-практичних конференціях:

– IV міжнародній науково-практичній конференції «Теорія і практика розвитку наукових знань» (м. Київ, 19–20 лютого 2020 р.; форма участі – дистанційна);

– V всеукраїнській науковій конференції студентів і молодих учених «Соціально-політичні проблеми сучасності» (м. Дніпро, 20 березня 2020 р.; форма участі – дистанційна);

– II науково-практичній конференції «Теорія і практика актуальних наукових досліджень» (м. Дніпро, 28–29 лютого, 2020 р.; форма участі – дистанційна).

– Всеукраїнська науково-практичної конференції «Публічне управління: традиції, інновації, глобальні тренди» (м. Одеса, 9 жовтня 2020 р.; форма участі – очна)

ЗАТВЕРДЖУЮ

В.о. ректора Одеського національного
університету імені І.І.Мечникова
професор Іваниця В.О.

2021 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Ніколаєвої Дарії Олександрівни

на тему: **«Близькосхідна політика Турецької Республіки: концептуальне забезпечення та практична реалізація»**, поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 «Політологія»

Дисертаційна робота Ніколаєвої Д.О. виконана відповідно до плану та є складовою комплексних науково-дослідних тем кафедри міжнародних відносин Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Міжнародні відносини й політика держав в умовах глобальних трансформацій: концептуальні виміри та зовнішньополітична практика» (№ державної реєстрації 0107U012509) та «Глобальні, регіональні та локальні чинники формування сучасної системи міжнародних відносин» (№ державної реєстрації 0119U000500).

Результати наукового дослідження автора, висновки, окремі теоретико-прикладні пропозиції запропоновано для використання під час навчального процесу при викладанні дисциплін «Теорія зовнішньої політики держав», «Военно-політичні аспекти міжнародної безпеки», «Ісламський чинник в світовій політиці», «Релігійний фактор у країнах Близького та Середнього Сходу», при написанні курсових та магістерських робіт, при підготовці методичних рекомендацій з відповідних дисциплін, при написанні навчальних посібників.

Зважаючи на зазначене, комісія у складі: Глебова В.В. – декана ФМВПС ОНУ імені І. І. Мечникова, к.і.н., доцента – голова комісії, Коч С.В. – заступника декана з наукової роботи ФМВПС ОНУ імені І. І. Мечникова, д.політ.н, доцента, Брусиловської О.І. – завідувача кафедри міжнародних відносин, д.політ.н., професора, зазначає, що результати дисертації Ніколаєвої Дарії Олександрівни на тему «Близькосхідна політика Турецької

Республіки: концептуальне забезпечення та практична реалізація» поданої на здобуття наукового ступеню доктора філософії за спеціальністю 052 «Політологія», впроваджені у навчальний процес факультету міжнародних відносин, політології та соціології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Декан факультету міжнародних відносин,
політології та соціології
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
к.і.н., доцент

 Глебов В.В.

Заступник декана з наукової роботи
факультету міжнародних відносин,
політології та соціології
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
д.політ.н, доцент

Коч С.В.

Завідувач кафедри міжнародних відносин
Одеського національного університету
імені І.І. Мечникова
д.політ.н., професор

Брусиловська О.І.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор

Одеського державного
університету внутрішніх справ

д.ю.н., професор

Володимир ГРОХОЛЬСЬКИЙ

2021 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Ніколаєвої Дарії Олександрівни

на тему: **«Близькосхідна політика Турецької Республіки: концептуальне забезпечення та практична реалізація»**, поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 «Політологія»

Дисертаційна робота Ніколаєвої Д.О. виконана відповідно до плану та є складовою комплексних науково-дослідних тем кафедри міжнародних відносин Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Міжнародні відносини й політика держав в умовах глобальних трансформацій: концептуальні виміри та зовнішньополітична практика» (№ державної реєстрації 0107U012509) та «Глобальні, регіональні та локальні чинники формування сучасної системи міжнародних відносин» (№ державної реєстрації 0119U000500).

Результати наукового дослідження автора, висновки, окремі теоретико-прикладні пропозиції запропоновано для використання під час навчального процесу при викладанні дисциплін «Соціологія», «Соціальна філософія», при написанні самостійних робіт, при підготовці методичних рекомендацій з відповідних дисциплін, при написанні навчальних посібників.

Зважаючи на зазначене, на засіданні кафедри соціально-економічних дисциплін (від 16.02.21, Протокол № 7), присутні: Дулгер В.В. – декана ФПФПКП ОДУВС, к.ю.н., Надибська О.Я. – завідувач кафедри соціально-економічних дисциплін, д.філос.н., професор, Шмаленко Ю.І. – доцент кафедри соціально-економічних дисциплін, к.політ.н., доцент, Пальшков К.Є. – доцент кафедри соціально-економічних дисциплін, к.політ.н., Варинський В.О. – доцент кафедри соціально-економічних дисциплін, к.політ.н., Нівня Г.О. – доцент кафедри соціально-економічних дисциплін, к.філос.н., зазначають, що результати дисертації Ніколаєвої Дарії Олександрівни на тему «Близькосхідна політика Турецької Республіки: концептуальне забезпечення та практична

реалізація» поданої на здобуття наукового ступеню доктора філософії за спеціальністю 052 «Політологія», впроваджені у навчальний процес кафедри соціально-економічних дисциплін факультету підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції Одеського державного університету внутрішніх справ.

Декан факультету
підготовки фахівців для підрозділів
кримінальної поліції
Одеського державного університету
внутрішніх справ
кандидат юридичних наук

Володимир ДУЛГЕР

Завідувач кафедри
соціально-економічних дисциплін
факультету підготовки фахівців для
підрозділів кримінальної поліції
Одеського державного університету
внутрішніх справ
доктор філософських наук професор

Оксана НАДИБСЬКА

**ОДЕСЬКИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ**

65062, м. Одеса, вул. Генуезька, 22
тел./факс (048) 705-97-05, E-mail: general@oridu.odessa.ua,

16.02.2021 № 01/13/59
на № _____ від _____

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

Результати дисертаційного дослідження Ніколаєвої Дарії Олександрівни на тему: «Близькосхідна політика Турецької Республіки: концептуальне забезпечення та практична реалізація» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 «Політологія» впроваджені в діяльність кафедри глобалістики, євроінтеграції та управління національною безпекою Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України.

Зокрема, під час підготовки навчально-методичного забезпечення та викладання навчальних дисциплін «Глобалізація та політика національної безпеки» та «Європейський Союз в глобальних процесах сучасності» використано аналітичні матеріали щодо шляхів забезпечення європейської безпеки та безпеки в Чорноморському регіоні, а також ролі Туреччини в цих процесах.

В.о. директора

П.М. Попов